ЙЫЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

4

1993

ЙЫЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ
ВЕ ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
ЖУРНАЛ

4

1993

ИЮЛЬ
АВГУСТ

Он дёртюнджи
сене чыкъувы

Тэсис этиджилер: Къырым джумхуриети Министрлер Совети янындаки сюргюн олунгъан халкъларнынъ ишлери боюнджа Комитет ве Украина Языджылары бирлигининъ Къырым джумхуриети тешкиляты.

Джынгъыз Дагъджы

ОЛАР ДА ИНСАН ЭДИ

Роман

Иван бу койге аякъ басмасынен койнинъ авасы ава, суву сув, адамлары адам олмады. Эр шей денъишип башлады: айванлар, адамлар, ёллар, тарлалар. Топракъ да, кок де бам-башкъа олды.Язнынъ ортасында ягъмурлар ягъа, дели боранлар эсе, къыш башында тарлаларда иш биткен девирде кокте кунеш орталыкъны якъып къавурмакъта. Чуфут Леви адам алдата, тарлаларгъа ич корюльмеген къылыкъълардаки адамлар аякъ басалар, «дагъ-ташларны девиреджекмиз, комолизма кетиреджекмиз», дейлер. Кенефке ошагъан апсхане ясайлар, «комолизма ёлуна таш ташымасанъ, сени анда къапармыз», дейлер... Бала-чагъа, къадынлар олгъан койге аскерлер келелер. Адамлар асабийлене, копеклер чылдыра, айванлар аза эдилер.

Ах, ах! Бу шейлер Иваннен Кала Маланынъ шу топракъкъа аякъ баскъан куньден башлагъан эди. Джинабетлер кельгенлер, озьлеринен берабер комолизма шейтанларыны да кетиргенлер.

Бекирнинъ козьлериндеки къыгъылчымлар явузлашмагъа башладылар, бетинден бир къалтырама кечти. Къыркъ йылдан берли топрагъыны къазгъан, онынъ ташыны, тикенини сёккен, кескен къоллары балта арайлар. Бекир балтаны барып ёл ортасында яткъан Иваннынъ къанлы къафасыны кесмек ичюн къыдыра эди. Бекир онынъ къафасына бир балта урсын, онынъ сасыкъ башы бир тарафкъа юварланып кетсин, кирли, пис вуджудыны Мемишнинъ дересине девирсин, тарласындаки домуз отларнынъ тамырларыны дереге насыл девирген олса, шай девирсин...

Бекир юрмеге башлады, козьлери бир шей корьмей. Къызылташнынъ мавы кокю онынъ ичюн къара олды, онынъ ичюн не кунеш, не ава бар эди. Къызылташнынъ

Девамы. Башы 1992—5, 6; 1993—1, 2, 3 санларында.

аяты богъулмакъта, эр кеснинъ бети мос-мор. Айванлар богъулмакъта, инълемектелер, сувлар, тарлалар, багъчалар агълашмакъталар. Бекир Къызылташны къуртармагъа кетмекте!

Бекир къалын, къарт меше тереклерининъ янындан насыл кечкенини дуймады. Мезарлыкъ артта къалды. Денъизден эскен рузгяр серт бетини йымшатмакъ истер киби, Бекирнинъ терли манълайыны охшай, амма Бекир оны биле дуймады.

Бекир Айшесине токъунаджакъ явурнынъ къафасыны кесмеге, вуджудыны Мемишнинъ дересине котерип атмагъа кетмекте эди.

Сейд-Алининъ Сабриси арабада, койге чыкъкъан ёлгъа тырмашмакъта эди. Кунеш орталыкъны яхшы этип къыздыра, чешме янындаки сув тыйнакъларында, бостанлар четиндеки чукъурларгъа толгъан ягъмур сувлары кунеш киби парылдайлар, козьлерни къамаштыралар. Эвлернинъ пенджерелери артынадже ачыкъ, темиз ава гедженинъ сыкъынтылы авасыны одалардан къувмакъта. Ачыкъ пенджерелернинъ янында аналар, ешиль, къырмызы, сары, беяз антерлери иле дивар ве пенджерелер астында ачкъан гуллерни анъдыргъан къызларынынъ сачларыны орьмектелер. Акъ сакъаллы деделер, софалар оглериндеки тавукъларгъа мысырбогъдай сепмектелер, копеклер Москвадан келип, Гурзуфнынъ ялысында яткъан чышлакъ, беяз вуджудлы руслар киби ятып, кунеш нурларыны ичмектелер.

Сабри арабасыны эп айдай. Пенджерелерде тургъан, я да гугюмлерини алып чешмеге кеткен яш къызлар шишкен ве мораргъан бетини корьмесинлер, деп эм атыны айдай, эм де башыны арабанынъ тахталары артына сакълай.

Эвлернинъ софаларында, диварларнынъ артында, эски эвлернинъ топракъ дамларында эр кес къаршы маалле мейданына кечкен Сабрининъ арабасына бакъа, кенди арабалары да келеджек, деп севине эдилер.

Сабри мейданны кечти, эвлерине якъынлашып башлады. Бир къач бала аякълары арасындаки чубукъ атларыны «айдап», Сабрининъ арабасына тараф чаптылар, узакътан: «Сабри агъа-бей! Сабри агъа-бей! Бизни арабанъа ал!»— деп къычырыштылар. Факъат Сабрининъ бетини корьгенлеринен боюнларыны букерек Сабрини сюзьдилер, сонъра: «Сабри агъа-бейни ары тишлеген, ары тишлеген!»— деп къычыра-къычыра дёрт бир якъкъа чапып кеттилер.

Балаларнынъ чапышмаларыны, шаматаларыны эшитип якъын эвлерден сеслер эшитильди, ёлгъа бир къач адам чыкъты, эвлернинъ топракъ дамларында беяз марамалы къадынлар корюнди. Чиленгирнинъ эки огълу эвлеринден чыкъып арабагъа тараф адымладылар. Бербер Асан да бостан къорасындан атлап тюшти. «Эй, Сабри, ары ювасына не себептен башынъы сокъасынъ?»— деп арабагъа якъынлашып башлады.

Сабри, артыкъ, адамлардан къачынамады, энди бетини сакъламай эди. Тельбевлерни чекип атны токътатты. Бербер Асан арабагъа бус-бутюн якъынлашты, баягъы вакъыт Сабрининъ бетине бакъып тургъан сонъ: «Ай, ай! Бу арынынъ иши дегиль, кимдир сени ургъан, яврум, эм адам-акъыллы ургъан!»— деди.

Сабри козьлерини ерге алды. О эм утана, эм де къоркъа, чюнки бабасы оны бу алда корьсе онъа не дейджегини бильмей, сонъ да бетининъ омюр бою берчли къалмасындан чекине эди.

Койлюлер арабаны сарып алдылар, невбетнен къычырып-къычырып лаф этмеге башладылар:

— Сени ким бойле котекледи?

— Сени туршугъа чевирген ким?

— Амма да морарткъанлар, патильджан киби!

— Тарла айдагъан киби...

— Тырмыш-тырмыш эткенлер.

Оларнынъ эр бириси бир де-бир шей айткъан сайын Сабрининъ ичи де бети киби йыртылып къанай, лаф анълатмагъа чареси къалмай эди. Амма бетининъ пек фена олгъаныны биле, Иванны ольдюрмегенине, асылында, энди яныш башлады.

Асан арабанынъ этрафыны доланды, арабада бир шей корьген киби, онынъ копчеклерини, тахталарыны яхшыджа тедкъикъ этти, атнынъ башы уджуна турып, дикъкъатнен атнынъ башыны козьден кечирди, сонъ бирден къычырмагъа башлады:

— Эй, сен не яптынъ бу аткъа? Дудакълары парча-кесек!

Койлюлер Сабрини, онынъ бетиндеки яраларны унутып, атнынъ башына топландылар. Къычырышмагъа башладылар.

— Айт, не ичюн урдынъ айванны?

— Не ичюн эздинъ айванны, айт!

Сабри агъыр, яралы башыны эгди, козьлери яшын киби къалтырады, сеслер исе кеткен сайын вахшийлешмекте эди:

— Айт, не ичюн дёгдинъ айванны? Не ичюн? Айт!

Бу сеслер алтында Сабри яваш-яваш къырылды,

ичи-багъры атеш толды, богъазына аджджы бир шей келип тыкъалды.

Адамлар эвлерден, софалардан, багъчалардан чыкъып арабагъа тараф чапышалар, араба этрафындаки инсан алкъасы бир далгъа киби кенищлей.

— Айт! Айт!

Сабри даяныи оламады, башыны авучларынен сыкъып, узун ве опькели бир сеснен къычырды:

— Мен дегиль, Иван дёгди! Атны Иван дёгди. Ташнен къурсагъына, башына урды!

Бирден ойле де бир терен сукюнет асыл олды ки, учь-беш адым авлакъта, таш диварнынъ артындаки кубреликте учушкъан чыбынларнынъ вызылтысы биле эшитиле эди.

Дудакътан дудакъкъа «Иван! Иван!» фысылтылары кечти. Дудакълар кин иле бурулды, бетлер сертлешти. Сукюнетни инсан селининъ ортасындан къысыкъ, дешетли бир ферьяд йыртты:

— Якъаланъыз кяфирни!

— Айванны ургъаны ичюн якъаланъыз!

— Гебертинъ писни!

— Кечиринъиз къазыкъкъа!

Къоллар авада. Къолларда чобан пычакълары парылдады, койлюлер чапмагъа башладылар. Кимининъ элинде таш, кимининъ элинде пычакъ, бакъла сырыгъы, сопа, балта, чот чапышалар, ташкъан бир дере киби эллерини, силяларыны саллай-саллай, багъыра айкъыра Бекирнинъ эвине тараф акътылар.

Инсан сели Бекирнинъ эвине тараф акъкъан сайын башкъа ерлерден башкъа эркеклер де сельге къошула, сель кенишлей, кийиклеше, койлюлер Сейд-Алининъ аты ичюн интикъам алмакъ ичюн кетмектелер.

Къаршы маалле мейданыны кечтилер, юзюм багъларынынъ ичинден эндилер, Бекирнинъ эвине якъынлашып башладылар.

Эсма бу маальде софада эди. Башта тааджипленди, сонъра анълап оламагъан бир къоркъу ичинде эвине тараф ташкъан, айкъыргъан бу сельге бакъты. Эбет, ичинде бир къоркъу бар эди. Чюнки койде не дугюн бар, не байрам, не де Хыдырлез. Адамларнынъ келишлеринден, къычырышмаларындан анълашылгъанына коре, бу ал эгленджеге ошамай. Адам пек чокъ. Къызылташ бинъ эвлик бир кой олса да Эсма бу къадар адамнынъ бир ерге топланмасыны биринджи кере корьмекте эди.

Эсма башта Энвернинъ эвинде бир шейлер оладыр, деп

тюшюнди. Амма Энвернинъ эвини солда быракъып, дос-догъру кенди эвлерине тараф энгенлерини корьген сонъ ихтияр, ёргъун кемиклерини топлады, яваш-яваш софа басамакъларындан энди, азбарда, ахырда Бекирни къыдырды. Бекир ич бир ерде ёкъ эди.

Эсма кестирме сырыкъларына тараф адымлады. Сонъ токътады. Инсан селине бакъты, къулагъына чалынып башлагъан сеслерге динъленди. Кунеш нурлары къыскъаргъан, кокнинъ юзюни булутлар орьткенлер. Сагъыр тарлаларгъа эсмери кольгелер энмектелер, этраф-муит бир олю одасыны анъдырмакъта, факъат узакътан кельген адамларнынъ «Иван! Иван!» сеслери бу сукюнетни йыртмакъта, чыплакъ тереклерде урьккен къаргъалар къарылдаяракъ къачмакъта эдилер.

Эсма «Иван! Иван!» сеслерини эшиткенинен даа демин юрегини сыкъкъан къоркъунынъ дагъылып кеткенини, онынъ ерине насылдыр бир къувет киргенини ис этти. Энди кестирме сырыкъларыны тутып тура, кельгенлерге бакъа. Эсма энди къоркъмай.

Я, неден къоркъсын? Тюрк юртунда догъгъан, Къырымнынъ кунеши астында оськен о дегильми? Дамарларында атеш киби сыджакъ, къырмызы къырымтатар къаны акъмаймы? Нидже-нидже салтанатлар келип кечтилер. Нидже залымлар бу мемлекетни кемирдилер, къанларгъа булгъаладылар, факъат динден, акътан, намустан догъгъан бу къырымтатар миллетининъ рухуны ич кимсе, ич бир вахший, къара къувет къырып оламады, руснынъ комолизмасы да къырып оламаз.

Эсма кестирме сырыкъларыны эндирди, сиях пускюлли шалыны омузларына чекти, башыны котерди, шалнынъ уджларыны ченгеси астында юмругъынынъ ичине топлады. Къаршыдан кельген инсан селине тараф адымлады. Эсманынъ адымламасынен сеслер хафифленди, адамлар явашладылар, Эсмагъа он беш адым къалыр- къалмаз токътадылар. Сельнинъ артындан бир къач сес япракъларгъа тюшкен сонъ тамчылар киби кесильди. Терен бир сукюнет асыл олды.

Шимди сель ве Эсма къаршы-къаршыгъа турмакъталар. Эсма сес-солукъ чыкъармай. Тим-тик бакъкъан ачыкъ, ири козьлеринде кин ве нефрет дегиль, юрегининъ ятыгъы янмакъта. Къаршысында тургъан адамлар исе башларыны эгип, эллериндеки силяларыны аркъаларына сакълай, Эсманынъ бетине бакъмагъа утана эдилер.

Даа демин Иванны эльге кечирмек ичюн бутюн койни аст-усть этмеге, этрафны якъып-къавурмагъа, сонъунда Иванны парчаламагъа азм эткен адамлар энди кенди-

леринден къуветли бир шейнинъ къаршысында турып къалдылар.

Эсма зайыф, заваллы бир къадындыр. Айшеси эвден кеткен сонъ яшы бир афта ичинде къыркътан дерсинъ етмишке чыкъты.Эсма индемей, къуру эллери бутюн истирабыны батыкъ кокюс къафесинде тутар киби шалынынъ уджларыны тутып тура. О, аджайип бир къадын эди. Иште, койдеки бутюн сыкъынтыларнынъ, адджы яныкъларнынъ Иваннен Кала Маладан кельгенини биле, бутюн вуджудынен ис эте эди.

Айше о ягъмурлы куньде Ивандан не ичюн къоркъкъаныны анълатмагъан олса да, къызынынъ огърагъан фелякетини Эсма энди пек яхшы анълап башлады. Джеми яныкънынъ къайдан кельгенини коре, о истирап ювасыны кенди къуру эллеринен ёкъ этмек истей, амма ёкъ этип оламай, шу юваны якъмакъ, хаинни богъмакъ истегенлернинъ къаршысында бир истирап эйкели киби тикиле, оларнынъ ёлуны кесе, истирап ювасыны къоруй эди. Не ичюн? Не ичюн?

Сималары ириген, башлары кокюслерине саркъкъан къалабалыкъкъа бакъаракъ, Эсма бу суальни кендисине берди, амма джевап булуп оламады. Бельки де Къызылташнынъ бинъ йыллыкъ хузурыны, аятыны бозмамакъ ичюн шай оладыр?

Сукюнет шоссе тарафтан кельген бир арабанынъ копчек ве нал сеслеринден бозулды. Адамлар башта бирер-бирер, сонъра топ-топ олып башларыны котердилер, гъамлы козьлеринен шоссеге бакътылар.

Шосседе Бекирнинъ арабасы, араба янында Бекир, элинде атнынъ къайышлары, башы эгик, агъыр-агъыр адымлап эвине тараф кельмекте эди.

Инсан сели рузгярда джанлангъан меше япракълары киби бир ань джанланды, козьлер бири-бирини арады, бири-бирине бакъты, къуру дудакълардан бир фысылты кечти.

Бекир атыны солгъа бурды, къаршыдаки адамларны, къарысыны корьмеген киби башы аля даа коксюне саркъыкъ алда инджир тереклери астындан эвине чыкъкъан ёлгъа яваш-яваш тырмашмагъа башлады.

Арабада аркъасы устюнде кимдир ята эди. Бербер Асан арабада яткъан адамны корьмек ичюн аякъ уджларына турды, башта арабадаки къаралтыгъа, сонъ Бекирге бакъты, табанларына энип, фысылтылы бир сеснен: «Арабада Иван ята, хаста, гъалиба!»— деди.

Инсан сели къыбырданды. Текрар фысылтылар, амма

эвелькисинден даа арекетли, дудакътан дудакъкъа кечти. Бир къач адам, араларында бербер Асан, чилингирнинъ буюк огълу, огге чыкътылар, кестирме сырыкъларыны котердилер, Бекирнен арабагъа ёл бердилер.

Бекир кестирмеге якъынлашыр экен, бетлери йымшагъан адамлар башлары огде аякъларыны сюйреерек арабагъа якъынлаштылар, шашкъын бакъышларыны Ивандан Бекирге, Бекирден Иваннынъ шишкен морааргъан, къара бетине чевирдилер.

Бираздан сонъ эписи Иваннынъ бетине тикильдилер. Бетине деп айтмакъ, бельки, чокъ догъру дегильдир, чюнки Иваннынъ не бети, не де козьлери корюне эди. Башы къанлы бир кольмекнен сарылгъан, кольмек астындан ялынъыз къалын, мос-мор, кок мая тюсюни алгъан эки чий эт парчасы киби дудакълары чыкъкъан, сийрек сары сакъаллары арасында дудакъ уджларында ири-ири чибинлер къаткъан, къуругъан къара къаныны кемирмектелер. Устюндеки быджагъы парча-кесек, атта чызмаларынынъ къатып къалгъан къуру чамырлары устюнде биле къан излери бар эди.

Эр кес Иванны ольген, деп белледи. Къалабалыкънынъ ичинден бир къач бала сес-солукъ чыкъармайып, эвлерине къачып кетти, бир къач генч башларыны эгип, ёл кенарына чекильди, эсли-башлы сойлары исе Бекирнинъ лафыны беклей, Бекирге тикилип бакъып туралар. Эсма элиндеки беяз мендилини козьлерине кетирип яваштан агълады.

Бербер Асан бельки де эркеклернинъ энъ эсли-башлысы олгъаны ичюн сукюнетни бозмагъа джесаретленди, Бекирге якъынлашты:

— Къабаат бизде, Бекир агъа!— деди.— Сейд-Алининъ атыны, я Сабрисини фена хырпалагъан. Огъланны дёгмеге дёгген, айды, ат? Бильмедик, айванны ургъаны ичюн бираз акъылыны башына кетирмеге кельдик. Эх, корип турам, о да арабада туршу киби ятмакъта. Къабаат бизде.

Бекир эркеклернинъ арасында ишинъ ёкъ, дер киби къарысына бакъты. Эсма дудакъларында беяз мендили, аякъларында табалдырыкъларны тыкъыр-тыкъыр адымлап эвге кирди.

Бекир бир тютюн якъты, анджакъ шу аньде башыны котерип бербер Асангъа бакъты:

— Къабаат не сизде, не бизде, Асан!— деди ве козьлерини арабада яткъан Ивангъа чевирди.

— Къабаат озюнде!

— Ольдими?

— Ёкъ, башы бираз ярылгъан! Озюм оны ольдюрмек

ниетинен кеттим, амма бу къолай шей дегиль экен.Бармады, ихтияр элим бармады.

— Не олгъан, неден бу алгъа кельген? Сабричикни дефена эзген.

— Къабаат явурда. Сабри манъа announcementисини бирер-бирер анълатты.

Араба этрафындаки инсан сели бирден далгъаланды. Арттан: «Сейд-Алинен Ремзи келе!» деген сеслер эшитильди.

Алкъа ачылды. Чобан Сейд-Алинен Ремзи Бекирнинъ алдына келип токътадылар. Къашлары сытыкъ, бетлери серт, козьлеринден кин ве интикъам алевлери фышкъырмакъта.

Баба-огъул ян-янаша турып, Ивангъа бакътылар, сонъ кери чекильдилер. Ремзи бабасына Сабрининъ къабаатсыз олгъаныны анълатмакъ, къардашыны беклеген джезаны эксильтмек истеди.

— Иван башлагъан, балагъа саташкъан, лаф айткъан, чиркин шейлер айткъан!— деди.

Бекир четтен сеслენди:

—Саташкъан дегиль, Ремзи! Ич бир себепсиз дёгген баланы. Къабаат явурда. Сабри манъа announcementисини бирер-бирер анълатты. Къабаат явурда, весселям!

— Догъру! Ялынъыз баланы дегиль, атны да ургъан, ярамай шейлер айткъан!

Бекир текрар сесленди:

— Осы-бусы ёкъ. Къабаат явурда. Бала элинден кельгенини япкъан.

Ихтияр Сейд-Алининъ серт череси шимди бираз йымшагъан киби олды. Текрар арабагъа бакъты, сонъра козьлерини Бекирге чевирди ве тек Бекирнинъ эшите биледжеги къадар бир сеснен яваштан сорады:

— Ольдими?

Бекир исе эр кеснинъ эшите биледжеги къадар сесини чыкъарып джевап берди:

— Ёкъ! Башы ортасындан бираз ярылгъан, къан акъмасын деп кольмекнен багъладым. Ольмеди, олерми, джинабет! Булар домуз оту кибидир, ич тюкенмезлер!

Сейд-Али джебинден тютюн къутусыны чыкъарды, бир тютюн сарды, якъты, айны яваш сеснен:

— Не япаджакъсынъ, Бекир?— деп сорады.

Бекир омузларыны сыкъты.

— Не япаджагъым? Эшек киби сыртыма аладжагъым. Тьфу! Эвиме кетирмейип не япайым? Рус бу! Темизлемекнен тарланы домуз отундан къуртарып олурсынъмы? Те-

мизлерсинъ, темизлерсинъ, эллеринъ кесилир, тырнакъларынъ чатлар, бель агърысындан саба-акъшам инълерсинъ, тарланы темизлеп битирдим, деп беллерсинъ, ёрулып сет устюне узанырсынъ, тютюнни темиз топракъкъа сачтым деп севинирсинъ. Амма тютюнлер бой атмагъа башладымы, корьмелисинъ, заваллыны сармашыкъ сармагъа башлар. Бу рус дедигинъ хынзырлар да тыпкъы ойле, иште.

Бекир сусты, кене омузларыны сыкъты:

— Не япаджагъым?— деди.— Эвиме эшек киби котерип кирсетеджегим. Хай, анасыны! Бизим эв де тарла киби, иште, домузлардан темизлеп оламадыкъ! Хай, анасыны!

Арабанынъ этрафыны саргъан къалабалыкъ эндиятышты. Эр кес Бекирни аджыгъан олып, онъа бакъмакъта.

Кок юзюнде агъыр, къуршун тюслю булутлар ачылмакъталар, ара-сыра кунеш чыкъып, нурларыны ёлларгъа сепмекте. Къаргъалар демин къачып сакълангъан ерлеринден чыкъып багъырыша-багъырыша тереклерге келип къонмакъталар.

Шу аньгедже софада тургъан Эсма, басамакълардан энди, азбаргъа чыкъты, къолунен ишмар этип Бекирни янына чагъырды.

— Темиз ёргъаннен тёшекни софагъа чыкъардым, ама кенар одада Кала Мала къапыны мандаллады.

Бекир тааджипленди, Эсманынъ козюне тикилип;

— Ёргъан-тёшек кимге керек?— деди.

— Адам яралы, ким олса олсун о да Алланынъ къулу дегильми?

— Олар бизге Мемишнинъ дереси устюнде кенефке бенъзеген апсхане ясадылар, сен исе бу явурларгъа темиз ёргъаннен тёшек бересинъ!

— Эй Алланынъ къулу! Яралы олгъан сонъ оны ёл ортасында ташламазсынъ, эбет!

— Ташламаммы? Озюм кеттим хынзырны ольдюрмек ниетинен. Демек, шимди де атлас тёшеклерге яткъызайым, э?

Амма бу сёзюнде самимий олмагъаныны чабик анълады. Иван онынъ эвинде оле биледжек ихтималы бар олгъаныны акъылына кетирип, къалтырады. Бекир: «Эх, бичаре яралы! Мен де явур киби лаф этем!»— деп тюшюнди, узакълаяткъан къарысынынъ пешинден кетти, артындан етип, элинден тутты, опькели бир сеснен яваштан:

— Сен сыджакъ сув азырла!— деди. Мен темиз ёргъаннен тёшекни кенар одагъа алып кирейим, яраларыны ювуп, багълайыкъ. Не япайыкъ, о да Алланынъ къулу, ёл ортасында ташламазсынъ, эбет!

Ойле де яптылар. Эсма оджакъны якъты, чешмеден сув кетирди, Бекир темиз тёшекнен, ёргъанны кенар одагъа алып кирди, амма ичери киргендже ярым саат къадар къапы огюнде турып ичериге сесленди, къапыны оттюрди. Сонъунда Кала Мала еринден турып, къапыны ачты.

Бекир Кала Маланы эки айдан берли корьмеген эди. Сачы-сакъалы кене бири-бирине япышкъан, аякъларыны, эллерини кир баскъан. Ода бош ракъы шишелери, тютюн тюплери, чешит тюрлю писликлер, юрекни быландырыджы сасыкъ къокъуларгъа толгъан.

Бекир ёргъаннен тёшекни одагъа ташлап чыкъты, софада тургъанда ичеридеки писликке ойле де бир джаны сыкъылды ки, богъазына келип тыкъылгъан шейни ютмакъ истеп, эки тамчы козьяшыны акъызды. Сонъ яваш-яваш софанынъ басамакъларындан энди, кестирме артындан арабасынынъ янына барды.

Чобан Сейд-Али, Ремзи, бербер Асан, Бекир даа бир къач къырджыман Иванны дюньянынъ энъ къыйметли шейи киби мукъайтлыкънен арабадан тюшюрдилер, эллери устюне алдылар, паалы бир джевхер ташыгъандай тюшюрип, орьселемектен къоркъаракъ яваш-яваш адымладылар, бостан четиндеки чакъыл тёшельген сокъачыкъны кечтилер, бинъ бир зорлукъ, дикъкъат ве итибарнен софанынъ басамакъларындан котерилип, кенар одада темиз тёшекке яткъыздылар. Эвеллери Айшенинъ назлы вуджудыны ким бильсин къач кере ортькен атлас ёргъанны Иваннынъ къанлы, яралы вуджудына орттилер.

Сейд-Али Ремзиге дерьал эвге барып атны бакъмакъны эмир этти, Сабрининъ джезасы да агъыр олмайджагъыны айтты.

Койлюлер Бекирнинъ эвинден яваш-яваш дагъылыштылар, сокъакълар бошады, юкъарыда къаршы маалленинъ топракъ дамлары устюндеки беяз марамалы къадынлар козьден гъайып олдылар, къаргъалар шоссе четиндеки чыплакъ тереклерге къайттылар, булутлар дагъылды, кунеш чыкъты.

Оджакъ башында Сейд-Алинен Бекир къаве ичтилер, коммунизм акъкъында, коммунизмде топракъ меселеси, тютюннинъ фиятлары акъкъында лаф эттилер. Эсма миндер уджуна чёмельген, Айшесини тюшюне, тюшюнген сайын юреги парча-кесек ола, козьлеринден сессиз яшлар акъыза эди.

3

Иван козьлерини ачты, факъат манълайындаки саргъылардан бир шей корип оламады. Бир ань Мемишнинъ дерсинде ятам деп белледи, къоркъты, еринден турмакъ истеди, амма бутюн вуджуды дерсинъ бир къалып ичинде эди. Яваш-яваш элини манълайына кетирип беяз саргъыларнынъ уджуны котерди, тёшек четинде отургъан Кала Маланынъ зайыф омузларыны, тюклю энъсесини корьди. Ода ойле де бир сессиз эди ки, Сейд-Алининъ, Бекирнинъ Эсманынъ фысылдап лаф этькенлери биле эшитиле эди.

Иван Бекирнинъ эвинде, кенар одада сагъ-селямет яткъанына энди эмин олды. Бираздан софадан Бекирнинъ, Сейд-Алининъ сеслери эшитильди, оданынъ сукюнети даа терен, даа агъыр олды.

Иван тавангъа бакъып ята, Кала Мала тёшекнинъ четинде, огълуна аркъасыны чевирип баягъы вакъыт отурды. Сонъра Кала Мала еринден къыбырдамайып, огълуна сёз къатты:

— Иван, ракъы кетирдинъми?— деп сорады.

Иван назарыны тавандан алып, козьлерини къапатты, агъыр, опькели бир сеснен:

— Хохо, эшиттим,— деди.

— Ракъы кетирдинъми?

— Мусюльман къафамны ярды, ракъыны насыл кетирейим?

— Копек, манъа дюнь акъшам ракъы ишандыргъан эдинъ, санъа чызмаларымны да берген эдим!

Иван сусып ята, чюнки не къыбырдамагъа, не де лакъырды этмеге алы бар эди. Сейд-Али Мачикнинъ дамарыны ачкъанда заваллы айван насыл яткъан олса Иван да тыпкъы шай ятмакъта. Дерсинъ, онынъ козьлеринде аят сёнген. Иван ята, Иван не агълай, не куле, не чапалана. Ичинде аджджы да, опьке де, агъры да! Аятнынъ тышында къалгъан, аятнен алякъасы кесильген, бети, козьлери сувукъ, умютсиз.

Кала Мала эппейи вакъыт мырылданып отурды, бир къач кере Иванны сёгди, сонъ еринден турды, огълуна бакъмаяракъ къапы янында яткъан кирли чувалны алды, ичинден ракъы шишесини чыкъарды, тёшегининъ четине келип отурды, сёйлене-сёйлене шишедеки ракъыны ичти.

Ракъы яваш-яваш башына, мийине урып башлады, козьлерини къан басты, башы агъырлашып яваштан коксюне саркъты. Козьлерининъ огюне думанлар ичинде

юрген Ялта комиссары Василий Дмитриевич Егоров кельди. Базан кендисини Егоровнынъ янында, айны маса башына отурып, айны шишеден ракъы ичеяткъаныны фарз этти. Кяде бир Егоров онъа тютюн узата. Я да мезарлыкъынынъ мешелери йыкъылгъаныны, мезарлыкъта исе хорт-хортлап кезинген домузларны козь огюне кетире. Кала Мала домузларнынъ янында токътап, ракъы иче, тюркю айта...

Сонъра кене Егоровны коре. Къап-къара, йылтыравукъ, тиз къапакъларына къадар узун чызмаларынен Кала Маланынъ къаршысында тура, Кала Малагъа бир тютюн узата.

Кала Мала башыны котерди, курсюдеки ракъы шишесине узанды. Шишени алды, саллады, шише бом-бош эди. Шишени коксюне басты, козьлерини къапатты, кене алтын тишлерини косьтерип кульген, мешин чызмалы, мешин быджакълы комиссар Егоровны корьди. Кала Маланынъ уфачыкъ юреги буюди, коксюни къаплады, Кала Мала бир ань озюни комиссар Егоров деп санды, бош шишени оданынъ кошесине фырлатты, юмругъыны къуветнен курсюге эндирди, фырланып еринден турды:

— Иван, ракъы кетирдинъми?— деп къычырды.

Иван индемеди. Кала Мала озюни аля даа комиссар Егоров деп зан эте эди. Эллерини аркъасына Егоров киби къойып, аякъ устюнден огълуна бакъмакъта.

Хайли вакъыткъадже шу турушында турды. Къан баскъан саргъуш козьлерини къысып, Иваннынъ аякъларына бакъты, бирден дешетли бир тавурда шакъылдап кульди:

— Егоров сени койге баш этеджек эди де? Къана, Егоров санъа татарнынъ эвини береджек эди де? Татарнынъ бокъуны берди санъа. Ха-ха-ха! Бакъ, башынъны насыл ярдылар! Мен санъа мусюльман ярамай адамдыр,деп айтмагъан эдимми? Сен исе: «Хохо! Къоркъмам»— дединъ. Къоркъмазсынъ, ээ? Бакъ, татар сенинъ башынъны насыл яргъан. Къоркъмазсынъ, ээ?

Багъыргъан сайын Кала Маланынъ нефеси тутула, бети къызара, бурун къапакълары къалтырай, къан баскъан, чылдырткъан козьлери даа да хаин ве дешетли ола эди.

Иван исе аля даа индемейип ятмакъта. Не дейджек, не де айтаджакъ! Аякъ устюнде турып, багъыра-багъыра сёгюнген адам ким? Бабасымы? Белькн! Иван ичюн бу багъыргъан адам бабасымы, Егоровмы, Бекирми, Батталнынъ Энверими, фаркъы ёкъ эди. Иван бу дюньягъа сёгюльмек, атта дёгюльмек ичюн кельгендир. Дюньяны,

аятны денъиштирип оламай да! Дюнья онынъ ичюн бойле яратылгъандыр. Илле бириси багъырмакъ, дигерлери багъыргъаннынъ сесинден синъип, усанмакъ керек; илле бириси сёгмек, дигерлери сёгеннинъ аякъларына сарылып афу сорамакъ керек эди. Иван ичюн аят деген шей, иште, будыр. Бу бойле эди, бойле де олып кетеджек. Иван аятны башкъа тюрлю корьмеген, корьмеди, корьмейджек эди.

Кала Мала багъыргъан сайын Иван юрегинде бир агъры дуймагъа, къызармагъа башлады. Ким бильсин, бельки де шимди юрегинде, кимсенинъ бетинде корюнмеген бир арзу джанланадыр, Кала Маланынъ айкъырувлары алтында къырыладыр. Белкьи де Иван тамамиле умютсиз бир адам дегильдир?

Бекирнинъ топрагъына аякъ баскъандан берли онынъ ичинде умютке бенъзеген бир шей уянмагъа башлагъан эди. Бекирнинъ ахырында геджелеген ильк геджеси къаерде булунгъаныны кереги киби бильмейип, баягъы вакъыткъадже юкълап оламагъан эди. Къаранлыкълар ичинде, эр даим олгъаны киби о геджесинде Иван аяттан узакъ, меджхуль бир ерде булуна, мийи къапалы, козьлери ачыкъ, къаранлыкъларгъа бакъа, кирли быджагъыны башына чекип юкълай эди.

Эртеси куню уянгъанда денъиз кунеш алтында парыл-парыл янмакъта, ышыкълар исе козьлерни къамаштырмакъта эди. Эр ерде адам, эр ёлда айван, эр эвде къадын, бала бар. Эр кес Ивангъа мерхамет ве севгинен бакъып, джыллы тебессюмлерини багъышлай, эркеклер эллерини кокюслерине кетирип, юреклерини басып Ивангъа селям бере, къадынлар омузларындан ашагъы саркъкъан марамаларынынъ уджуны янакъларына котере, бетлерини сакълай, сессиз бир селямнен янындан кечип кете, атта айванлар, копеклер биле онынънен дост эдилер.

Иван бойле хузур ичинде яшагъан адамлардан башта къоркъкъан, айретленген, сонъра Къызылташнынъ аяты, инсанлары аджайип олгъаныны анълагъан эди.

Иван сес-солукъ чыкъармайып яткъан сайын Кала Маланынъ сеси эп вахшийлеше берди.

— Эй, пич, ракъы кетиреджек эдинъ де? Чызмаларымны бердим санъа!

Иван яваштан тирсеклерини тёшекке тиреди, белини тёшектен котерир-котермез, кене тёшекке йыкъылды, мерхаметке мухтадж козьлерини бабасынынъ бетине тикти, бу бетте ич бир шей корьмеген сонъ сары кирпиклерини эндирди.

— Егоров сени койге баш этеджек эди, этти! Хахахай! Бакъ, къафанъны насыл ярдылар!

Иван ятышкъандай эди, яваштан кирпиклерини котерди, бабасынынъ бетине эппейи бакъты, сонъ яваш бир сеснен:

— Хохо, истемейим,— деди.— Койге баш олмакъ истейим. Мусюльманлар яхшы адамлар. Егоровдан яхшылар! Сен къал, къал, о сени койге баш этер. Мен тюзельгенимнен Полтавагъа кетеджегим.

Кала Маланынъ къырмызы бети бирден киреч киби акъ кесильди. Иваннынъ яраларына рагъмен гузеллешкен бетине дикъкъат ве къоркъунен бакъты, сонъ эки адым арткъа чекильди. Аля даа Иванны динълеген олып, башыны эгди, сомурданды, Иваннынъ аякъларына бакъты, бирден мутхиш бир атлавнен Иваннынъ устюне атылды.

Панджалары Иваннынъ башындаки саргъыларгъа япышты. Къанлы козьлери юваларындан фырлангъан, сачы, сакъалы къарышкъан, къутургъан бир айван киби айкъырып, Иваннынъ башына сарылгъан чулларны чекеледи: «Пич! Алдаттынъ мени!»— деп Иваннынъ башына, коксюне урды, огълунынъ аякъларындаки чызмаларыны чыкъармагъа башлады.

Шу ань тышарыда, софада Бекирнен Эсманынъ сеслери эшитильди:

— Иван! Иван! Не ола, я, Иван?

Къапыны какътылар, Кала Мала сусты, чызмаларны багъырына басып, яваштан еринден турды, къапыгъа барып мандалны бакъты, яхшыджа тешкерди, тутып чекти, къапынынъ къапалы олгъанына эмин олгъан сонъ, барып оданынъ бир кошесине чонъкъайып отурды, башыны тизлери арасына комьди, ири къалын эллеринен башыны орьтерек, индемейип агъламагъа башлады.

Тыштан бир къач кере Бекирнинъ «Иван! Иван» деген сеси чалынды, сонъра сеслер яваш-яваш кесильди, софаны да одадаки агъыр сукюнет сарды.

Иваннынъ башындаки чуллар чезильген, манълайындан къулакъларына, сакъалына, бойнуна къан сызыкълай эди. Иван богъазына келип тыкъалгъан шейни ютмакъ истер киби юткъунды. Кала Мала исе ким бильсин неден оданынъ бир кошесинде отура ве аджджы-аджджы агълай эди.

4

Бойледже куньлер кечти. Агъыр, дертли куньлерни даа да аджджы, даа да гъазаплы куньлер такъиб этти. Кой четиндеки бир къач куместен тавукъ хырсызлангъаны

акъкъындаки хаберлер Бекирнинъ къулагъына етип кельди, лякин бу хаберлер бир къулагъындан кирип дигеринден чыкъып кеттилер. Бекир бу хаберлернинъ керчеклигине ич де инанып оламай эди. Бир куню къарысына: «Барып чуфут Левиден бир килит алсам, насыл олур экен, аджеба?»— деди. Факъат Эсма агъызыны ачып бир шей айтмагъан сонъ: «Биревнинъ тавугъы чалынды деп, мен де къапы, пенджерени демирлемеге къалкътым»,— деп тюшюнди, кумеслерден тавукъ чалынгъаныны аман унутты.

Бекир эскилерден. Батталнынъ Энвери киби дегиль. Эм де ойле оламаз эди. Бир къач кере даа тырманды, бир къач аркъа одун даа кетирди, ахырнынъ дивары астына обаланды. Къышны чыкъарырмы, чыкъармазмы, деп тюшюнди, дагъгъа барып чокъча одун кетирмеге къарар берди. «Дагъ аля даа янымда, бу одуннен къышны чыкъарып оламасакъ, барып бир кутюк даа эндириримиз. Дегиль къышны, баарьни биле чыкъарыр!»— деди.

Батталнынъ Энвери чокътан корюнмеди, Сейд-Али де шоссеге чыкъмай. Бекир пайнозю софада отура, комолизма кельсе не олур экен деп башыны ёрулта, факъат Ай Ерден не къадар узакъ олса, комолизма да менден шу къадар узакъ, деген къараргъа келе. Комолизманынъ насыл бир шей оладжагъыны кенди акъылынен кестирмегендже Алла тааля мусюльманларны къорчалар деп тюшюне, факъат молла Эреджепнинъ: «Алла тенбеллерни эляк этер»,— деген сёзлерини хатырлагъанынен кенди тембеллигини, кевшеклигини бирден анълагъан киби юреги сыкъыла, чабик-чабик адымлап софа басамакъларындан эне, гъарип бир сарсынтынен бирден бир шейден урькен киби шашкъан козьлеринен азбарда кендине бир иш арай. Амма иш тапып оламай эди. Эсма бостанны чокътан темизлеген, бакъла сырыкъларыны ахыргъа, дивар тюбюне обалагъан. Ахырнынъ ичи-тышы силинип, сипирильген. Айванлар суварылгъан, мешинлер, тельбевлер, чалгъы-оракълар, хамутлар, йиплер ерли-ерине къоюлгъан.

Бекир ахырда, азбарда, эвнинъ этрафында ич бир иш буламагъан сонъ кене келип къарт кутюкнинъ устюне отура, бир тютюн сара, туташтыра, де тавукъ кумесине, де ахырнынъ къапысына козь ташлай, тюшюнджелерге дала.

«Койге хырсыз тюшкени догърумы экен, аджеба? Бельки де догъру! Догъру исе кетейим, чуфут Левининъ тюкянына барайым, алайым о джинабет килитни! Бакъайыкъ, чуфут Леви де онъа не къадар пара истейджек? Джинабет, эписи бири-бириндеп бетер, еудийнинъ де явурдан эксик ери ёкъ. Бир демир парчасына биле пара истерлер...»

Килит меселеси Бекир ичюн акъылгъа ятмайджакъ бир шей эди. Генчлигинде, я да бабасынынъ девиринде къапыгъа килит асылыр эдими? Бекир тютюнини къарт кутюкке басып, сёндюре, эллерини тизлерине ура, тюшюнмекни девам эттире.

«Агъырмагъан башынъа дерт арайсынъ, Бекир! Ким келеджек де, ким аладжакъ тавукъларны? Бир тавукънынъ этинден не олур, эки тавукъ не демек? Адамнынъ тамагъыны биле толдурмаз, къурсагъы бир четте турсын! Хоразсыз да йымырта къозламаз. Эм де джаны йымырта истеген джинабет купе-куньдюз келип, элялындан, ачыкъ-ачыкътан истемезми? Килит алмайджагъым! Сен бар да бинъ бир заметнен къазангъан паранъны озь элинънен ильнинъ еудийсине бер! Эм де не ичюн! Бир демир парчасы ичюн! Бермесине берейим параны, я алемнинъ айыпламасы? Ёкъ! Батталнынъ Энвери япар, амма мен япмам. Дедем япмады, бабам килитсиз яшады, союм- сопум эвини, малыны эки сырыкъ кестирмеден башкъа ич бир шейчик иле джемааттан айырмады да, меними къапыны, пенджерени демирлемеге къаладжакъ? Япмам! Эм комолизма да даа белли дегиль. Кельсин, бир бакъайыкъ...»

Бекир яваш-яваш еринден, турды, кестирме сырыкълары янына барды, шоссеге бакъты. Факъат ашагъыда, шоссенинъ кенарында алчакъ таш исарнынъ устюнде ойнагъан балалардан башкъа бир кимсе козьлерине илишмеди». «Барайым, бельки хынзыр Энверни расткетиририм»,— деп шоссеге энди, ёл четиндеки бир ташнынъ устюне отурып, Энверни бекледи.

Амма Энвер дерсинъ ер ярылгъан да ерге кирип кеткен ич бир ерде корюнмей эди. Козьлерине бир кимсе илишмегени ичюн Бекирнинъ джаны сыкъылмагъа башлады. Тюшюнмеге шей къалмагъан сонъ ачувланды, текрар этрафына бакъынды, факъат не Энвер, не де башкъа бириси корюнди. Бекир еринден турды, элини баджакъларына урып, озь башына сёйленмеге башлады.

— Энвернинъ де буруны осьти, къалыпына сыгъмай будала! Адамнен лаф этмеге кельмей! Бир эки лаф даа, бу! Бугуннинъ адамлары бунъа да кира истерлер!

Эви де Бекирнинъ ичи киби кедерли ве бош эди. Кенар одадан Кала Маланынъ сеси биле эшитильмей. Бекир кимерде олар ичериделерми, аджеба, деп къапыгъа бара къулакъ салып, динълене. Кала Маланынъ къысыкъ, къуру оксюригини эшиткен сонъ, ичинде эвге кирип Эсманен лаф этмек истеги уяна эди.

Факъат Эсманынъ сонъки вакъытларда олгъаны-олад-

жакъ иши сабалейин эвни джыйыштырмакъ, сипирмек, айванларны бакъкъан сонъ абдест алып, сет устюне отурып ясин окъумакъ эди. Айшенинъ, Ремзининъ сыххатына, комолизманынъ яхшы бир шей олмасына, Иваннынъ яраларынынъ тедавийленмесине саатлернен отурып дува окъуй. Бекир исе янъгъыз къала, ах-вахлап, уф-пуфлап агъыр адымларынен софада я да азбарда бир ашагъы бир юкъары долана эди.

Эвнинъ агъыр сукюнети, сыкъынтысы юрегини яхшы этип сыкъкъан сонъ артыкъ сыгъынаджакъ ери тарласы эмиш киби софадан атлай, аджеле иши олгъан бир адам киби адымларыны кенъ атып ёллардан, багълардан, багъчалардан кече, догъру тарласына бара, акъшам къаранлыгъы чёккендже армут тереги астында отура, дере башындаки чыплакъ тереклерге, ерге серильген къырмызы япракъларгъа бакъа.

Кузь кунь-куньден кече, къышнынъ якъынлашаяткъаныны корьген, дешетини сезген койлюлер сабалары атларына, эшеклерине минип ёлларгъа тёкюлелер. Къызылташ юкъларкен Келинкъая артындаки дерелерден, къаранлыкъ мешеликлерден акъшамгъадже сагъыр балта сеслери кельмекте.

Тарлада ишини, деметини эр кестен эвель битиргени киби, къылыч киби якъынлашаяткъан къышкъа да эр кестен эвель Батталнынъ Энвери азырлангъан эди. Одуныны кескен, ахырнынъ дёрт дивары астына гузель этип дестелеген. Отларыны къуруткъан, ахыргъа ташыгъан, шеэрден унуны, ягъыны кетирген. Азыкъларыны, туршуларыны савут-савут анбарына ойле де бир тизген, ерлештирген ки, таш чатлаткъан къара къыш ярын келип басаджакъ олса биле гъафлет къалмайджакъ эди.

Сонъки вакъытларда молла Эреджепнинъ эки къоюю чалынгъан, койлюлернинъ де бу хырсызлыкъкъа къулакъ асмагъанларыны, атта инанмагъанларыны корьген сонъ, Энвер кениш къалын омузларынен кендисини койден бир дивар киби айырды. Арабасынен Мемишнинъ дереси устюндеки ёлгъа бара, бош вакъытларында эвининъ огюнде багъчасы, бостаны ве айванларынен огъраша эди.

Энвернинъ эви шоссенинъ устюнде баягъы юксек бир байырнынъ тёпесинде ерлешкендир. Арты байыргъа битишик, огю балконлы, беяз, бабадан къалма сагълам, дамы къырмызы кираметли таштан къалангъан муккеммель бир эв эди. Юкъарыда дёрт одасы, одаларны ортадан айыргъан узун бир коридоры бар. Коридорнынъ бир къапысы шимальге, къайсы ве шефтали тереклерине, но-

май бир багъчагъа ачыла, о бир къапы исе деньизге бакъа. Деньизге бакъкъан балконлы къапынынъ усть ярысы къырмызы, ешиль джамларнен сусленддирильген.

Ерден балкон кенарларына, ахыргъа энильген мердивенлерге багъланглан сыджымларда чанъ чечеклери, къокъулы салкъымлар гузель эвге даа зияде гузеллик бере эди. Язда Аюдагъынынъ артындан догъгъан кунеш ильк шавлелерини Энвернинъ эвине узата, ренкли джамлары, тазе боясы, чечеклери иле бу эв масаллардаки бир кёшк киби парылдай. Бутюн Къызылташ дертли сукюнетлерге комюльген бу кузь куньлеринде биле Энвернинъ байырдаки эви эр анги эвден гузель, джанлы, бу эв Къызылташ баарьлеринининъ, язларынынъ гузеллигини ташый эди.

Батталнынъ Энвери, артыкъ, аз лаф эткен олып, койлюлерден узакълашкъан сонъ фырчысыны, балтасыны, чёкючини элинден бырақъмады, эвини чешит бояларнен боямды. Сагъдан, солдан комолизма топракъларны чекип ала деген хаберлер къулакъларына чалынгъан сайын ачувлана, лякин ачувы ишине олгъан авесини эксильтмей, аксине арттыра эди.

Энвернинъ яшы отузгъа якъынлаша. Онынъ яш чамлар киби сагълам бир вуджуды бар. Яшына рагъмен янында бир дане рус сёзю айтылса етти, дерсинъ юзь элли йыл эвель догъгъан эски бир татаргъа чевирилир эди. О девирлернинъ татарлары башларыны тик тутар, русларгъа игренч бир шейге бакъкъан киби юксектен бакъар эдилер. Юзь элли йылдан сонъ, шимди де татарлар русларгъа кене шойле бакъалар. Амма русларнынъ игренчлигинден долайы юреклеринде къоркъугъа бенъзеген бир дуйгъу пейда ола эди.

Энвер къоркъмагъан, юксектен бакъкъан, генч, магърур, эски бир татар эди. Йигирми яшында бабасыз къалгъан, эки йылдан сонъ анасыны комген, йигирми беш яшында Сейд-Алининъ алып бакъкъан оксюз къызы Земинеге эвленген, эвине келин кетирген.

Земине индже, гузель, къозу киби юваш, ишкир, беджерикли ве диндар бир къадындыр. Яш олгъанына бакъмадан рухча, дуйгъуджа тамам Энверге уйгъан. Къоджасыны севе, сая, онынънен гъурурлана. Зекий ве беджерикли олгъаны ичюн тюшюнип отурмагъа аджет ёкъ эди. Энвернинъ севгиси, онъа ишанмасы, олсун эвинде, олсун тарласында, эр бир иште косьтерген интизамы, узакъны коре бильмеси, юксек, сагълам табиаты Земинени тюшюнмек, къасеветленмек кульфетинден къуртара эди.

Земине эвленген куньлеринден берли Энвернинъ коль-

геси олып кельди. Энвер оны эр даим янында ис этс, эп онынънен берабер. Энъ агъыр, энъ заметли ишлеринде биле Земиненинъ руху онынънен берабер олур, бойледжс Энвер сонъсыз бир сеадет дуйгъусы ичинде яшар эди.

Ишлерини битирген сонъ сет устюне отурыр, эль эльге тутушыр, козь-козьге далар, Танърынынъ берген шейлерине, кендилерини бирлештиргенине шукюр этерлер. Беш яшындаки огъуллары Ниязий Земинеге пек ошай эди. Ниязий зайыф, назлы бир баладыр. Заваллынынъ башына эр йыл бир хасталыкъ келе. Бир къач вакъыт эвельси дамдан йыкъылгъан сонъ бети инджелешти, даа зайыф ве алсыз олды.

Ниязийчик о куню шоссе четинде аркъадашларынен ойнай экен. Иваннен Кала Мала да Бекирнинъ эвинден чыкъып шоссеге энелер экен. Балалар сакъаллы адамларны корьгенлеринен оюнларыны ташлап оларгъа тараф чапкъанлар. Ниязийчик де балаларнен берабер экен, амма Кала Маланен Иванны якъындан корьгенинен пек къоркъкъан, аркъадашларыны русларнынъ янында ташлап, эвлерине къачкъан, дамгъа чыкъып, русларны дамдан сейир эткен. Иште, шу къаза онынъ башына о куню кельген.

Дамдан насыл йыкъылгъаныны кимсе бильмей эди. Земине Ниязийни дивар астында тапкъан. Энвер баланы шу куню Ялта хастаханесине алып кеткен, экимлер баланы яхшы этип тешкергенлер, амма манълайында джевиз къадар бир шишиктен гъайры бир шей тапып оламагъанлар. Бала баягъы вакъыт алсыз ве нешэсиз къалгъан сонъ, яваш-яваш озюне кельмеге башлагъан.

Амма сакъаллы Иваннен Кала Маланы ич де унутып оламады. Биринджи афталарда геджелери сувукъ тер тёкюп, тёшегинден атлап тура, анасынынъ бойнуна сарыла, къычыра, эппейи агълай, сонъ ёрулып, сабагъадже анасынынъ къучагъында юкълай эди.

Земиненинъ де козьлери агъламакътан шишип, къып-къырмызы ола. Юрегинде сызлатыджы бир яныкънен Энвернинъ бетине бакъар, Энвер башта бир шей айтмаз, юрегининъ къырыкълыгъыны гизлеген козьлернен къарысына бакъар, сонъ кимерде серт, кимерде татлы бир сёзнен къарысыны ятыштырыр эди.

Куньлер кечти, бала тюзельди. Бир кунь Бекир Иванны алып тарласына кетеркен, ёлда кучюк Ниязийни расткетирди. Бала Иванны корер-корьмез артына къайтты, эвлерине тараф чапмагъа башлады. Бекир онынъ артындан къычырды, амма бала токътамады. Бекир даа пек къычыр-

ды, Ниязийчик явашлады, токътады, факъат Бекирден четке бакъмагъа джурьат этип оламады.

Бекир баланынъ янына барды. Ниязийчикни къучакълады, агъыр-агъыр адымларнен Иваннынъ янына къайтып кельди.

Ниязийчикнинъ бети акъ кесильди. Зайыф ченъгеси, батыкъ янакълары гъарип-гъарип титремеге башлады. Бекир баланынъ къоркъусыны биле эди. Иваннынъ янында токъталдылар. Бекир тиз чёкти, Ниязийчикнинъ омузларындан тутып урькек бетине бакъып, кулюмсиреди:

— Йигит Ниязий! — деди. — Къач яшындасынъ?

— Беш!

— Беш! Беш, ээ! Балабан деликъанлы олдым десе! Ай, машалла, машалла!

Бекир ерге отурды. Ниязийчикни де тизине отуртты, башыны Ивангъа тараф чевирип:

— Иван, яныма отур! — деди.

Иван индемеди.

— Иван, отур!

Иван ёл четиндеки отларгъа чёкти.

— Сен Иванны таныйсынъмы, Ниязий?

Бала индемейип омузларыны сыкъты.

— Танымайсынъ, э? Ады Иван. Меним янымда чалыша, эм бираз татарджа да биле, сенинънен лаф этмесини истейсинъми?

Ниязийчик къуш киби хафиф, башы коксюнде кене индемейип омузларыны сыкъты. Бекир Ивангъа чевирилип:

— Айды, сёйле бакъайым татарджа бир сёз, Иван! — деди.

Иван Бекирнинъ макъсадыны бильмегени ичюн бетини экшитти. «Хохо!» — деди.

Бекир ачувланды:

— Татарджа дедим санъа, эшек! Хохо, татарджамы? Айт! Татарджа билем, деп айт!

Иван къайтсыз бир сеснен явраштан:

— Хохо, билем! — деди.

Бекир баланынъ коксюни, къолтукъ астларыны къытыкълады. Ниязийчикнинъ беяз янакълары бираз алландылар. Ниязий кульди. Бекир де кульди.

— Корьдинъми, татарджа да биле хынзыр.

О куньден сонъ бала тюзельген киби олды. Иванны, я да Кала Маланы расткетиргендай олса эвлерине къачмай. Узакъта турып, русларны сейир эте эди. Яваш-яваш о бир балаларгъа къарышты, эвелькиси киби мезарлыкъ четинде, таш дивар устюнде елькен ачып ойнамагъа башлады...

Эсма даа терен ибадетлерге комюле берди. Мына Бекир софада долана. Джаны пек сыкъылса тарласыны зиярет эте. Лякин бойле тюшюнджели долашыр экен куньлер де Бекирге ич бир тынчлыкъ кетирмеден келип кече эдилер.

Иван кунь-куньден тюзельмеге башлады. Кучюк козьлери къырмызы юваларына эвелькисинден де терен синъип ерлешкендай олса да генч вуджуды кене тим-тик сагъламлаша эди. Бети эвелькисинден де ачыкъ, даа да беязлашкъан, аз-чокъ адамгъа ошап келе эди.

Иван шифасыны тапкъан юрек хастасы киби софанынъ басамакъларына отура, денъизге, уфукъларгъа бакъа, озь-озюнден куле. Бекирнен къаршы къаршыгъа кельгендай олса онъа селям бере. Бекир ондан бир шей сораса я да онынънен лаф этсе эвелькисидай тек «хохо» демей, бир шейлер даа такъыштыра, бираз чокъча лакъырды этмеге истей, эки де бир Бекирден бир шей сорай, я да кенди фикирини анълатмагъа арекет эте.

Бекир башталары Иваннынъ бойле бир денъишмесине айретленген олса да кет-кете ичинде бир севинч ер алып башлады. Иван базыда ахыргъа кире, Мачикнинъ башыны сийпалай. Базыда атны къашагъалай, ахырны темизлей, кубрелерни дивар астындаки обагъа ташый. Бир кунь Эсманынъ гугюмлерини алып чешмеден сув биле кетирди. Буны корьген Эсма Иваннынъ бетине бакъып кулюмсиреди, Иван исе, эвелькисидай бетини экшитмеди, о да куледжек олып, джылмайды.

Бекир Иваннынъ янына келип, япкъан ишлери ичюн онъа тешеккюр бильдиргенде Иван бир кереден бир шей тапып, айтып оламай, факъат агъызы, юреги эвеллери олгъаны киби «хохо» демекнен сынъырланмай... Эбет, Иван денъишмекте. Бекир исе буны корьмей къалмай эди.

Бир кунь берабер Романкъошнынъ этеклерине чыкътылар, бир араба одун кесип, эвге кетирдилер, ахырнынъ огюндеки одунларны кестилер, ахыргъа ташыдылар, дивар астына тавангъадже дестелеп къойдылар.

Артыкъ, Бекир Иванны даа теренден тюшюнип башлады. Буны тюшюнем деп саймай: чюнки Бекир Иваннынъ эски къылыкъларыны, кирини, ерге тюкюргенлерини, артыкъ, хатырламай эди. Бекир Иванны тюшюнмей, аксине оны кендине якъын ис эте, Иванны корьмесе джаны сыкъыла, базыда аркъадашыны беклеген бир бала киби софанынъ басамакъларына отура, кенар оданынъ къапысына бакъа-бакъа Иванны беклей.

Акъылына чешит тюрлю шей келе, чешит тюрлю

тюшлер коре. Бир гедже тюшюнде Иванны енълери тирсеклеринде, балакълары тизлеринде софада абдест алып отургъаныны корьди. Айше онынъ эллерине, къалын билеклерине сув тёке, Иван да дудакъларында бисмилляси абдест ала экен.

Бекир Эсманы уятып, корьген тюшюни айтты. Эсма тёшегинде отурды, козьлерини къашып, Бекирнинъ тюшюни динъледи, сонъра керильди, эснеди: «Домуздан къозу олур исе Иван да мусульман олур!» — деп мырылданаракъ, ёргъаныны башына чекип, юкълады. Бекир исе акъылында Иван, джыллы, татлы дуйгъулар иле тёшегине узанды.

Факъат козю юкъугъа кетеркен Иван келип козьлерине тикиле берди. Иванны дигер койлюлер киби къалпакълы, учкъур донлы, элинде сопасы софада тургъан киби корьди. Озю де Иван киби кийинген, элинде сопасы Иваннен ян-янаша адымлап софа басамакъларындан эне, чакъыл тёшельген ёлны кечип, къаршы маалле джамисине джума намазына кете экен.

Бекир бир даа уянды. Тюшюнинъ керчек олгъанына инангъандай олды. Иван мусульман олды, деп Эсманы да уяндыраджакъ олды, лякин яры гедже олгъаныны, тёшек ичинде яткъаныны хатырлады, Иванны, Иваннынъ мусульманлыгъыны булутлы козьлеринден къувмакъ истер киби, козьлерини окъалады, текрар тёшегине узанды, ёргъаныны башына чекти.

Лякин юкъусы энди къачкъан эди. Даа демин козьлеринден къувгъан Иван энди онынъ зейинини бус-бутюн ишгъаль этип башлады. Иваннынъ рус олгъаныны унута, козьлерини къапата, Иваннынъ омюр бою янына ерлешкенини, атта озь огълу олгъаныны тюшюне эди. Бойле тюшюниркен козьлерининъ огюне кенар одада ракъы шишелери арасында сачлары сакъалына къарышып къалгъан Кала Мала келе. Иванны биринджи кере расткетиргенде устюнде чуллангъан быджагъы, омузында сопагъа багълы къазаны, бурнуны енъинен силип, ерге тюкюреяткъаныны тасавур этти. Узакътан Эсманынъ «домуздан къозу олса Ивандан да мусульман олур» деген сёзлери эшитильгендай олды.

Кене Иван... Эзильген торгъай башы киби чиркин, кирли тырнакълары, кучюк, терен, сувукъ козьлери, ерге тюкюрмелери. Иванны бойле тасавур эткенинен тер ичинде къала, ёргъан астында бурула, айлана аркъасы устюне ята, хаялларны къувмакъ ичюн козьлерини уфкъалай, юма юкъламагъа тырыша.

Амма Иван онынъ юрегине кирген, Бекир ондан ич де къуртулып оламай эди. «Эй, кене мени шейтан тюртти!» — деп янбашына чевириле, бир ань Иванны унута, ичи ве башы бом-бош, тёшегинде уяныкъ ята, чекише.

Факъат юкълап оламай. Яваш-яваш еринден тура, къаранлыкъта маса устюнде тютюн кисесини арай, тапа, бир тютюн сара, пенджере янына барып тютюн иче, сонъ кене яваштан: «ля иляхий илляллах», деп тёшегине кире, амма козьлерини юмар-юммаз кене Иванны тюшюнип башлай.

«Дюнья ве О... Эр шей Онынъ элинде, эр шей Ондан, эр шейни О япар, эр шейни О чевирир. Козь ачтырткъан, козьни къапаткъан Одыр. Якъкъан, сёндюрген, яшаткъан, тирильткен Одыр. Эп Одыр..»

Бекир козьлерини юма, Иваннынъ софада абдест алаяткъаныны козьлерининъ огюне кетире. «Аа, ойле бир шей олсайды! Тарланынъ беш армут терегинден юкъарыдаки къысымынынъ ярысыны онъа берир эдим! Тарла кенъ, эки богъазны дегиль, дёрт богъазны кечиндирир. Тамам ёлнынъ четинде онынъ ичюн бир де эв къурарым. Яшасын, о да адам дегильми? — деп тюшюне-тюшюне башы, мийи агъырлаша, козьлери яваштан юмула. Бекир юкълап къала.

Лякин Иван Ивандыр, асырлар бою Иван олып кельген Ивандыр Иван эди, Иван олып да кетеджек. Асырлар оны денъиштирип оламагъаны киби Бекир де, мерхамет толу юреги де оны денъиштиралмаз эди.

5

Бекир тюшюнде Иванны корьген геджесининъ сабасы Иванны эр куньдекинден башкъа тюрлю корерим деген умют иле, эрте турды, кийинип софагъа чыкъты... Анда кестирме сырыкълары янында арабасы, арабагъа багълы аты тура эди. Ахырнынъ къапысы артынадже ачыкъ. Бекир де ахыр капысына, де атына бакъты, аджайип бир шей кореджек адам киби бекледи.

Бираздан ахырдан атнынъ хамутыны омузына алып Иван чыкъты. Софада тургъан, кендисини козеткен Бекирни корьсе де сесини чыкъармады, арабагъа тараф адымлады, барып атны арабагъа екмеге башлады. Бекир: «Вай, анасыны! Бичаре иш тапып олмай да, кене Романкъошкъа одунгъа кетеджек. Мен кетмем, арткъач одунгъа ихтияджымыз ёкъ да!» — деп тюшюнди.

Бекир бир себеп булуп, Иванны да фикиринден къай-

тармакъ истеди. Энъсесини къашыды, басамакълардан энип, Иваннынъ янына кельди.

— Огъурлар ола, Иван, къайда, кене одунгъа кетеджек оласынъмы?

Иван атны арабагъа екти, арабагъа минди, тельбевлерни, къамчыны элине алды, анджакъ о вакъыт Бекирнинъ суалине джевап берди.

— Ёкъ, — деди, — Мемишнинъ дересине кетем.

— Къайда?

— Мемишнинъ дересине.

— Сени анда къыдыргъан ёкъ да! Сенсиз о ишни беджермезлер деп беллейсинъми?

— Хохо! Беджерип оламазлар!

— Ат ёргъун. Дюнь акъшам Романкъоштан бир араба одун чекти, быракъ ахырда къалсын, раатлансын, айвангъа языкъ!

— Хохо! Языкъ дегиль! Айван о! Дюнь одун чеккен олса, бугунь таш ташыр. Айван о, хохо!

Бекир даянып оламады:

— Ют шу джинабет хохоны! Дерсинъ богъазынъа кемик киби сапланып къалгъан, динсиз! Айван ёргъун дейим де манъа хохо дейсинъ. Тюш арабадан, бакъайым! Не мен атымны комолизма ёлу ичюн беследим, деп беллединъми?

Иван бир анъ индемейип отурды. Тельбевлерни, къамчыны тутып арабада отура, башы тим-тик, къыбырдамадан огде, къаранлыкълар ичинде сечилип башлагъан Дженевиз къалесининъ къуршун тюслю учурумларына бакъа эди.

Иваннынъ индемейип отурмасы Бекирнинъ зытына тийген олса да, энъсесини къашып: «Ич бир себепсиз эрифнинъ устюне багъырдым, — деп тюшюнди. — Амма атны чекиштирмеге де себеп ёкъ бугунь. Истесе ярын кетсин, тек бугунь дегиль!»

Сонъ, устюне къычырып юрегини къыргъандырым бельки, деп яваштан:

— Айды, тюш. Ат бугунь раатлансын, сен де ёргъунсынъ. Истесенъ ярын кетерсинъ, — деди.

Иван козьлерини Дженевиз къалесинден алмайып, индемейип, далгъын отура берди, ич бир шей демеди. Бекир сёзлерини текрарламагъа меджбур олды.

— Эшиттинъми, не дедим?

Иван яваш бир тавурнен джевап берди:

— Хохо, эшиттим. Амма олмаз.

Бекир дикъкъатнен Иваннынъ бетине бакъты:

— Сабрий башынъа пек урмагъан деп беллеген эдим. Янъылгъаным, башынъа акъыл къоймакъ ерине къалгъаныны да урып аттыргъан, гъалиба. Олмаз, дединъми?

— Хохо, олмаз!

— Олмаз исе, джеэннемге кет! Амма атны ахыргъа багъла!

Иван джевап бермеди. Бекир сакиндже олмагъа тырышты. Факъат Иваннынъ арабада отурмасына, сускъунлыгъына ачувланмагъа башлады.

— Айды, айткъанымны яп, атла арабадан.

— Егоров мени къыдырадыр.

— Къыдырса, бар кет, амма атымны ташла. Ат киминъки, менимкими, я да Егоровнынъкими?

— Хохо! Егоровгъа керек олса Егоровнынъки олур. Мен къалмам, мен кетем.

Бекир бирден шашмалады. Иваннынъ сесинде аты, эви, къарысы, кендиси ичюн дешетли бир телюке бар олгъан киби атына тараф адымлады, титреген къолларынен атнынъ башыны къапкъачлады, тельбевлеринден тутты.

Сувукъ бир сукюнет асыл олды. Иван отургъан еринде къыбырдамайып отура, элинде къамчы, тельбевлер, Ёлгъа чыкъмагъа азыр отура. Бети, козьлери арекетсиз.

Бекир атнынъ тельбевлерини къопараджакъдай тута, ичинде фуртуналар эсе: «Аллахым, сен сабыр бер манъа!» — деп дуа эте. Текрар Ивангъа бакъа. Озюнеми, ёкъса Ивангъамы, ким бильсин, белли олмагъан бир мерхамет назары иле бакъа, сеси къалтырай.

— Иван, арабадан тюш, атны быракъ.

Иван омузларыны сыкъты, джевап бермеди.

— Иван, атны ахыргъа багъла!

Иван: «Олмаз, кетеджегим!» — деп текрарлагъанджа Бекир бирден къутурмагъа башлады:

— Кет! Кет, деф ол! Кет, рус явуры, джеэннемге кет!

Бекир эки элинен айваннынъ башыны арткъа итей, ат Бекирнинъ бу кескин айкъырмасындан шашыргъан киби башыны синъирли-синъирли сагъгъа-солгъа саллай, арт аякълары устюне тура, арабаны тепе, кишней.

— Кет, кет! Чулларынъ ахырда, къазанынъ, сопанъ ахырда! Кет, кет, хаин рус!

Арт-арткъа кеткен арабанынъ арты барып ахырнынъ диварына урылды. Бош къопкъа авдарылды, ат текрар кишнеди. Азбардаки шаматаны эшитип, Эсма софагъа чыкъты.

— Не ола я, анда? Айвангъа не олды?

Амма Бекир къарысынынъ сесини эшитмей эди. Ат-

нынъ къошумларыны чезди, хамутыны, тельбевлерини ахыргъа фырлатты, атны ахыр янында Мачикнинъ къазыгъына багълады.

Иван аля даа араба устюнде, кучюк, сувукъ козьлеринен Бекирни сюзе эди. Бети даа да кучюклешкен, даа да сараргъандай корюне, факъат бетиндеки бу денъишме ичинде олып кечеяткъан шейлерни белли этмей эди.

Иваннынъ арабада отурып, индемейип бакъмасына даа зияде ачувлангъан Бекирнинъ козьлери атеш сачмакъта.

— Атымны Егоровгъа бермек истейсинъми? Берген отьмеклеримнинъ къаршылыгъы буми? Къарнынъны тойдургъан табагъынъа тюкюресинъ, джинабет эриф!

Иван къысыкъ бир сеснен: «Начальник о! Истесе алыр, сени тюрьмеге атар!» — деди ве арабадан ашагъы атлады.

Артыкъ, дюньяда Бекирни токътатаджакъ къувет ёкъ эди. Бирден Иваннынъ устюне атылды, элиндеки къамчыны чекип алды. Иваннынъ бетини, аякъларыны, омузларыны къамчылады, къычырды, багъыр-чагъыр япты.

—Ал, ал, Егоровгъа ат! Ал, сени, хаин! Атымны истединъ, ал!

Козьлериндеки ешиль; сувукъ парылтылар дешетлештилер, ахырнынъ диварына къыскъан Иванны эм ура, эм багъыра:

— Ал, санъа ат! Ал, москов явуры, ал да барып комолизмагъа бер!

Бекир синъирлене-синъирлене ахыргъа кирди. Кала Маланынъ, Иваннынъ чулларыны, къазанларыны алып тышкъа чыкъты, кестирме сырыкъларына тараф адымлады, элиндеки шейлерни ёлгъа фырлатты, кене ахыргъа къайтты. Ичериге киреркен башыны Ивангъа чевирди:

— Бутюн малынъ анда. Кет, джеэннем ол! Кет козюм корьмесин сени! Бабанъны да алып кет!

Бу вакъиаларны индемейип сейир эткен Эсма шашкъанындан буз кесильди. Йигирми беш йыллыкъ къоджасыны ильк кере бойле алда коре эди.

Бекир ахыргъа кирди, аман чыкъты, аралыкъта токътады:

—Сен эвге кир, Эсма, ишинъ ёкъ бу ерде! — деди.

Бекир ахыр къапысында аят учурымынынъ кенарына кельген бир адам киби турмакъта. Иван бугунь саба бир сёзнен, бир хохо демекнен Бекирнинъ ичинде бельки де асырлар девамында юкълагъан бир шейни уяндыргъандыр. Амма о шей буюк, бельки Бекирден де буюк эди!

Иван аркъасыны диваргъа таяндыргъан, башыны эгген алда индемейип, ерге бакъып тура. Бекир Иванны дерсинъ

корьмей, меракъланмай. Иван шимди пек кучюк эди, Бекир шимди истесе оны одун кескендай ортадан ярар, догърап-догърап кубрелер устюне ата билир.

Факъат...Факъат Бекирге бир шейлер ола эди. Богъулмагъа башлады. Авада баба-деде эвининъ устюнде миллионларнен иванларнынъ нефесини, сасыкъ къокъусыны ис эте, ичи къалтырай. Юрегинде баягъы вакъыттан берли юкълагъан шей шимди бойле, апансыздан не ичюн уянды экен? Не ичюн бойле кеч уянды?

Бекир агъламакъ истей, амма агълап оламай. Кене ахыргъа кирди, факъат ич бир ерге сыгъып оламады. Мачик Бекирге бир оксюз киби бакъа, санки Бекирни анълай, дуя эди.

Бекирнинъ бети инджелеше, козьлери буюклеше, къалын, агъыр элинен Мачикнинъ аркъасыны сийпалай, ичинде бир сес: «Не ичюн Мачик, адамны баба-деде топрагъында яшатмайлар?» — дей. Дерсинъ Мачик де, ахыр да, эв де Бекирнинъ дегиль, эр шей диваргъа таянып тургъан Иваннынъ агъыр, кенъ аркъасы артында къалгъан киби эди.

Бекир янагъыны ахырнынъ къаранлыкъ, сувукъ диварына таяндырды, сакъалы сыланды. «Ичим янмакътан къуртулмасын, Аллахым, ялынъыз буларны менден алма. Омюримде согъан, отьмектен башкъа бир шей косьтерме, Аллахым, ялынъыз буларны менден алма...» Бекир ахырдан чыкъты. Сессизликлер ичинде агълагъан эвини артта къалдырып, гъарип башыны эгип, инджир тереклери астындан кечкен ёл бойлап адымлады. Ёллардан, озенлерден, тарлалардан къаранлыкълар котерилип, онынъ козьлерине толгъан киби эди. Козьлерининъ чети сим-сия, солукъ бети дерсинъ юзь йыллыкъ бир яныкънынъ эсири эди.

Бекир эп кете. Тарлалар бом-бош, армут тереклери чыр-чыплакъ ве гъарип. Ёллар бом-бош. Эр ер тамам Бекир киби. Бекир, онынъ бабасы, дедеси, сою-сопу бу топракъынынъ, эбет, бу топракънынъ саиплери эди! Факъат, иште... Иван кельди, Иван... Иван кимдир? Ярамай бир адам дегиль, эбет! Заваллы бир рус! Ач, чыплакъ, заваллы бир рус! Бекирге бир ярамайлыкъ япмады. Кимсени сёгмеди, дёгмеди, кимсенинъ ёлуны кесмеди. Амма, иште, бугунь саба бир хохо демесинен Бекирни махв этти. Иван башкъа эди, Иваннынъ башкъалыгъы Бекирни де башкъалаштырды. Хохо да дегиль. Бекир онынъ хохосына энди алышкъан эди. Амма бугунь саба бир джумле иле, «Егоров сени тюрьмеге атар», джумлесинен Иван Бекирни къырды. Бекирнинъ бу гузель тюрк топрагъында, бу гузель

кокнинъ астында догъгъан, урь яшап кельген адамлардан бири олгъаныны Иван бильмей эдими?

Бекир эп адымлады, дерелерден кечти, тютюн тарласына барып етти. Артыкъ, о озюни бу ерлерге ят бир адам оларакъ сезди, аякларынынъ астындаки топракъ да онынъ киби дертли эди. Тарланы энине-боюна бир къач кере доланды, сонъра армут тереклерининъ астына барды. Инджеден бир ягъмур сепелей, сукюнет ве кедерлер ичинде Бекирнинъ де козьлери толмагъа башлады.

Бекир тютюн кисесини чыкъарды. Сылакъ, сувукъ, къатты пармакъларыны кольмегинен сюртти, тютюнни уфкъалады, сонъра бир тютюн сарды, ичти. Саврулгъан думанларгъа бакъты. Эки ай эвельси тютюнлерни къыргъан вакъытта армут тереклеринен япкъан лакъырдысыны хатырлады, ичине джыллы бир ис яйылды, бираз кулюмсиреди биле. Армут терегини тутты, о бир тереклерге бакъты, тарланы бойдан бойгъа козьден кечирди, юкъарыгъа, ашагъыгъа бакъты, козьлери бирден къуванч козьяшларына толды. Айше хасталангъанда онынъ бетини, сачларыны насыл сийпалагъан олса шимди терекни тыпкъы шойле бир назикликнен сийпалады. Бекир тюшюнджеге далды:

«Яхшы ерге отурткъанлар сизни, тереклер, яхшы ерге! Бу ерден тарланынъ эр ерини, эр кошесини корем. Тарланынъ ашагъысында отуртылгъан олсанъыз, тарланынъ юкъарысыны, юкъары къысымында отуртылгъан олсанъыз тарланынъ этеклерини корип оламаз эдим. Бурадан тарланынъ эр ерини корем: эвни, тютюн аранларыны, мезарлыкъны...»

Бу тюшюндже юрегине бир теселли берди. Эки ай эвель Иваннен тарлада тютюн къыргъанларыны, айны шу армут терегининъ астында отурып аш ашагъанларыны, тютюн ичкенлерини хатырлады, демин олып кечкен вакъианынъ о къадар къоркъунчлы олмагъаныны тюшюнди:

«Эх, айтты, иште, джинабет! Мен де бунынъ устюнде чокъ токъталам. Иван Ивандыр, айта берир, я! Хохо дер, тюрьме дер. Даа не япа билир? Бир шей! Не ичюн мен Иваннынъ лафына къапылып кетем? Санки адамгъа зеэр ичирди. Эвеллери къач кере хохо деди де, ич ачувланмагъан эдим...»

Бекир бир даа тарласыны козьден кечирди, эвине тараф бакъты, элини баджагъына урды. «Къабаат менде, эр лафкъа къулакъ асам. Къадын киби, эр бир лафкъа козьлерим яшлана».

Ичинде къатты, къуветли бир шей ис этти, эллерине,

аякъларына дерсинъ дерман булды. Кене элини быджагъына урды: «Эркек олмалы, эркек!»

Бекир башыны тим-тик тутып къолларыны саллай-саллай ашагъыгъа, дере башына барды. Дереге етмезден козьлерине рузгярлар савурып кетирген бир къач чалы илишти. Чалыларны бир ерге топлады, тёкюльген, чириген, сылакъ япракъларны тарланынъ таш дивары артына атты.

Бир къач кере даа тарлагъа козь ташлады, ашагъы этеклерге бираз кубре кетирип сепмек керек, деп тюшюнди, ярын саба тарлагъа кубре ташымагъа къарар берди, адымларыны кенъ атып, къолларыны саллай-саллай эвине кетти.

Кестирме сырыкъларына якъынлашыр экен азбарда къарт кутюк устюнде отургъан Иванны корьди. Дерсинъ ич бир шей олмагъандай отура. Бекир де саба олып кечкен шейлерни артыкъ унуткъан эди. Сырыкъларны котерди, софагъа тараф адымлады, Иваннынъ янындан кечеркен, табиий бир тавурнен: «Атны ахыргъа кирсет, Иван! Бираз от чек башына. Ягъмур ягъа», — деди.

Бекир эвине кирип кетти. Эсма ясин окъумакъта эди. Бекир индемейип экинджи одагъа кирип кеткенинен Эсма Къуранынны къапатты, учь кере опип манълайына тийсетти, астына алгъан аякъларыны узатты, еринден турып Бекирнинъ пешинден одагъа кирди, яваштан:

— Шей... Не олды санъа бугунь? Яхшы этип хырпаладынъ явурны, — деди.

— Ээ, бала, иште, Сабрийчик онынъ бираз акъылыны алгъан, мен текрар онынъ къафасына акъыл къоймакъ истедим.

— Кетеми?

— Къайдан билейим? Кетсе кетсин!

Эсма Бекирге бираз даа якъынлашты, сесини яваштан котерип:

— Демин дивар тюбюнде агълай эди, — деди.

— Яа?

— Янындан кечтим, сесини чыкъармады. Эвде къавгъа олгъаныны эль-алем бильмесин деп къазаныны, чувалыны кене ахыргъа алып кирдим. Кетеми?

— Кетсе кетсин! Агълай эди, techинъми?

— Агълай эди!

— Вай анасыны! Яхшы иш япмадым, къабаатсыз урдым, гъалиба.

— Не айтты санъа, не ичюн урдынъ?

— Эх, эркекнинъ дамары не вакъыт тутаджагъыны

билип оламайсынъ. Меним де айда йылда бир тута, иште. Ачувымны Ивандан алдым, келип кечти энди. Артыкъ сорап отурма.

Меселе бойледже къапалды. Иван Бекирнинъ эвинде къалды. Эртеси кунюо сабадан Бекир тарлагъа кубре ташыды, тарла диварыны тамирледи. Армутларнынъ къурумагъа башлагъан пытакъларыны кести, пытады, кушюни тарласында кечирди.

Иван исе ишсиз-гучьсиз, быджагъынынъ якъасыны энъсесине котерип, кенъ аркъасыны ахырнынъ диварына таяп, эллерини штанынынъ джеблерине сокъуп, сес-солукъ чыкъармайып денъизге бакъып турды.

Кала Мала кенар одада, экиде бир сеси эшитиле, орта ерден бир шейлер айта, сонъ суса, онынъ не япкъаныны, ненен огърашкъаныны кимсе бильмей эди.

Иван ишсиз-гучьсиз учь кунь савсавлап юрди. Ахырнынъ диварына таяныл тура, денъизге бакъа, азбарда кезине, кенар одагъа кирип чыкъа, инджир агъачлары янындаки исар устюнде отура, денъизден кельген, кирли уфукълардан бир шей беклер киби бакъа, эп беклей. Дёртюнджи кунюо сабасы Иван Бекирнинъ эвинден гъайып олып кетти.

Бутюн кунь не Эсма, не Бекир Иванны корьди. Башта о кенар одададыр деп белледилер, амма эртеси кунюо де орталыкъта корюнмеген сонъ Бекир шубеленмеге башлады: «Чувалы ахырда экенми, аджеба?» — деди.

Эсма кенар оданынъ къапысына якъынлашты, къулакъ къабартып динъленди. Ичериден тек Кала Маланынъ хурултысы эшитиле эди.

Эсма чар-чабик ахыргъа барып кельди.

— Чувалы, сопасы, чуллары ахырда, озю ёкъ. Таш сувгъа баткъандай батты. Не ахырда, не де кенар одада!

Бекир софагъа чыкъты, кенар оданынъ капысыны къакъты, бекледи. Къапыны кимсе ачмады. Кене къакъты, кене хайли вакъыт бекледи. Сонъ Кала Маланынъ оксюриги, мырылтысы эшитильди, мандал гъычырдады, къапы аралыгъында Кала Маланынъ башы корюнди.

— Сенинъ Иванынъ къайда, Кала Мала? Сакъын, бир къазагъа...

Кала Мала Бекирнинъ сёзюни кесип: «Иван копек! Иван кетти! Ольсин, копек!» деп серт бир арекетнен къапыны Бекирнинъ бетине къапата берди.

Къартнынъ не айткъаныны анъламагъан Эсма Бекирнинъ элини тутты:

— Ольгенми? — деп сорады.

— Ёкъ, о да бильмей не айткъаныны...

Бекирнен Эсма одаларына кирдилер, факъат экиси де раат дегиль эдилер.

Бекир кийинди, чарыкъларыны багълады, Эсма юнь шалына сарынды, шай этип уйлегедже софада турдылар.

Ивандан хабер-тебер ёкъ эди. Уйле олды, кечти, емек унутылды, Иван исе кельмей эди.

Бекир сонъсыз кедерлерге комюлип башлады. Бир къач кере шоссеге барып кельди, Энвернинъ эвине козь ташлады, мезарлыкъ тарафкъа кетти, къаршы маалленинъ мейданына чыкъты, Иванны ич бир ерде буламады.

Эвининъ янындан кечеркен, кестирме сырыкъларыны янында токътады, шалына сарынып аля даа софада тургъан къарысына бакъты:

— Мен Энвернинъ эвине кетем. Бельки бираз авунырым, сен ичериге кир! — деди.

Энвер тюневин акъшам устю рум коюнден кетирген балабан чобан копегини тавукъ кумесине багълагъан, элинде узун бир сопа, копекни ачувландыра эди. Багълы копекнинъ афырмасы куместе мутхиш бир шамата къопармакъта. Зынджырдаки копек Энвернинъ элиндеки сопагъа атылгъан сайын тавукълар экишер-учер кумеснинъ тар къапысындан тышарыгъа фырланып чыкъалар, къанат къакъа-къакъа Энвернинъ аякълары астындан учушып азбаргъа чыкъмакъталар.

Энвер сопасыны копекнинъ агъызындан чекип алды, копекнинъ афырмасы кесильди. Шунда Бекир:

— Эй, Энвер, не ичюн копекни ачувландырасынъ? — деп сорады.

Энвер Бекирнинъ янына келип кульди. Бекирнинъ суалини эшитмегендай, кулюмсиреп сорады:

— Копек насыл, Бекир агъа?

— Копек копектир, яхшысы ярамайы олурмы?

— Олур, я! Дюнь рум коюне барып, румгъа дёрт тавукъ бердим, ерине бу копекни алдым.

— Аа, демек, койде рум копеги де бар!

— Эвиме рум киргенинден, рум копегининъ киргени даа яхшы. Хайыр ола, хош кельдинъ!

— Бакъ сени, копек акъылынъны чалгъан, селямны биле унуттынъ. Буюдинъ, джинабет! Къалыпынъа сыгъмайсынъ. Дюньяда бир Бекир эмдженъ бар, оны да келип корьмейсинъ. Бир мерабагъа асрет къалдыкъ, оны да берген ёкъ.

— Ойле деме, Бекир агъа! Башымыз устюнде еринъ бар, кель, буюр.

Энвер эвнинъ ким бильсин нересинде не ишнен огърашкъан Земинеге сеслenди:

— Земине! Бекир дайынъ кельди, къаве пишир!

Бекир джиддий бир сеснен: «Къавени быракъ, Энвер, ишнен кельдим»,— деди.

— Хайыр ола!

— Хайыр нересинде? Дерт устюне дерт, джаным. Иван гъайып олды.

Энвер беяз тишлерини косьтерип кульди.

— Яхшы, яхшы! Чекеджек дертлеримиз бойле олсун! Бир рус гъайып олса къавемизни даа раат ичермиз, айды, ичериге кирейик.

— Быракъ, къардашым шу инадынъны. Рус олсун, не олса олсун о да Алланынъ къулу! Къазагъа огърамакъ ихтималы бар, языкъ!

— Языкъ, языкъынынъ устюне бир къазыкъ! Унут Бекир агъа! Амма да дерт булгъансынъ озюнъе: не экен, Иван гъайып олгъан экен! Бугунь саба анавы руслярнен берабер Мемишнинъ дереси устюндеки ёлда доланып юре эди.

— Бельки дереге йыкъылгъандыр, бир къазагъа огърамакъ ихтималы бар. Мен барайым, башкъа вакъыт келирим.

Бекир меракълы бир адам эди: эр анги лакъырдыда фаркъына бармайып Энверни ынджыта къоя. Амма Энвер оны кене де севе, сая, оны ачувландырмамакъ ичюн терс бир сёз айтмамагъа тырыша эди. Шимди де Бекирнинъ фикирлерини денъиштирмеге арекет этмеди. Мемишнинъ дересине барып бинъ-бир зорлукънен, озюни телюке астына къойып Иванны къыдыраджакъ олгъан Бекирге дегиль, даа зияде озюне, бойле адамлар арасында къалмасына ынджынгъан, опькеленген адам киби Бекирнинъ бетине бакъып тик сёз айтмады.

Бекир де чокъ эгленмеди, догъру эвине кетти, вакъыт джоймайып, атыны эгерледи, Сейд-Алининъ эвине барды. Янында Ремзи, акъшамгъадже дерелерде, учурумларда Иванны къыдырды, ич бир ерде буламады, атлары да кендилери киби яры олю, яры сагъ эвлерине къайтып кельдилер.

6

Эртеси кунюю акъшам устю бенъзи солукъ, ичи кедерли Бекир Иванны беклер экен, Иван пейда олды.

Эсма Мачикни даа демин сагъгъан, Бекир сыгъырны

ахыргъа багълагъан, башы уджуна от чеккен сонъ, софагъа чыкъып аякъ устюнде тура эдилер. Авлакъ эвлернинъ огюнде одун парлагъан койлюлернинъ балта сеслери, сагъылгъан сыгъырларнынъ, эчкилернинъ шаматалары кесиле, кой акъшам терен ве хош сукюнетине комюле эди.

Эсма ичериге кирди, Бекир софада къалды, бир тютюн сарды, Романкъошнынъ устюнде яваш-яваш ачылгъан, гузеллешкен кокке бакъты. Ичериге киреджекте мезарлыкънынъ къалын мешелери артындан насылдыр бир автомобильнинъ гурюльтиси эшитильди. Бекир динъленди.

Бекир саргъан тютюнини туташтырды, мезарлыкъ тарафкъа бакъты, мешелернинъ артындан чыкъаджакъ автомобильни меракънен бекледи. Энвернинъ копеги даа да кескин афырмагъа башлады.

Бираздан шосседе автомобиль корюнди. Автомобиль гурюльти къопарып, Бекирнинъ эвине тараф кельмекте эди. Факъат бостан диварына якъынлар-якъынламаз, машина кескин бир патырды къопарды, сурьатыны эксильтти, инджир тереклери астындан шоссеге энген ёлны булар-булмаз бирден токътады.

Бекир башта айретнен автомобильге бакъты, сонъра кульди, энъсесини къашыды: «Бакъ, сен бу шейтан арабасына! Суву биттими, аман токътар, бизиматкъа ошамаз. Ат сувсыз да чекер, емсиз де! Ач олса, чез къошумларыны, чыкъар хамутыны, быракъ отлакъкъа! Амма автомобиль башкъа! Суву биттими инат этер, къамчы дегиль, ич бир шей ериндеи къыбырдатамаз. Инсан акъылы онынъ эр ерини япты, амма сувуна чаре буламады.»

Акъикъатен де автомобиль делигинден насылдыр бир думан савурыла эди. Бекир автомобильни якъындан кореджегим деп бала киби севинди. Шоссеге энеджек олды, амма автомобильни сувармакъ меселеси Эсманынъ да ошуна кетеджегини тюшюнди.

— Эй, Эсма, мында кель! Кель, автомобильни насыл сувараджакъларына бакъ!

Эсма: «Не олды?» деп Бекирге якъынлашты, къоджасы бакъкъан тарафкъа козь ташлады:

— Копчеклери чыкътымы?

— Ёкъ, сувсагъан. Бакъ, насыл сувараджакълар. Сен къопкъаны азыр тут, сувлары биткен олса мен чешмеге чапайым.

Автомобильде учь адам бар эди. Учю де башларыны Бекирнинъ эвине чевиргенлер, бир шейлер акъкъында лаф эте эдилер. Бекир исе сув сорайджакълар, деп севине, экиде

бир мыйыкъларыны бура: «Афтанабильнинъ сув ичкенини якъындан кореджекмиз!» деп тюшюне.

— Эсма, къопкъаны азыр тут, дедим. Эрифлерге сув керек!

Эсма шашкъын козьлеринен къоджасынынъ бетине бакъты.

— Оларгъа не керек олгъаныны къайдан билирсинъ? Сен афтанабильден анълагъан къатыгъынъ бармы? Бельки бир ери парлангъандыр, къайдан билесинъ?

—Сен мени эшек беллейсинъми? Мен де афтанабильден бираз анъларым. Бир де-бир ери парлангъан олса эв янында токътар эдими? Я тарлагъа девирилир, я да урар да диварны девирир эди. Сувсады, шунынъ ичюн де токътады.

Шу анъ автомобильден бир адам тюшти, сонъ даа бириси, сонъ учюнджиси.

Бу ят адамлар эди. Эки ай эвель Бекирнинъ тарласыны, Къушкъаяны, ёлны ольчеген адамларгъа бенъзейлер. Учевининъ де устюнде мешин урбалар. Бекир мешин урбалы русларны корс корс артыкъ алышкъан эди, шимди де чокъ тааджипленмеди. Амма эр кереси мешинли русны корьгенде юреги былана эди. Дерсинъ, бутюн бу мешинлилер Бекирни кенди топрагъындан айырмакъ ичюн бойле кийинелер. Эм башкъаджасына да ола бильмез эди, чюнки Бекир Бекир оларакъ бойле урбада топракъ сюрьген, экин эккен, тютюн къыргъан ве я багъ пытагъан бир койлюни даа корьмеди.

Энди Эсма да эвлерине бакъып бир шейлер акъкъында лакъырды эткен адамларгъа буюк бир дикъкъат иле бакъа, азачыкъ къоркъа, къоркъа, къоджасына сокъула.

— Русиеде кене ачлыкъ бармы, экен аджеба? Эвеллери койге бойле адамлар кельмез эди. Энди исе къаргъалар киби эр кунь сюрю-сюрю келип кечелер. Я ачлыкъ бар, я да башкъа бир алекет. Инсан урбасы да киймезлер озьлери.

— Эй, бизим урбалар оларгъа кечмез.

— Не ичюн кечмесин, биз инсан дегильмизми?

— Афтанабильге минген адам мешин урба киймек керек.

— О да не ичюн?

— Чюнки къатран бар афтанабильде.

— Арабада ёкъмы? Амма бизим арабаджылар кене де инсан урбасы киерлер.

Шу анъ адамлардан бириси автомобильге минди, учюси бирден чувалларынен бир сандыкъны девирди, автомо-

бильден тюшти, учюси бирден чувалларыны, сандыкъны омузларына алдылар.

Бекир даа да буюк дикъкъатнен оларны козетти, энъсесини къашыды:

— Эсма, оларнынъ афтанабили бозулды, къонмагъа ер сорайджакълар, гъалиба. Сен Сейд-Алилерге бар, оларда геджеле. Мен де мында озюме бир ер тапарым, энъ олмагъанда афтанабиль ичинде ятарым, олар да бу гедже эвде къалсынлар.

Эсма башыны котерди, Бекирге серт-серт назар ташлады.

— Токъта, джаным, недир бу сенинъ япкъанынъ? Адамларны даа корьмей турып, лаф этмейип, къалкътынъ эль-алемеге эвинъни бермеге!

Бекир сусты, Эсманынъ лафындан бираз утангъан киби олды. Чюнки Эсма акълы эди. «Шакъа этем,— деди Бекир,— шакъадан анъламайсынъмы?»

Сонъра кене автомобиль янында тургъан учь адамгъа бакъты, амма оны адамлардан бетер автомобиль меракъландырмакъта эди.

Эсма исе козьлерини адамлардан алмай, къияфетлериндеи къоркъар киби, къоджасына даа зияде сокъула.

Учь адам— экисининъ омузында бирер чувал, бирисининъ омузында тахта сандыкъ— автомобильни шоссе четинде ташлап Бекирнинъ эвине тараф адымламагъа башладылар. Бир ань инджир тереклери артында козьден гъайып олдылар, ачыкълыкъ ерге чыкъкъан вакъытларында Эсма эки элинен Бекирнинъ къолуны сыкъты:

— Бекир! Огде кельген Иван!

— Афтанабильде Иваннынъ не иши...

Бекир сёзюни битирип етиштирмеди, Иван кестирме сырыкълары огюнде келип токътады. Аякъларында чызмалары, сыртында этеклери тизлерини ортькен узун къара мешин плащи иле Иван даа узангъандай корюне. Мешин шапкесининъ астындан ташып чыкъкъан козьлерине тюшкен сары перчеми онынъ бетине еди куньлик дегиль энъ аздан еди йыллыкъ бир денъишме бере эди.

Факъат бу — Иван эди, Бекир де, артыкъ, шубеленмей. Иваннынъ артындан кельген эки адамдан бирини таныды: Ялта комиссары Егоров.

Бирден Бекирнинъ ичинден сувукъ бир титреме кечти, амма озюни эльге алды. «Егоров меним атымны не япсын? Онынъ афтанабили бар!»— деп тюшюнди. Софадан энип, кестирме сырыкъларыны котеререк, юклери олгъан адамларны ичериге давет этеджек олды, амма къолуны сарылгъан Эсмадан къуртулып оламады.

Бекир Эсманынъ юрегининъ насыл ургъаныны эшите, къарысыны раатсызламамакъ ичюн не ериндеп къыбырдай, не де агъызыны ачып бир шей айта. Ярдымгъа да аджет ёкъ эди, артыкъ. Чюнки Иван кестирменинъ усть сырыгъыны элинен, астындаки эки сырыкъны да тепменен девирди. Учь адам азбаргъа кирдилер. Чакъыл тёшельген ёлчыкъ бойлап софагъа тараф адымладылар.

Иван пек бахтлы корюне эди. Бетинде, козьлеринде сыгъырсыз бир къуванч бар. Адымларкен базан токътай, омузындаки сандыкънынъ агъырлыгъы алтында бутюн вуджудынен арттан кельгенлерге айланып бакъа, бир шейлер айта, учю бирден шакъылдап кулелер.

Иван да, онынъ аркъадашлары да Бекирге бакъмайлар. Дерсинъ Бекирнинъ эви бош, дерсинъ софада инсан огълу инсан ёкъ. Дюньяда ялынъыз озьлери бар киби сербест-сербест адымлайлар. Шакъылдап кулюшелер. Анълашылмаз шакъалар, къычырышмалар иле олар софагъа чыкътылар, юклерини кенар оданынъ къапысы янына къойдылар.

Иван къапыны къакъты, русча бир шейлер айтты. Бираздан Кала Мала къапыны ачты, учю де ичери кирдилер.

Бекирнен Эсма къол-къолгъа берип, бири-бирилерине сокъулып, боюнларыны эгип, дюньянынъ энъ заваллы эки адамы киби узакътаки денъизнинъ копюклерине бакъып турдылар.

Койге акъшам чёкмекте, эвлер, эвлердеки аят сукюнетлер ичине комюльмекте. Ялынъыз кенар одада Иваннынъ, Егоровнынъ, Кала Маланынъ узун, девамлы шакъылдамалары, узакъта, байырда Энвернинъ тавукъ кумеси янында зынджыргъа отуртылгъан рум копегининъ афырмалары, ара-сыра адджы-адджы улумалары эшитильмекте.

Иван бу акъшам Бекирнинъ софасында тургъан дакъкъадан сонъ янъы бир Иван олгъан эди. О анълашылмаз, гизли-къапакълы, заваллы бир Иван дегиль эди, артыкъ. О артыкъ эвельки Иван дегиль.

Иван эвеллери бир ерге багъланмагъан, мемлекетинде онынъ ичюн ер ёкъ, мемлекети онынъ ичюн бош, о ерде аят ёкъ эди. Мемлекетини бельки шу себептен де терк эткендир. Факъат Къырымда эр шей бам-башкъа, бу ернинъ адамлары, авасы, топрагъы, аяты, эр шейи башкъа. Иван бундан къоркъа, озюни бошлукъларда, къаранлыкъларда ис эте, базан Мемишнинъ дересине юварлангъаныны дуя эди.

Иван дюньяда яшамакъ ичюн бир къувет арамакъта.

Эбет, айрыджа бир къувет. Онынъ аргагъан къувети мында ёкъ, къызылташлылар бичаре, зайыф инсанлар. Олар топракътан башкъа ич бир шейни тюшюнмей эдилер. Олар ичюн аят— топракъ, багъ-багъча— севги ве ибадеттир. Олгъаны-оладжагъы шу къадарлыкъ.

Иван бу акъшамгъадже насылдыр бир къаранлыкълар, бошлукълар ичинде къалып кеткен эди. Амма янында Егоров иле берабер Бекирнинъ софасында тургъан дакъкъадан сонъ Иван бир ерге таянгъан киби олды. Башыны гъурурнен котерди, этрафына, этрафындаки адамларгъа бакъты ве эр шейни корьди.

Бекирнен Эсма эппейи вакъыт сет устюнде индемейип отурдылар. Я не акъкъында лаф этсинлер? Аятнынъ залымлыгъыны ис эткен юреклеринде ойле де бир адждждыы, ойле де бир гъарип сызлавлар бар эди ки...

Егоровнен аркъадашы яры гедже маалинде кенар одадан чыкътылар, йырлай-йырлай шоссеге эндилер, автомобильге отурып Ялтагъа кеттилер.

Эртеси куню Иванны не Бекир корьди не Эсма. Эсма эр саба олгъаны киби сабалыкъ чайнен отьмекни кенар оданынъ къапысы огюне къойды. Факъат къапыны ачып да къавалтыны ичери алгъан олмады.

Учюнджи куннинъ сабасы Эсма Мачикни сагъаркен ахырнынъ ачыкъ къапысында козюне Иван илишти. Онынъ устюнде айны мешин урба. Иван шоссеге энди, Мемишнинъ дересине тараф кетти. Иван эр саба анда кете, кимерде акъшамлары къайта, базы акъшамлары къайтмай, базыда эки-учь кунь гъайып олып кете. Къайда олгъаныны, не иш япкъаныны кимсе бильмей. Базыда мезарлыкъ мешелери артындан апансыздан бир автомобиль пейда ола, хомурдап-хомурдап келе, Бекирнинъ эви огюнде токътай, автомобильден чувал-чувал эрзакъ ташыла, кенар одагъа толдурыла.

О йылы авада насылдыр бир къуйсызлыкъ бар эди. Кузь йылдырымлар, ягъмурлар, рузгярларнен башлады. Бир чокъ эвлернинъ дамлары чёкти, ичтен чириген тереклер йыкъылды, бир чокъ диварлар эшильди, дамларнынъ тенекелери йыртылды.

Сонъра боранлар кесильди, кок юзю даа зияде алчакъкъа энди, куньлернен сепелеп агълады.

Амма куньлерден бир кунь акъшам устю кунеш чыкъты. Кунеш шавлелери сыджакъ олса да топракъ сувукъ. Афталарнен кунешке асрет олгъан топракъ энди гузеллеше эди.

О гузель ве аджайип акъшамларда адамлар софалары-

нда отуралар. Аванынъ, кунешнинъ, денъизнинъ ренки акъкъында лакъырды эте-эте къавелер ичтилер, балалар сокъакъларгъа тёкюльдилер, къакълар ичинде яланаякъ чапыштылар. Кой яз акъшамлары киби хош ве джыллы олды. Ялынъыз айванлар кунештен, сыджакътан мемнюн дегиль киби эдилер.

Эртеси куню де кунеш эр кесни тышарыгъа чыкъарды. Бир чокъ койлюлер тарлаларына, аранларына кеттилер. Къадынлар софаларда бакъла сайладылар, къартлар эллерини манъылайларына къойып кунешке бакъып отуралар. Айванларнынъ мадделери кесильгендай олды. Атлар, сыгъырлар ахырлардан азбарларгъа, темиз авагъа чыкъмакъ истемейлер, къуйсузлыкъ косьтерелер, емлерини ашамайлар, къушлар койден, кунештен къачып, терен къаранлыкъ дерелерге сакъланалар.

Ялынъыз балалар къышнынъ сувугъыны беклеркенлер апансыздан язнынъ кельмесине ойле къувангъан эдилер ки, сабадан акъшамгъадже ёлларда, мейданларда чапыштылар, ойнап, кульдилер.

Бекир о гедже юкълап оламады, эрте турды, кийинди. Софагъа чыкъкъанда Аюдагънынъ устюнде кок юзю кене агъармагъа башлагъан эди.

Бекир вуджудынынъ эр еринде бир агъырлыкъ, кесиклик ис этти. Факъат къарарыны акъшамдан берген эди, энди арткъа къайтмагъа ёл ёкъ. Атны арабагъа екти, кубре обасына янаштырды, озь-озюнен лаф эте-эте арабагъа кубре юкледи. Экиде бир токътай, догърула, манъылайына тюшкен къалпагъыны энъсесине итей, терини силе, Аюдагънынъ артындаки аллыкъларгъа, Романкъошнынъ устюнде топлангъан агъыр, къара булутларгъа бакъа: «Ава да Иван киби!— дей Бекир.— Бир бакъарсынъ кулер, бир бакъарсынъ гурлер. Хай, анасыны! Элял олсун, эки ай отьмегимизни ашаттыкъ Ивангъа! Энди алынъ недир деп сорамаз. Эх, Егоровнынъ досту олды, бизге бакъармы? Койлюлерге Еѓоровдан зарар кельмей, амма айткъанлары догъру олса, Егоров Ялта руслары арасында падиша киби экен».

Сонъра Иванны тюшюнмеге башлады. Бекир шаша да къала. Иван насыл гъайып олгъан, Егоровны насыл тапкъан, насыл мешин урбалар кийген, насыл да автомобильге минген? Базан токътай, сенегине таяна: «Козьбагъылайыджы, джинабет, козьбагъылайыджы!»— дей.— Эки ай хохо деп, янымда сюмсюк киби яшады, бир къач кунь козьден гъайып олды, энди исе мына санъа Иван! Кийинип, къушанып, Егоровнынъ къанаты астындан чыкъты да кельди, озю де афтанабильде! Бойле козьбагъылайыджы!»

Бекир о куню уйлегедже тарласына кубре ташыды. Аты да, озю де сонъ дереджеде ёрулдылар. Сонъки араба кубрени тарланынъ этеклерине девирир-девирмез эвге къайтып ёргъун кемиклерини миндерге узатмагъа къарар берди.

Къушкъаянынъ янындан кечеркен, арттан кельген бир автомобильнинъ гурюльтисини эшитти. Бекир токътады. Арабадан тюшти, атнынъ янына барды, эки элинен атнынъ башыны тутып, арабаны ёл кенарына чекти, автомобильни бекледи. Бугунь Бекир автомобильни энди учюнджи кере расткетире.

«Явурларнынъ шейтан арабалары эп чокълаша, бакъайыкъ, сонъу не оладжакъ? Ёлгъа асфальт тёшельген сонъ бельки даа да чокълашырлар. Бу асфальтнинъ сонъунда бир беля чыкъып да комолизманы кетирмесе яхшы олур эди, деп беллейим», — деп тюшюнди Бекир.

Къушкъаяны тоз-думангъа богъуп, автомобиль мутхиш бир сурьатнен кечип кетти. Сонъра думан яваш-яваш инджерди, Бекир башыны котерди, думан булуты астындан чыкъкъан Къушкъаягъа бакъты, ичини чекти, козьлерини къапатты, бир ань Къушкъаянынъ ериндеп къопкъаныны, тарланынъ ичине девирильгенини тасавур этти. Бирден юреги ойнамагъа башлады, аман козьлерини ачты, текрар Къушкъаягъа бакъты. Къая Бекирнинъ къоркъусындан хаберсиз алда насыл тургъан олса еринде шай да тура эди.

«Эй, ким девиреджек? Бельки о ерде бинъ йылдан берли турадыр о, кимге зарары тийди, ким девиреджек... Къушкъая исе къуш дегиль, я? Валлайи-билляйи, бинъ адам бинъ ериндеп зынджыр багълап чексе биле бир парчасыны къопарып оламаз».

Амма шу ань Энвернинъ: «Ичини оюп ичине бир чапчакъ барот толдурсалар дегиль Къушкъаяны Келинкъаяны биле девирирлер», деп айткъан сёзлерини хатырлады, кене къалтырады, манъылайында сувукъ тер тамчылары пейда олды. «Энвер де миссионер киби джинабет, айтыр да айтыр!»— деп тюшюнди Бекир. Егоровны Иваннынъ янында бир даа расткетирсе Къушкъая меселесини сорап бильмеге къарар берди...

Ёргъун, яныкъчан къальбинде Къушкъаяны девирмезлер деген умюти даа тамамиле сёнмеген эди. Бекир къаягъа бир даа козь ташлады. Манъылайындаки тер тамчыларыны сильди, арабасына минип койге тараф ёл алды.

Деминки автомобильнинъ къалдыргъан тоз-думаны кунеш нурларында кумюш теллер киби ёлнынъ ашагъасы-

ндаки тютюн тарлаларына инджере-инджере чёкмекте эди. Солда шосседен эппейидже юксекте чыплакъ къуру багъча тереклери арасындан эвнинъ беяз диварлары корюнди. Тирсекни кечкенинен эвининъ янындан шоссеге энген къаршы маалле ёлу да корюнди.

Тоз булуты шимди мезарлыкъ устюнде беяз, къоджаман бир койден кеткен эр шейге аджынгъан киби яйылгъан, арекетсиз мешелерни чембер киби саргъан. Бекир кокюс кечирип, яваштан: «Асфальт тёшельсе бу тозларны бир даа корьмейджекмиз», — деди де аман асфальтнынъ кетиреджек файдалары акъкъында тюшюнди.

«Ойле, амма да яхшы оладжакъ! Юзюмлерге, тютюнлерге тоз къонмаз, араба ипранмаз, койлю де асфальт сокъакъларында файтонларынен кезген эскизаман бейлери киби Ялтагъа раат-раат барып келир!»— деп атыны айдады.

Арабасыны солгъа, эвине чыкъкъан къаршы маалле ёлуна бураджакъта огде, мезарлыкъ артындан учь бала корюнди, къоркъунч бир шейден къачкъан киби балалар къычырыша-къычырыша Бекирнинъ арабасына тараф чапмагъа башладылар. Бекирнинъ аты балаларнынъ чапышмасы ве сеслеринден бир телюке сезген киби башыны саллады. Синъирли бир къошу башлайджакъ эди, амма Бекир тельбевлерини чекти: «Токъта, айван, токъта!»

Бекир араба устюнде тим-тик турды, балаларгъа бакъып, къамчысыны саллады.

— Кенаргъа чекилинъиз, шейтан балалары! Айды, эвлеринъизе кетинъиз!

Факъат балалар онынъ сёзюни алдырып оламадылар. Бекир текрар, бу сефер даа серт къычырды.

Бекир ойле бир къычырды ки, балалар эки юзь адым авлакъта токътадылар, эллерини башларынынъ устюнде саллаяракъ къычырыштылар:

— Бекир эмдже! Бекир эмдже! Ниязийни афтанабиль тепти! Афтанабиль тепти!

Бекир башта бир шей анъламады, къулакъ къабартып, балаларнынъ сеслерине динъленди. Балалар эп: «Афтанабиль тепти! Афтанабиль тепти!»— деп къычырыша эдилер.

Мезарлыкъ артында эр алда яхшы шей олмагъан, чюнки ат бир телюке къокъусы алгъан киби эп башыны саллай, балаларнынъ къычырышмалары да кет-кете арта.

Балалар арабагъа якъынлаштылар, токътадылар, айны якъынъ, теляш толу сеслернен къычырыштылар. Бекир арабадан тюшти:

— Бираз токътанъ, баджакъсызлар! Яваш айтынъ, серсем эттинъиз мени!

Балаларнынъ сеси бирден кесильди, терен бир сукюнет асыл олды. Бекир:

— Кимни тепти?— деп сорады.

Индже бир сес джевап берди:

— Энвернинъ Ниязийсини.

— Не тепти?

— Афтанабиль тепти.

— Афтанабиль эшекми ёкъса, баланы тепсин?

— Тепти, Бекир эмдже! Афтанабиль тепти.

Бекир янагъыны, сонъра энъсесини къашыды, озь-озюнден сорагъан киби эки кере текрарлады:

— Афтанабиль тепти, э? Афтанабиль?

Бекир башыны мезарлыкъ мешелерининъ тепелеринде инджелешкен думанларгъа котерди, балаларгъа бакъты, Ниязийнинъ бир къазагъа огърагъаныны энди анълагъан киби белькемигинден сувукъ бир титреме кечти, юмругъыны баджагъына урды:

— Вай, анасыны! Баланы афтанабиль тепти!— деп къычырды. Козьлерининъ огюнде къара лекелер учушты, юреги ойнады. Шу ань Бекир мезарлыкъкъа тараф чапмагъа башлады. Эм чапа, эм ичинден: «Вай, анасыны, иште, комолизма кельди, иште, комолизма кельди»,— дей. Амма баланы корьмегендже афтанабильнинъ тепмесини ве фаджианы тасавур этип оламады.

Бекир чапар экен нефеси сыкъылып башлады, сурьатыны эксильтти, ихтияр аякъларыны сюйрей-сюйрей кетти, мезарлыкъны диварларына козь ташлады, бир шей корип оламагъан сонъ энъсесини къашыды, тюшюнджеге далды.

«Къатыр тепер, эшек тепер, ат тепер, амма афтанабиль насыл тепер? Дюмени ёкъмы бу джинабетнинъ? Арт копчеклери де дюменьге багълы дейлер, шофыр истеген тарафкъа бурар экен...»

Бекир кимерде токътай, балалар шакъа эттилерми экен, аджеба?— деп артына бакъа, факъат шосседе бала-мала корьмеген сонъ чапмасыны девам эте.

Мезарлыкънынъ огюнде айланып кеткен диварнынъ артыны яхшыджа корьмек ичюн шоссенинъ сагъ тарафына кечти, адымларыны кенъдже атмагъа башлады. Шу ань дивар астында чалы къаралтысына бенъзеген кучюк къара бир шей козюне чалынды. Диварны козьден кечирди. Диварда чалы-малы корьмеген сонъ вуджудында гъарип бир титреме дуйды. Токъталды. Бир даа дикъкъатнен

къаралтыгъа бакъты. Бекир бильген дуаларыны окъуп, диваргъа тараф адымлады.

Дивар тюбюнде яткъан кольге Энвернинъ беш яшындаки Ниязийси эди. Дивардан эшильген ташлар мезарлыкъкъа девирильген бир къач таш да баланынъ башы уджунда ята. Бала къыскъа штанынынъ балакъларындан индже зайыф аякълары тоз-топракъ ичинде, тизлери сыдырылгъан, уфачыкъ бети киреч киби бем-беяз, аркъасы устюнде ята. Уфачыкъ агъызынынъ бир кошесинден сызгъан, къан, индже, узун бир сывалчан киби гъыртлагъына узана. Ниязий ойле де бир аджыныкълы ята эди ки...

Бекир агъызыны ачып бир сёз айтып оламайып, козьлерининъ толгъаныны дуйды. Йымыртасындан чыкъар-чыкъмаз ерге йыкъылгъан къуш баласы киби бичаре Ниязий ташлар арасында ята, къуш киби къалтырай, ири ачыкъ козьлеринен бошлукъкъа бакъа, устюне эгильген Бекирни биле корьмей.

Бекир тиз чёкти, яваштан баланынъ башыны котерди, авучларына алды, яваш-яваш ве яныкълы сеснен: «Ниязийчигим, не олды санъа бойле? Не олды?»— деди.

Бекирнинъ назик сеси агъырысыны даа да арттыргъандай олды, бала козьлерини къапатты. Бекир артыкъ бир шей айтмады, артыкъ озюни тутып оламады, агълады. Еринден турды, къуш киби назик кичкене Ниязийни къучагъына алып, Энвернинъ эвине кеткен ёкъушкъа тырмашмагъа башлады.

Козьлери Ниязийден башкъа ич бир шейни корьмей эдилер. Бакъышларыны баланынъ беяз бетине тиккен, янакъларындан сызгъан козьяшлары баланынъ беяз къолларына таммакъта. Бала кимерде козьлерини ача, Бекирнинъ яшлы козьлерине бакъып текрар къапата, санки Бекирге: «Ах, эмджечигим, арабанъны ёл четине чекип ёл бермеген олсанъ афтанабиль эзмезди мени»,— дей эди. Сонъра Бекир текрар адымлай, Ниязий арада бир козьлерини ача, Бекирге къабаатлы олгъаныны хатырлаткъан бир бакъышнен бакъа.

Бекир Ниязийнинъ ялынъыз эзильмесинде дегиль, дамдан йыкъылмасында, бойле зайыф, ничар осьмесинде биле кендини къабаатлы дуя эди. Омюр боюу озь джаныны тюшюнген, озь кейфи ичюн яшагъан эди. Ниязийчикни автомобильнинъ копчеклери астына озю атты. Бекир бу дакъкъаларда озюни дюньянынъ энъ алчакъ, энъ хайин адамы, деп зан эте эди.

«Къабаат сенде, Бекир, сенде!' Иванны эвинъе алдынъ, Мачик Иванынынъ себебинден пычакълар астына кирди,

къабакъ орькенлери къуруды. Энъсеме чыбан чыкъты, Айше хасталанды. Сейд-Алининъ юрегини къырдынъ. Булар етмеген киби, Иваннынъ мемлекетинден кельген афтанабильге Ниязийчикни эздирдинъ. Къабаат сенде, Бекир, сенде, бу койге Иванны сен беля яптынъ, миллетнинъ башына оны сен мусаллат эттинъ, Танъры сени афу этмейджек. Бекле! Бекле, Бекир сен де буладжакъсынъ белянъны! Буладжакъсынъ ве бир даа белядан къуртылып оламайджакъсынъ, бекле!»

Яхшы да Энвернинъ багъчасы, тереклер арасындаки эвнинъ беяз диварлары корюнди, акс алда Бекир ким бильсин даа нелер акъкъында тюшюнир эди. Къара хаберни Земинеге бир аякъ эвель бильдирир киби кенеф янындаки диварнынъ устюнде къанатларыны къакъып бир хораз къычырды, кумеске багълы рум копеги афырып алды. Хораз дивардан атлады, тавукълар къыдакъулаяракъ хоразнынъ этрафына топландылар. Огде хораз, артында тавукълар аякъёл артында гъайып олдылар.

Копекнинъ афырмасыны эшитип ахыр къапысында Земине пейда олды, этрафына бакъынды, бир шей корьмеген сонъ себепсиз афыргъан копекни кяйиди. Бекир токътады. Анасындан Ниязийни гизлер киби чалылар артына гизленген эди. Бекир де Земинеге бакъа, де азбарда Энверни къыдыра. Копек сусып, башыны огъ аякълары арасына къойып Бекир тырмашкъан ёлгъа бакъып ята. Тавукъларнынъ шаматасы кесильген сонъ, сыкъыджы бир сукюнет башланды. Узакъта эвининъ янындан шоссеге энген койлюлернинъ сеслери бу сукюнетни бозмагъан олса, Бекир чалылар артында Земинеден гизленип ким бильсин даа не къадар тураджакъ эди.

Энвернинъ де арабанен Мемишнинъ дереси устюнде русларгъа таш ташыгъаныны хатырлагъаныннен истер-истемез ортагъа чыкъты, Земинени чагъырды:

— Земине, мында кель къызым! Кель, амма къоркъма!

Земине Бекирнинъ бойле апансыздан пейда олмасындан урьккен киби, бирден арткъа чекильди, амма Бекирни шу анъ таныды:

— Бекир дайы, сизсизми?

— Меним, меним!

— Копек афырды да сизни рус белледим.

— Ёкъ рус дегилим. Домуздан къозу олса менден де рус олур. Амма къоркъма!

— Не бар, я, Бекир дайы? Неден къоркъмайым? Келинъиз, айды. Ниязий кене юкълап къалгъанмы?

— Ниязий... шей... тарладан къайта эдим... бир афтанабиль...

Бекир сёзюни битирип оламады. Богъазы толды, сёзю богъазында къалды, къучагъында башы аркъагъа саркъкъан Ниязийчикни коксюне басты, козьлеринден опе-опе агъламагъа башлады. Узакъта, ахыр къапысынынъ аралыгъында тургъан Земине: «Не олды? Не олды, Бекир дайы?» деп къычырды.

Ашагъыда койлюлер байыргъа тырмашмакъталар, узакъларда эвлерининъ топракъ дамларында явлукълы къадынлар, балалар, къартлар Энвернинъ эвине бакъмакъталар.

Бекир сандыракъламагъа башлады.

— Ёлда афтанабиль кете эди, мен токътадым, арабаны четке чектим, афтанабильге ёл бердим. Къабаат менде! Афтанабиль кечти кетти, мезарлыкъ четинде балалар ойнай эдилер, Ниязийчик де о ерде эди. Шей... афтанабиль тепкен, лянет олсун!

Сеси къарылгъан Бекир яшлы козьлеринен баланынъ бетине бакъты. Сонъра Земинеге бакъмакъ ичюн башыны котерди. Олар къаршы къаршыгъа турсалар да араларында терен, къара дешетли бир учурым бар эди. Эр ер сукюнет ичинде. Ялынъыз узакъларда ве ашагъыда чалылар арасындан сызып чыкъкъан ёлгъа тырмашкъан койлюлернинъ къысыкъ сеслери эшитильмекте. Лякин эпси де узакъта, Земине иле Бекир ичюн башкъа бир дюньяда киби эдилер.

Учурумнынъ бир кенарында Бекир, о бир кенарында Земине, юреклери Ниязийчикнинъ зайыф вуджудына асылгъан. Олар эр анги аньде учурум астына юварланып кетеджеклерини дуймакъталар. Бекир къуветли олмагъа, эркек олмагъа тырыша, Земиненинъ бутюн азабыны озюне алмакъ истей, Земинеге бакъа, кулюмсирейджек ола.

Олар шай да бири-бирине бакъып турдылар. Земине аяттан къопкъаныны, учурумгъа юварланып кеткенини апансыздан анълагъан киби бутюн нефесини, варлыгъыны коксюне топлап: «Дайы! Ниязийге не олды?»— деп ойле кескин бир ферьяднен сукюнет пердесини йыртты ки, Бекир къаршысында оны парчаламагъа азим эткен бир къаплан бар киби эки адым арткъа чекильди.

— Бир шей олмады... Не оладжакъ, къызым, бир шей... Дивардан йыкъылгъан, бираз тизи...

Факъат айтып битиралмады. Къучагъында башы арткъа саркъкъан Ниязийчикнинъ сувукъ эли юрегини тырмалагъан киби олды. Артыкъ Бекир Земинеден къачалмай, лаф этип оламай, тюшюнип оламай.

Лаф этмек истеген амма, лаф этип оламагъан, тильсиз

бир адам киби сакъалы, дудакълары къалтырай. Бекир яваш-яваш тиз чёкти. Ниязийни ерге яткъызды, башыны эгди, сонъра яныкъларгъа комюльди. Тизлери устюнде сессиз ве иссиз санки йылларны яшап кечирди. Сонъра агъыр, ёргъун башыны котерди, шишкен, къырмызы козьлери аля даа ерде, солгъун бир тавур иле: «Метин ол, къызым!»— деди, еринден турды, саркъыкъ омузларыны, къамбур аркъасыны чевирди, денъизге ве бош уфукъларгъа бакъты.

— Бекир дайы! Ниязийчик сувуды, Ниязийим сувуды! Нередесинъ languageврум? Ач козьлеринъни, бакъ ананъа, бакъ, яврум! Ач козьлеринъни, бебегим!

Орталыкъны терен бир сукюнет сарды. Мемишнинъ дереси устюнде Энвернинъ къара хаберни алыр-алмаз койге аджеле кельмеси, шосседе нал сеслери, арабасынынъ гъычырдысы койни саргъан сукюнетни бозмады. Энвер эвинден баягъы авлакъта токътады. Энвер ашыкъмай, агъламай эди. Сувукъкъанлыкънен арабадан тюшти, этрафына бакъынды. Багъларда, багъчаларда сес-солукъ чыкъармайып, арекетсиз тургъан адамларгъа бакъты, эски эвлернинъ топракъ дамлары устюндеки беяз марамалы къадынларны, балаларны козьден кечирди.

Турушына, бакъышына, эр арекетине ялынъыз Ниязийсининъ яныгъы дегиль, бутюн бир миллетнинъ истирабы чёккен киби эди. Этрафтаки адамларгъа бир даа бакъты, ичинден бир сес онъа санки шойле дей эди: «Бу заваллыларгъа бакъ! Яхшыджа бакъ! Булар да сенинъ къанынъдан, булар да татар! Амма олар сенинъ киби дегиль, олар юкълайлар. Фелякетке биле юкълап кетелер. Сен олар киби олма! Олар киби олсанъ бу юртнынъ башына даа дешетли белялар келеджек. Сен олар киби олма, Энвер!»

Энвер Ниязийсине тараф адымлады. Эркеклер къыбырдандылар, дудакътан дудакъкъа хафиф бир фысылты кечти, къадынлар беяз марамаларынынъ уджларыны дудакъларына кетирдилер.

Энвер баласына якъынлашты, эгильди, янагъыны Ниязийчикнинъ коксюне таяп, богъула-богъула агълагъан Земиненинъ омузларыны тутты, сачларыны сийпады, явавштан: «Земине!»— деди. Къоджасынынъ бир лафыны эки эттирмегенини хатырлады, гъалиба, Земине бир къабирден турар киби яваш-яваш еринден турды. Башыны янында аякъ устюнде Сейд-Алининъ омузларына таяды, сонъра бир олю киби, аякъларыны сюйрей-сюйрей эвине тараф адымлады.

Ерде Ниязийчик узангъан, ята. Ниязий! Генч Энвер-

нинъ гонълюнде бир баарь, бир хаял баари! Энвернинъ гонъюлини саргъан, онъа аятны севдирген, аятны зенгин ве азиз эткен бир баарь. Шимди къайда, къайда эди баарь?

Эр кес агълай. Ялынъыз Энвер козьяшларыны косьтермей, гизлей эди. Бекир Энвернинъ кучьлюдже, магърур башына бакъты. Турушындан тек корюнмеген козьяшларыны дегиль, къан ичинде сызлагъан юрегини де корьгендай бирден кери къайтты, чевре-четнинъ гъазаплы сессизлигини бозмадан, адымларыны кенъ ташлап, даа демин Ниязийни алып тырмашкъан ёлгъа энмеге башлады...

Бекир Къушкъаягъа кетмекте эди. Эллери, юмрукълары, тишлеринен Къушкъаяны сёкмек, парламакъ, ташыны, топрагъыны шосседе автомобильге ёл берген ерге девирмек истеди. Бекирнинъ яныгъы бельки Энвернинъкинден де кескин эди. Чюнки Бекир де бу топракъта, бу кунешнинъ алтында догъуп оськендир. Энвернинъ юрегинде рус автомобилининъ копчеклери астында Ниязий иле бирликте насыл бир хаял баари джан берген олса Бекирнинъ юрегинде эски, масум ве мукъаддес тюрк намусы къырылгъандыр. Чюнки ичинде аля даа Ниязийнинъ: «Рус афтанабилине ёл бермеген олсанъ мени эзмез эди, Бекир эмдже!»— деген сеси эшитильмекте эди.

Бекир не къадар ёл юргенини бильмей. Бирден аякълары астында йымшакъ топракъны таныды, токъталды. Башыны эгди, козьлерини ачты, топракъкъа бакъты, Эбет, онынъ топрагъы эди: гузель, джыллы, достане топрагъы, бу - кенди топрагъы! Башыны котерди, къаршыдаки байырда махзюн-махзюн тургъан беш армут терегине бакъты. Эппейи бакъты. Бирден ерге ятты, топрагъына сарылды, агъламагъа башлады: «Топрагъым, мен сенинъим. Мен сенинъим, топрагъым! Мени явур русларгъа ташлап кетме! Ал мени, ал! Къорчала мени, топрагъым, къорчала!»

Кичкене Ниязийнинъ олюсини котердилер, оданынъ ортасында тёшекке яткъыздылар. Эвнинъ этрафындаки къалабалыкъ дагъылгъан сонъ сукюнет даа терен, даа агъыр олды. Ялынъыз юкъарыдаки одаларнынъ биринде, сет устюнде юзюкъоюн серильген Земиненинъ Сейд-Алининъ къарысынынъ, Эсманынъ, Айшенинъ ве бир къач башкъа къадынынынъ агъламалары экиде бир богъукъ, къысыкъ оксюриклери, Ниязийчикнинъ янында отургъан молла Эреджепнинъ дуалары эшитильмекте.

Эв артында, багъчада Сейд-Али тиз чёккен, агъыр эллери курсюде отургъан Энвернинъ тизлеринде, Энверге Азрети Мухаммеднинъ аятындан бир шейлер анълата эди. Энвер башы коксюнде, козьлери ачыкъ, факъат ич бир шей

корьмей, Сейд-Алининъ сёзлерини динълеп-динълемегени белли олмай эди.

Генч Ремзи кениш аркъасыны эвнинъ диварына таягъан, элинде бир чобан пычагъы, асабийлене-асабийлене къуру бир чубукъны ёна, ара-сыра элини козьлерине кетирип быджагъынынъ енъинен сылакъ кирпиклерине силе.

Бойледже акъшамгъа къадар отурдылар. Энверининъ эви бошалгъан, ферьятлар, инъильтилер кесильген сонъ адамларнынъ кедери даа терен, даа гъамлы олды. Сабадан берли бир къач кере тюсюни денъиштирген денъиз энди мавылыгъыны да гъайып эткен, уфакълашкъан киби. Денъиз акъшамнынъ эсмери кольгелери астында козьден силинмеге башлады.

Къаранлыкъ чёкти. Энверининъ эви бошалды. Багъчада тирсеклери тизлеринде, башы авучларында Энвер отура, ири ачыкъ козьлеринен дагъларгъа бакъа, амма ич бир шей корип оламай. Земиненинъ янында Эсма бар. Ара-сыра сеттен тура, башы Эсманынъ омузында Ниязийчикнинъ яткъан одасынынъ къапысына барып тура, чыракънынъ къысылгъан сарылтым ярыгъында баласынынъ гузеллешкен бетине хайли вакъыткъадже бакъа, юмрукъларыны бирлештирип къалтырагъан дудакъларына баса, башыны Эсманынъ коксюне атып: «Юкълады, Эсма енге, юкълады яврум»,— деп агъламагъа башлай.

Ниязийчикнинъ олюмине Энвер де ич бир тюрлю инанып оламай эди. О да къапыда тура, чыракъ ярыгъында яткъан огълуна бакъып къала. Шимди бети де о къадар солгъун ве бейяз дегиль, чыракъ ярыгъында гузеллешкен киби. Санки Ниязийчик терен юкъугъа далгъан. Юкъусында кульгендай уфачыкъ агъызы аралыкъ, бурунчыгъы бираз балабанлашкъан, къап-къара кирпиклери татлы, джыллы бир незакетнен къапангъан. Ойле я, Энвер онынъ сайиден юкълай деп беллей, сабалейин эв огюнде айванларыны къашагъалар, ахырны темизлер, атыны арабагъа къошар экен, кичкене Ниязийсининъ де тёшегинден къалкъып келеджегини, аякълары арасында бир къуш чивильтисинен лаф этеджегини хаяллана эди.

Язнынъ сыджакъ куньлеринде оюндан чапып ёрулгъан сонъ, бир терекнинъ салкъынында юкълап къалдымы? Земине Ниязийни къыдырыр, кимерде тапар, кимерде тапып оламаз эди. Тапалмаса Энверини чагъырыр, берабер багъчаларны, къырларны, чименликлерни кезип арарлар, Ниязийчикни бир де-бир ерде юкълап яткъаныны корерлер. Энвер баланы къучагъына алыр, кетирип шимди яткъан тёшегине яткъызыр эди.

Шимди де юкълаймы, геджеси уянмайджакъмы? Турып Энвернинъ тёшегине кирмейджекми, Энверни ат этип, сачларындан тутмайджакъмы, коксюнде сычрамайджакъмы?

Геджеси Ниязийчик къыбырдамады. Саба олды. Ниязийчик уянмады. Уйле олды, кечти. Уянмады. Акъшам олды. Козьлерини ачмады, кирпиклерини ойнатмады.

Энвер бекледи, бекледи, Ниязийчик эртеси куню де айны дурумда ятып юкълагъаныны корьген сонъ богъазына адджы бир юмрукъ тыкъылды, огъланчыгъынынъ тёшеги янына тиз чёкти, янакъларындан сызгъан яшлар арасындан онынъ бетине бакъты. Баланынъ эбедий юкъугъа далгъанына энди эмин олды, юткъунды, эляллашты. Ниязийчикке дюньяны, бабасыны, анасыны бойле кичкене ве масум быракъып кеткени ичюн о бир дюньяда раат этеджегини, озюнинъ де бу дюньяда Алла ёлундан айырылмаса ахретте кене къавушаджакъларыны айтты, одадан чыкъты, мезарлыкъкъа кетти.

Девамы бар.

Тердживан ЮНУС КЪАНДЫМ.

Хатырлавлар.
Корюшювлер.
Субетлер.

Василий Черный

Видждан даветинен

Душман Къырымгъа эп якъынлаша, оккупацияда къалув итималы кунь-куньден арта. Районда мудафаа иншаатларыны къурув бизим энъ муим вазифемиз олып къалды. Мен дюнь Багъчасарай райкомынынъ биринджи секретары Муртазаевнен олгъан субетни хатырлайым. О партия обкомындан кеч олгъанда къайтты, сонъра мени чагъыртты:

— Мен обкомда пек муим косьтеришлер алдым,— деди сакин давушнен.— Санъа орманнен огърашмакъ керек олур. Анда энди адамлар чалышалар. Орман ходжалыгъынынъ директоры Бортников партизан базалары ичюн ерлер азырлай. Эр кесни ишке джельп эт, саба озюнъ орманъа барып, ишнинъ кетишатыны еринде огрен.

Эали аскерлер ичюн бахшышлар кетире, биз энди бир къач кере Перекоп бетке арабалар толу бахшышлар ёлладыкъ. Зенаат-кооператив ширкетлери дженк итиядҗлары муджиби берильген сымарышларны бир минсиз эда этелер. Куньделик ишлер ичинде мени оладжакъ партизан отрядынынъ ишлери пек раатсызлай. Трикотаж фабрикасына эки юз дане свитер, юн чораплар ве шапкалар сымарладым. Мешин заводы учь юзге якъын чарыкъ азырлады. Бойле аякъкъап орманда керек ола биле. Анбарларда къартоп, ун, консерва ве курпе топланды. Бу махсулатларнынъ орманъа ташылмасы ичюн район матлубат джемиети мудири Юсуф Таиров месуль.

Энъ муим шей— силямыз ёкъ. Мен бу акъта Муртазаевге айттым. — Ич олмадым, ав тюфеклери топлайыкъ,— дедим.

— Мен бугунь милициягъа бойле косьтериш беририм, йыгъып олгъанымыз къадар ав тюфеклери йыгъармыз. Бир кере, кеч олгъанда, ормандан Македонскийнен берабер къайттыкъ ве райкомгъа кирдик. Бизни Муртазаев къаршылап алды:

— Юрюнъ манъа, мен сизге аджайип бир шей косьтеририм. Ширкетимизнинъ махсулы,— деди. Одагъа кирген сонъ о стол устюнде тургъан кучюк ящикни ачты.— Мына бакъынъыз: бу граната, бу патлатыджы, бу исе запал. Бизим эснафлар ясадылар амма, пек кучьлю патлай. Биз оны сынап бакътыкъ. Артель бир айда учь бинъ дане бойле гранат ясай биле. Биз онынъле озюмизнинъ къырыджылар батальонымызны темиплер, бир къысмыны да запаскъа къалдырырмыз.

Сукюнеттен файдаланып, мен бугунь ормапда корьгенлеримиз акъкъында айттым.

— Адамлар яхшы чалышалар. Буюк чукъурлар къазалар. Нечюн анджакъ о ерлерде къазылгъанынынъ себебини тек Бортников биле.

— Ойле олмакъ керек,— деп кестирди Муртазаев.— Бизим ишимиз чукъурлар къазмакъ, оларны эрзакънен толдурмакъ. Ормандаки ерлер исе шеэр ве районлар арасында болюнгендир. Эр кес озь участкасыны биле. Эрзакъны ташув ишини башланъыз. Эсаплав ишини бу ерде алып барайыкъ. Бу ишнен Пашаева огърашсын. Орманда исе Македонский бир де-биревге авале этер, къайсы чукъургъа не къадар махсулат къойылгъаныны язып алыр. Саба эвакуация башланаджакъ. Сен бутюн ишлеринъни ташлап, эвинъе кет, къорантанъны азырла...

Дженкнинъ бешинджи айы кете. Душман муим дереджеде устюн къуветлернен 28—29 октябрьде уджюмге кечти, бизим аскерлеримизнинъ мудафаасыны ярып кечти ве Къырымнынъ чёллери бою кельмекте. Силяны эльге алып, керчектен дженклешмек вакъыты кельди.

1941 сенеси октябрь 31-де къыскъа митинг кечирдик, адамларнен сагълыкълаштыкъ ве ормангъа ёл алдыкъ. Арабаларымызда къышлыкъ урбалар, аякъкъап юклю, оларнынъ бириси типография ве кягъыт алып кете. Дагъдаки аятымызнынъ экинджи куньони базамызда топлангъан ун ве курпени дагъ джапларында къазылгъан анбарларгъа ташыдыкъ. Бу ишке райисполком реиси Али Омеров ве И. М. Македонский ёлбашчылыкъ яптылар.

О куню бизлер кой советининъ реиси Епифан Сидельниковнен берабер Мулга артына кеттик. Анда Кезлев отрядынынъ командири И. Калашников ве комиссары Н. Хроленконен корюштик. Партизан отрядлары учюнджи район бирлешмесининъ командири, дженкявер офицер Георгий Северский баягъы косьтеришлер берди. Онынъ айткъанларынынъ ичинде энъ муими шу ки, бир ерден ярдым ве косьтериш беклемейип, мустакъиль арекет этмек, имкяны олгъаны къадар дёртюнджи районнынъ штабынен багъ тутмакъ керек.

Къырыджылар батальоны келип чыкъкъан сонъ, лагерьдеки аятымыз баягъы бир низамгъа тюшип башлады. Биз дагъда биринджи топлашувымызны кечирдик. Топлашувны мен ачтым, огюмизде тургъан вазифелер, дагъгъа не къадар адам кельгени ве даа не къадар келеджеги, не къадар эрзакъ запасымыз олгъаны акъкъында айттым. Менден сонъ сёзге К. М. Сизов чыкъты: «Ормангъа эписи олып 106 адам кельди,— деди о.— Оларнынъ арасында тюфеклернен силялангъан 50 окъчы бар, пулемётчылар группамыз 6 адамдан ибарет, разведка ве алякъа взводында 17 кавалерист, санитария ве хозяйство хызметинде 23 адам бар».

Анълашылды ки, къырыджылар батальоны партизан отрядынынъ темелини тешкиль этеджек. А. Омеровнынъ теклифинен Совет отряд командири оларакъ Константин Сизовны сайлады. Мен исе комиссар олдым. Отряд эки дженкявер группагъа болюнди: биринджи группагъа К. Гончаров командир, батальоннынъ сабыкъ комиссары Ш. Мамутов исе сиясий ёлбашчы оларакъ тайинлендилер. Экинджи группагъа М. А. Македонский командир, Али Омеров исе сиясий ёлбашчы олды. Разведка ве алякъа группасынынъ башы М. Горский тайинленди. Партия райкомынынъ болюк мудири А. Амидовгъа радиодан совинформбюро хаберлерини динълемек ве политинформаторлар ичюн материаллар азырламакъ авале олунды.

Дагъ ёллары бою бизим аскерлеримиз кетелер. Къачы вадисинде къатты тутушувлар ола, Сюрень станциясы беттен патлав сеслери эшитиле. 3 ноябрь куню саба танъда айванларнынъ къычырувындан уяндыкъ: сыгъырлар, къойлар, домузлар эписи бир кереден къычыралар.

— Токъта, энди кельдик. Бизимкилер мындалар!— деп къычырды кимдир.

Къычыргъан адам Шевченко адына колхознынъ реиси Шувалов эди. О меселени бойле анълатты: «Анълашкъанымыз киби, колхоз айванларыны гедже ормангъа ай-

дадыкъ. Ёллар аскерлернен, техниканен толу. Бизлер кой ёлларындан айдай-айдай дагъгъа чыкътыкъ, амма гедже къаранлыгъында кечип кеткенмиз, саба бир даа артымызгъа къайттыкъ ве мына, келип чыкътыкъ».

Дагъда айванасравджылыкъ фермалары тешкиль эттик, бу ишке бу ерлерни яхшы бильген Тав-Бадракълы Абдураман Мурадасилов тайинленди.

Бир баланен къадын манъа кирмек истегенлерини айттылар. Бу Анна Григорьевна Сандулова эди. О колхоз туварларыны айдап кельген ве энди бизден расписка истей экен. Биз Анна Григорьевнагъа мында къалмакъны теклиф эттик.

— Бильмейим,— деп экиленди о, — мына, Толик даима меннен берабер.

— Анатолий сизге кедер этмез, аксине, ярдым этер, дедим мен.

— Насыл айтсанъыз, ойле япарым,— деди Сандулова.

— Бу ерден йигирми километр къадар месафеде шахта бар. Сиз Толянен о ерге барып, адамларнен таныш олунъыз, Митя Каспаров деген адамны къыдырып тапынъыз. Бир куньден сонъ Толя келип хабер этер. Бу якътан биз озгъарырмыз, ёлны яхшы этип акъылда тутмакъ керек олур...— дедим мен. Анна Григорьевна ве Толя разы олдылар.

Шу куню бизим отрядкъа 25 къызыл аскер кельди. Оларнынъ риджаларына коре, эписини отрядкъа къабул эттик.

Районнынъ адий картасына арбий бельгилер къойып башладыкъ: ёллар, кечитлер, запас базаларымызнынъ ерлешкен ерлери, айванасравджылыкъ фермалары ве дигер объектлер— оларнынъ эписи партизанлар незарети алтында булунмакъ керек.

Оккупантларнынъ бизге мерагъы кеттикче артты.

Биринджи кере отрядны дженкявер козьден кечирювге тиздик. Мен аркъадашларны бу вакъианен хайырладым, тюневин партизан советинде къабул олунгъан къарар муджиби К. М. Сизов отряд командири оларакъ тайинленгенини бильдирдим ве сёзни Сизовгъа бердим. О шойле деди:

— Къыйметли аркъадашлар, мен башта ишанчынъыз ичюн сагъ олунъыз демек истейим. Бар кучюмнен душмангъа къаршы курешмеге сёз берем. Акъикъатнынъ козюне тик бакъмакъ керек. Бизлерден кимлердир эляк олур, амма, эписи бир, бизим ишанчымыз яшар, Ватанымыз фашизмден мытлакъ къуртулыр. Душман бу ерлерге алып

кельген фаджиалары ичюн даа джевап берир... Энди бизим озюмиз акъкъымызда: биз душман аркъасында гонъюлли арбий-ватанперверлер тешкиляты оларакъ шекиллендик. Мен беллесем, тешкилятымызнынъ шекилини даа чокъ керелер денъиштирирмиз, амма душмангъа къаршы амансыз куреш шиары гъалебегедже бизим байрагъымыз олур...

Биринджи дженкявер тизилювде ватангъа садыкълыгъымызны бильдирип, ант-емин эттик.

Гедже душман ишгъаль эткен койлерге бир къач гизли группа ёлладыкъ. Береговойгъа кетеджек балалар акъкъында биз бойле бир ялан уйдурдыкъ: олар шахта ёлуны къурмакъ ичюн мобилизленген эдилер, сонъра мудафаа иншаатларынынъ къуруджылыгъына авуштырылдылар, амма бир шей япып етиштирмедилер, башлыкълары дагъылып кетти ве олар эвге къайтмагъа къарар бердилер. Балаларнынъ элине къазма, курек, лом, балта, чёкюч бердик. Оларнынъ шахсий торбачыкъларында адам ичюн энъ керек олгъан шейлер бар.

Уйледен сонъ бизим отрядымыз ерлешкен ернинъ янашасындаки тёпеликте бир группа адам пейда олды. Отряд командири Сизов дюрбюнден бакъып, сёйленди: «Мельунлар, къоркъмайып, бизим лагеримизни козетелер. Оларнынъ экиси офицер, учю аскер ве экиси граждан урбалы... ёл косьтериджилер олса керек,— дюрбюнден бакъувыны токътатмадан Константин Михайлович Горскийге эмир этти:— Разведкаджыларны алып о ерге бар да, анда не ишлеяткъанларыны билип кель.

Бир къач дакъкъадан сонъ Горский бир топ атлынен берабер о ерге кетти, фашистлер аман гъайып олдылар. Анълашыла ки, душман партизан лагерлерини разведка япа. Эр шейге азыр олып турмакъ керек.

Бешинджи ноябрь куню бизим застава бир группа немсе разведкаджыларыны сече. Олар тюфек къуршуны етеджек къадар якъынлагъан сонъ эр кестен огде олгъан Шаров тюфегинден атеш ачып, бир немсени йыкъты. Башкъалары табана къувет бердилер. Йыкъылгъан немсе ольген эди. Отряднынъ куньделик дефтеринде шойле язы пейда олды: «5. XI—41. Секиз адамдан ибарет немсе разведкасы Фенорос тарафтан бизим Бабаджандаки заставамызгъа якъынлады. Атышувда бир немсе ольдюрильди, бириси яраланды (яралыны алып кеттилер). Бизим тарафымыздан гъайып олмалы».

Иште, Багъчасарай партизан отрядынынъ дженкявер арекети бойле башланды. Биз огюмизде къыйын сынавлар

тургъаныны биле ве оларгъа азырланамыз. Барышыкъ девириндеки мукъайтсызлыкътан къуртулмакъ керек. Бир кере отрядкъа эки адам кельди, экисининъ де элинде бош чуваллар. Оларнынъ айткъанларына коре, дагъда партизанлар чокъ туз кетиргенлер, шимди исе о анда-мында сачылып ята экен, оларнынъ тузы ёкъ экен... Биз тешкердик ве оларнынъ хаин олгъанларыны тайин эттик.

Отрядкъа Каспаров, Горецкий, Бавукин ве Толя кельдилер. Бизлер эпимиз бири-биримизни билемиз, олар бир ай къадар мында, эрзакъ анбарларыны къазувда иштирак эттилер. Лякин оларны отряднынъ дженкявер группаларына къошмадыкъ, чюнки олар ичюн башкъа иш бар эди.

Олар комюр шахтасындаки `вазиетни анълаттылар. Шахта иштен чыкъарылмагъан. Бу янълышны тюзетмек керек. Бу вазифени сабыкъ комюрджилер Горецкий ве Каспаровгъа авале эттик.

— Немселер кельгендже рабкооптаки бутюн эрзакъны адамларгъа такъсим этип етиштирдик,— деди мемнуниликнен Степанов.— Тамам вакъытында даврандыкъ: профсоюз комитети рабкоопнынъ реиси Лесничийнен бирликте бутюн комюрджилер къоранталарынынъ джедвелини тиздик ве немселер кельмезден бир кунь эвель ун, шекер, туз, сабун, аякъкъап ве дигер шейлерни бölюштирдик. Бираз сыджакъ урба ве эрзакъ алып къалдыкъ. Эр итималгъа къаршы.

Мен оларнынъ бу ишини такъдирледим ве хаинлерден мукъайт олмакъ кереклигини айттым.

— Хаинлер бизим тарафта да корюнип башладылар. Дюнь гедже ойле учюни туттыкъ ве учюнджи районнынъ штабына, Северский аркъадашкъа ёлладыкъ. Олар анда ойлелеринен насыл иш корьмек керек олгъаныны биледирлер.

Каспаров къасабада бир чокъ аскер ве офицерлер топлагъаныны айтты. Оларнынъ базылары Акъяргъа кечмек истей, базылары исе озь партизан отрядларыны тизмек акъкъында тюшюнелер.

— Бельки, бир къысымыны бизге теклиф этермиз?— деп сорады.

— Биз энди отрядкъа аскер ве денъизджилернинъ бир группасыны алдыкъ, бельки, даа алмакъ керек олур, бакъайыкъ,— дедим мен.

7 ноябрь куню эр кес саба танъда уянды. Адамлар ювуна, траш ола, азбарда топ-топ олып лакъырды этелер. Отряд командири Константин Михайлович Сизов азбарда биринджи пейда олды. Сувукъ ава насыл этип дагълар

уджундан сюйрелип тюшеяткъаны ве орманны къоюу туманнен сарып алаяткъаны корюне. Гедже сылакъ къар тосат-тосат ягъмурнен денъишип турды. Топракъ шишти, дым ава агъырлашкъан киби.

Отряд командири сиясий ёлбашчыларнен бераберликте меним одама кирдилер. Киргенинен Сизов лакъырды этип башлады:

— Энди къач куньлерден берли фашистлер бизлерни огренелер. Тезден дженк оладжакъ. Эм къызгъын дженк. Олар бизге байрамлыкъ бахшыш оларакъ, бугунь биле уджюм эте билелер.

— Бизге энди эписи бир,— деди кимдир, — истесе, байрам куню олсун, истесе, дигер куньлерде — эписи бир дженклешмек керек оладжакъ.

— Бу, эбет, догъру— дедим мен,— амма бугунь айрыджа мукъайтлыкъ керек. Душман бизим байрам мизаджымызгъа ишанып, мытлакъ сынап бакъар. Бундан гъайры, биринджи урушнынъ, биринджи тутушувнынъ эмиети де буюктир. Шимди гедже биз огрендик, альштыкъ, мешгъулиетлер кечирдик. Неге огренгенимизни биринджи уруш косьтерир. Бу бизим ичюн акъикъий имтиандыр. Эгер оны кечип олсакъ, отряд яшар ве курешир.

Константин Михайлович арекет планы акъкъында айтты: дженкявер группалар орман четлеринде, вадийде, ёл четлериндеки пыстырмаларда булунмакъ ве озьара багъны джоймамакъ кереклер. Разведка, постлар, заставалар. Эр бир группанынъ озь козетюв зонасы бар.

Душманнынъ къаякътан ве насыл сайынен келеджеги белли олмагъан бир вакъытта бойле умумий план эр анги шараитке келише биле. Сабалыкъ емектен сонъ эр кес дагъылды. Хозгруппа бутюн запасларны Юкъары базагъа алып кетти. Саба бизим лагеримиз булунгъан Горошник бошап къалды. Тек идаре къапысы огюнде бир сакъчы юре.

Горошникке Юкъары базадан Бережной келип чыкъты. Онынъ бутюн группасы партизанларда къалмагъа къарар берген. Бережной командирге Юкъары базадки вазиетни бильдирди.

— Сен, Андрей Филиппович, Юкъары базагъа къайт ве анда командирликни элинъе ал. Къалгъаныны сонъ бакъармыз.

— Якъын куньлерде биз отрядда партия, комсомол тешкилятлары тизеджекмиз. Партия бюросына сенинъ ёлбашчылыкъ япкъанынъны истер эдик,— дедим мен.

— Мен партиялы адамым, эгер ишаксалар, сайласалар— чалышырым...

Бу вакъытта кимдир ат чаптырып кельди, командир аман онъа тараф ашыкъты.

— Улу Сала орькечлеринден корюне ки, Бие-Сала кою тарафтан адамлар балка бою бу якъкъа айван айдап келелер,— деп къычырды атлы.

— Горскийге барып айт,— деди командир,— мукъайтлыкънен козетип турсын, сюрю якъынджа кельген сонъ, адамларны ёллап, чобанлардан меселени соратсын.

Тезден янъы алякъаджы кельди.

— Немселер келелер. Беш машина аскер, даа бир къач тиркемеси де бар. Айванларны исе эп айдап келелер,— деди о.

Биз командирге бакътыкъ.

— Бу башкъа меселе,— деди командир Сизов ве эмир этти:— Бу ерде тек эки алякъаджы къала. Хозгруппа бутюн къалгъан шейлерни Юкъары базагъа алып кете. Бизлер дженкявер группалар янына кетемиз.

Биз бойле итималны беклей эдик: эгер душман Бие-Сала тарафтан кельсе, оны къуветлендирильген застава къаршылайджакъ, бу ишни Горский япаджакъ. Македонский исе озь адамларынен лагерь янындаки тёпеликлерде тураджакъ.

Фашистлер лагерь этрафы миналаштырылгъан беллеп, айван айдап келелер. Амма биринджи къуршунлардан сонъ айванлар тыр-мыр олдылар. Атышув баягъы вакъыт девам этти, сонъра застава яваш-яваш чекилип башлады, артта тургъан Гончаровнынъ группасынен къошулды ве бирдемликнен атеш ачтылар. Гончаров атеш ачып турмакъ ичюн кучюк бир группа къалдырып, башкъаларны Мулга дагъы бетке эки юз метр къадар чекильмеге эмир эте. Бу вакъытта Бабаджан балкасында къатты атышмалар башланды.

— Бутюн атешни кезлевлилер озьлерине къабул эттилер,— деди Бабаджан тарафкъа разведкагъа барып кельген Румянцев.— Олар бу ерден о къадар узакъ дегиллер.

Горошниктеки мейданда эки къатты патлав эшитильди. Олар миномётлардан атеш ачып башладылар. Сагъда кучьлю патлавлар эшитиле. Душман атешни Бабаджан балкасына, кезлевлилер тарафкъа кечирди. Тереклер янып башлады, атеш оларнынъ бириндеп дигерине кече, этрафны тютюн сарып алды, нефес алмасы агъырлашты, бутюн этраф атеш ичинде къалды.

Атышма узады. Де анда, де мында миналар патлай, пулемёт ве автомат къуршунларынынъ арды кесильмей.

Алякъаджылар Румянцев ве Железнов келип хабер эттилер: Македонскийнинъ группасы Горскийнинъ ерине авушты. Отряд командири шуларны айтмамызны авале этти: олар огге кетип башлагъанларынен душманнынъ дикъкъатыны чекер, бу вакъытта Гончаров балка бою огге джылышмакъ керек. Эгер душман ериндеп къыбырдамаса, оны айланып кечсин. Къаршы-къаршыгъа келип тутушмакъ олмаз, айланып кечмек керек.

Немселер ерлеринден къыбырдамадылар. Олар яткъан ерлеринде партизанларнынъ уджюмге кечеджеклерини беклеселер керек. Амма партизанларнынъ уджюмге кечюв ниетлери ёкъ. Атышма кунь бою девам этти. Акъшам къаранлыгъы энип башлагъанынен о даа да къуветлешти. Душман яваш-яваш чекинип башлады, буны дуйгъан Македонский озь группасынен ашагъы энип, немселернинъ машиналар яныпа барув ёлуны кести. Олар буны анълады ве деръал автоколоннаны койге таба алып кеттилер. Эр учь миномёт Македонскийнинъ группасы олгъан ерни атешке тутты, алчакълыкъ тютюн ичинде къалды.

Кеч олгъанда одун анбарында топландыкъ. Бу урушта биз эки адам гъайып эттик. Оларнынъ бири, орду командири Семёнов эди, экинджиси де арбий адам, амма янында документлери ёкъ. Бир де-бир ерге сакълагъан олса керек. Командир урушта айрыджа федакярлыкъ косьтергенлерни къайд этти. Оларнынъ арасында пулемётчылар Жданов ве Науменко, дженкчилер Быков, Василенко, Румянцев, Самойленко, Шувалов, Железнов ве дигерлери бар эдилер.

Горскийнинъ бильдиргенине коре, немселернинъ сайысы учь юз къадар эди, олю ве ялылар он бир адам.

— Занымджа, бизлер Юкъары базагъа кетип раатланайыкъ. Мында исе Быковнынъ ёлбашчылыгъы алтында застава къалдырайыкъ,— деди Сизов.

Горошникте застава башлыгъы олып къалгъан Быков Бие-Сала бетке эки пост къоя, озю аркъадашларынен берабер идареге ерлеше.

Саба о адамларны топлай ве: «Костик Стоянов ве Алёшка Миленко мында къалыр ве керексе алякъа багъларсынъыз. Хайбуллаев— застава начальниги. Мен къалгъанларнен янашада, эски заставада олурым»,— дей.

Дмитрий Шилинге койден чыкъкъан ёлны козетмек авале олуна. Кой ичинден сыранен аскерлер чыкъып башлайлар. Эписи олып он беш адам, артларындан исе даа учь адам келе— бири офицер, экиси граждан. Шилин аман озюнкилерине чапты ве янъылыкъны бильдирди. Оны дикъкъатнен динълеген Хайбуллаев йылмайып шойле дей:

«Корюнс ки, Митя, бугунь де ишсиз къалмайджакъмыз. Заставагъа барып, Быковгъа анълат. Биз Женя Нечипоренконен бу ерде булунырмыз.»

Женянен Хайбуллаев Бие-Сала ёлуны дикъкъатнен козетелер. Биринджи олып тёпеликте офицер корюне, башында тёпеси уджлу мешин картуз, устюнде мешин пальто, аякъларында хром чызмалар, кокюсинде исе къара автомат.

Хайбуллаев козьлеп турып ата, офицер йыкъыла. Кене ата-экинджи фашист де йыкъыла. Немселер бутюн силялалардан бир кереден атеш ачалар. Хайбуллаев автомат къуршунлары къопаргъан пытакълар устюне тюшкенини дуя, о ерге ята.

— Женя, оларгъа бир граната фырлат, бельки дурдурырсынъ, бу арада мен сенинъ янынъа кечерим.

Нечипоренко фырлаткъан граната фашистлерни бир ань шашмалата. Женя экинджи гранатаны фырлата. Хайбуллаев онынъ янына чапып кече. Олар яткъан ерге токътамайып къуршунягъдырыла. Нечипоренко къомшусындан граната сорап ала ве ериндеи турып, бар кучюнен оны фырлата. Бу арада келип етишкен Быков да бир граната фырлата. Энди о тарафтан кимсе къуршун атмай эди. Бираздан огде Быков котериле ве автоматындан къуршун ата, башкъалар да туралар ве къуршун аталар. Ашада фашистлер олюлерини котерип, кой бетке къачмакъта эдилер.

— Мына, энди эр шей битти,— деди Хайбуллаев,— энди эвге къайтсакъ да оладжакъ.

— Койнинъ артында козетиджилер туралар, Хайбуллаев ве Женя бу ерде къалынъыз,— деди Быков.— Мен сизлерни денъиштирмеге адамлар ёлларым.

Быков аркъадашларынен Горошникке якъынлагъанда бутюн отряд энди анда эди.

— Мында, сизде нелер олып кечти?— деп сорады отряд командири.

— Бир сание ичинде эр шей олып кечти, олар аман артларына къайттылар.

— Бу разведка,— деди командир.— Оларнынъ нисти огге кетмек дегиль, партизанларнынъ мында олып-олмагъаныны тайин этмектир. Энди бизлерни мындан къувып чыкъармакъ ичюн баягъы кучь керек оладжагъыны анъладылар.

Къомшулар кельдилер: Кезлев отрядынынъ командири Калашников ве комиссары Хроленко. Калашников айнеджиликнен мыйыгъыны бурып деди:

— Мында сиз шенълене сизнъиз. Адамнынъ тап авеси келе. Амма ярын япырылып келирлер, демек сизлерге бу ерни терк этмек керек оладжакъ. Акъшам бутюн отрядынъызнен бизге келинъиз. Бизимкилер емек азырларлар. Бизлерни шимдилик немселер бильмейлер. Бираз ял алырсынъыз.

Арада сукюнет асыл олды. Багъчасарайлылар индемейип бири-бирлерине бакъыштылар. Эр кес командирнинъ не айтаджагъыны беклей. Сизов исе ашыкъмай. О, янашадаки Улу-Сала, Бие-Сала ве Мангъуш койлерине разведка группалары ёллады. Оларнынъ вазифеси бу койлерде душманнынъ насыл гарнизонлары бар экенини ве бизлерге къаршы уджюм азырлагъанларыны бильмек эди. Душман бизге якълашувнынъ дигер ёлларыны да огренмейми экен, буны бильмек де муим эди.

Багъчасарай отряды Кезлевлилерге мусафирликке кеттилер. Олар бизге дженктен чыкъып келеяткъан къараманларгъа бакъкъан киби бакъалар.

Сабагъа якъын Горошниктен алякъаджы кельди. Бие-Салада буюк арекет сезиле, моторларнынъ сеси эшитиле, чыракълар янып-сёнелер.

Сизов Горскийге вазиетни шахсен огренип кельмекни авале этти. Горский Сизовнынъ авалесинен Горошникке келип чыкъкъанда узакътан даа бир шей корюнмей эди. Амма машиналарнынъ сеслери ачыкъ эшитиле. Мына, ниает, кой четине танк кельди, онынъ артындан буюк машиналар ичинде пияде аскерлер. Даа артта артына пушка тиркеген зырхлы машина, даа бир пушка, ири калибрли агъыр миномёт. Оларнынъ артында исе устю орьтюли эки машина.

— Мен командирге хабер этмеге кетем, сен Женя бу ерде къал, — деп Горский аткъа секирип минди ве оны чаптырып кетти.

Горошникке кельгенде анда Македонскийнинъ группасыны расткетире. Онъа вазиетни анълата.

— Командирни сен шимди дженюбий Мулгадан тапарсынъ, — дей Македонский, — анда эм бизимкилер, эм кезлевлилер.

Бирден ашагъыда, Бие-Сала бетте пушкадан снаряд атылды. Шу аньде Горошникте, азбарнынъ ортасында патлав эшитильди, онынъ артындан экинджиси, сонъра учюнджиси...

Нечипоренко кельди. Эки машина аскер машиналарындан тюшкен, Улу-Сала орькечлери бою бу якъкъа кельмектелер. Машиналар яваш-яваш артларындан келелер.

Мулга дагъы, Бабаджан балкасы беттен къуршун сеслери эшитиле.

— Корюне ки, ишлеримиз денъишеджек, — деди Македонский, — биз юкъары ёлгъа кечмек ве Мордвиновка бетке бираз кетмек керекмиз. Акс алда немселернинъ Женя айткъан группасы бизлерни текмиль сыкъар.

Этрафта къуршун ве патлав сеслери эп къуветлене.

Биз Юкъары базагъа кельгенде къаршымызда Бережной ве Шувалов пейда олды. Бизлер сылакъ урбаларымызны чыкъардыкъ, Шувалов кетирген урбаларны кийдик. Этрафны сарсыткъан патлавлар бизлерни еримизден турсатты. Биз еримизден турып, дагъ уджуна котерильдик, мен дюрбюнен бакътым. Биз тюневин геджелеген ерде танклар, автомашиналар ве бир чокъ аскерлер булунмакъта.

— Барыпта балка бою мында кельселер, бельки, биз эр шейни джыйыштырып, орман къа кетмек керектирмиз? — деди Прихода.

Лагерни джыйыштырмакъ къолай иш дегиль. Ящиклердеки консерваларны бизлер сувгъа ташладыкъ, шекерни атларгъа юкледик, унны чалылар арасына сакъладыкъ, бойледже, юкленип орман ичине кеттик. Кеч вакъытта орманджы Семён Науменконынъ эвине кельдик. Шимди о япкъан ишни къадыны Ольга япа.

— Бизимкилер бу ерлерден кечмедилерми? — деп сорадыкъ Ольгадан.

— Кечтилер, — деди о, — мына бойле этип сорай, сонъра кечип кетелер. Шимди учю ичериде отурып ашаналар. Коля, бар эмджелерге айт, адамлар кельдилер, де.

Бала ичери чапып кирди ве ичериден Македонский, Гончаров ве Шилин чыкътылар. Олар бизлерни къыдырып, Юкъары база бетке алякъаджылар ёллагъанлар.

Акъшамлыкъ емектен сонъ атеш этрафында бир къач адам къалды. Бизим эпимизни бир меселе раатсызлай: адамлар не олды, отряд командири къайда. Гедже Горошник беттен озь группасынен Румянцев кельди. Атеш башына отурып, башыны къолларынен тутты.

— Акъылгъа ятмайджакъ шей олып кечти. Сизов эляк олды. Саба дженк башлангъан ерде эляк олды. Мына, бакъынъ: партбилет, къырыджылар батальоны командирининъ шахсий весикъасы, ресимлер... Эр шей къан ичинде.

Биз эпимиз еримизден турдыкъ ве сес-солукъсыз баш кийимлеримизни чыкъардыкъ. Аран ичиндеки адамлар да адден тыш иш олгъаныны дуйып, бизим янымызгъа кельдилер.

— Андрей Филлипович, — деп Бережнойгъа мураджаат эттим мен, — йигитлерден бир къачыны сайлап ал ве командирни барып кетир. Кунь къавушкъандже къайтып кельсенъ яхшы олур эди.

Кезлев базасы янындаки мейданлыкъта снарядлар патлап башлады, автомат ве пулемёт сеслери эшитиле. Кунь къавушып башлагъанда ёрулып-талып Бережной кирип кельди.

— Командирни шу ернинъ озюнде дефн эттик, кетирмекнинъ чареси олмады, — деди афу истер киби. — Немселер бутюн кечитлерни къапаткъанлар. О ерге кельгенде «Красный луч» колхозынынъ парторгы Хайбуллаевнинъ де джеседини таптыкъ. Дюньки урушта эляк олгъан олса керек. Шу ерде дефн эттик. Сизов яткъан ерге барып еткендже танъ агъарып башлады. Пытакълардан носилка ясагъандже ёлдан танк кечти, онынъ артындан даа башкъалары, машиналар... Ве башланды. Озьара акъыл таныштыкъ ве шу ерде коммеге къарар бердик. Эписи бир дженктен сонъ Багъчасарайгъа алып барып комермиз, шимдилик мында ятып турсын...

Багъчасарай партизан отрядынынъ командири Константин Михайлович Сизов 1941 сенеси ноябрь 9 куню эляк олды. О вакъытта о отуз алты яшында эди. Багъчасарайлылар озь командирлеринен бойледже сагълыкълаштылар. О отряднынъ биринджи дженкявер имтианы вакъытында эляк олды.

Арадан кечкен куньлер огдеки кергин ве агъыр курешнинъ башланувы эди. Фашистлер ашагъы партизан базаларыны дарма-дагъын эттилер. Орманджыларнынъ эвлерини патлатты ве якътылар. Олар орман бою юре, сакъланып къойылгъан партизан запасларыны тапып ала эдилер.

Шмелев бир къач аркъадашларнен Багъчасарайгъа кетти, онынъ макъсады шеэр залиси ичинден ишанчлы адамларны сайламакъ ве оларны гизли ишке джельп этмек эди. Суполкин, Сидельников ве Берберни дёртюнджи районнынъ командирине ёлладыкъ: олып кечкенлерни оларгъа бильдирмек керек эди.

Заставадан алякъаджы кельди ве Бие-Саладан учь сакин комендантган мектюп алып кельгенини айтты. Оларнынъ огюне райисполком реиси Али Омеров чыкъты. Мектюпни алыр экен, бир даа бойле иш япмамаларыны, озьлерини фашистлернинъ алякъаджыларына чевирмемелерини айтты. Койден кельген къартлар бизге садыкъ экенлерине емин эттилер. Койде беш кунь ичинде немселе-

рнинъ он докъузы ольдюрильгенини ве йигирми секизи яралангъаныны айттылар, секиз офицер эляк олгъан, «энди фашистлер къоркъунен ормангъа кетелер», дедилер.

Комендант озь мектюбинде эпимизге теслим олмакъны ве койге келип, «янъы къурумгъа ве фюрернинъ сиясетине дуйгъудашлыкъ бильдиргенимиз» акъкъында ресмий документ алмакъны теклиф эте. Онынъ юзьсизлигине шашмып къалмакъ мумкюн.

Отряд советининъ топлашувында Сизовнынъ ерине кимни командиир этип къоймакъ кереклиги акъкъында къафа ёрдыкъ. Мен М.А.Македонскийни теклиф эттим: ерли, этрафны яхшы биле, адамларнынъ итибарыны къазанды.

Амидов отрядда энди 103 адам къалгъаныны айтты, 36 адамнынъ шимдилик къаерде олгъаны белли дегиль: биревлер эляк олды, биревлер яралы, биревлерни бельки фашистлер тутып алып кеткендир. Буларнынъ эписини бильмек, ачыкъламакъ керек оладжакъ.

Эр кеснинъ фикири бир эди: шимди орманнынъ теренлигине кетмек, отряднынъ ерлешмеси ичюн келишикли ер тапмакъ, къышлыкъ аяткъа алышмакъ ве дженкявер операцияларны ёлуна къоймакъ керек.

Отряд дженкчилери огдеки операциягъа джиддий азырланып башладылар. Фашистлер Къырым партизанларынынъ буюк кучь олгъаныны анълады, энди дагъгъа махсус дагъ-окъчылары къысымларыны ёллайджакълар. Бизге душманнынъ адетлерини, зайыф ерлерини огренмек, керек олгъанда уджюм этмек, керексе чекинмек керек. Теджрибе исе ёкъ. Оны озюмиз догъура, топлаймыз.

Октябрь айынынъ экинджи ярысындан отряд кучюк дженкявер группаларгъа болюнди. Группаларнынъ башлары оларакъ Быков, Доброскокин, Румянцев, Василенко, Суполкин, Каспаров, Горский ве Шмелев тайинлендилер. Отряд командири саф огюнде группалар ве оларнынъ командирлери акъкъындаки эмирни окъуды, сонъра орманнынъ янъы районына кереклигини, кетюв тертибини анълатты.

Къамышлыда токътадыкъ. Кузь кунеши къыздыра. Партизанлар топ-топ олып атеш якътылар. Октябрь 16-да Суполкиннинъ группасынен берабер дёртюнджи район штабынынъ башлыгъы Вергасов да кельди. Адамларнен таныш олгъан сонъ, партизанларны сафкъа тизип, бирер-бирер козьден кечирди. Вазиетни огренген сонъ, мемнюн олгъаныны бильдирди.

Акъшамлыкъ емектен сонъ атеш башында лакъырды

этип отура эдик, шахта посёлкасына кеткен Абсеит Амидов келип чыкъты. Онынъ сёзлеринден белли олгъаны киби, Чайыргъа бир группа немсе кельген, оларнынъ командири офицер экен. Олар къайтаяткъанда, Къувушнен Чайыр арасында партизанлар оларны атешке туткъанлар. Фашистлер шимди Къувуштан юкъары котерильмей экенлер.

Бизге койден ашайт ве урба запасларымызны алып, орманга кетирмек керек. Базы аркъадашларнынъ меселесини бакъмакъ керек, олар артыкъ койде къалып оламайлар. Адамлар Амидовгъа чешит суаллер бердилер, о вазиетни яхшы огренген ве джеваплары къанаатлендириджи эди..

Куннинъ экинджи ярысында бизим отрядымыз янъы ерлерге ерлешип башлады. Къачы вадисинден дос-догъру дагъгъа котерильген кемер ёлнынъ четинде лагерь къурдыкъ. Ормангъа котерильген сайын бу ёл чокъ тарафларгъа пытакъланып кете. Бу — учюнджи ве дёртюнджи район партизанларыны багълагъан ёллар эди.

Эвель-эзельден комюрджилер къасабасынынъ ады Чайыр эди. Барышыкъ девирде абадан олгъан бу къасабада шимди де баягъы ишлер япыла: комюрджилер партизанларнен сыкъы багъ тута, эрзакъ запасларыны гизлей, яралыларны ве хасталарны девалай эдилер. Мындаки медпунктта Вера Иващенко-Каспаровнынъ къадыны чалыша. Якъында онынъ огълу олды.

Акъшам устю бир группа партизаннен берабер биз Чайыргъа кельдик. Ашханеде оператив группанынъ азалары Степанов, Бавкун, Горецкий, Лесничий, Сандулова, Лукьянов ве Каспаров булунмакъталар. Бираз кечче исе 51-нджи ордунынъ аскерлеринден тешкиль олунгъан Къызылорду отрядынынъ векиллери озь командирлери Аблязиз Аединовнынъ ёлбашчылыгъы алтында келип чыкътылар. Хаберлер алышып-бериштик, илеридеки арекетлеримизни анълаштыкъ, алякъаджыларнынъ келип-кетеджек ерлерини бельгиледик.

Гедже озь базамызгъа къайтып кельген сонъ Къувуш ве Стиля койлерине Бережнойнынъ реберлиги алтында разведгруппа ёлладыкъ. Разведгруппагъа Амидов, Омеров, Горский, Суполкин, Умеров, Сидельников ве Бербери кирдилер.

26-нджы ноябрь куню саба Чайырда бирден атышув башланды. Отряд «Тревога» командасынен котерильди. Быковнынъ ёлбашчылыгъы алтында разведкаджылар Чайыргъа кеттилер.

Быков къайтып кельди.

— Тамам бизим къаршымыздан, кемер ёлдан бир группа румын аскери кельмекте, он беш адам къадар.

Румынлер яваш-яваш котериле, этрафкъа бакъына, тереклер артына пусып келелер. Командирнинъ автоматтан аткъан сыдыргъы атешине дигерлер де къошулдылар. Румынлер тыр-мыр олдылар.

— Кеттилер. Энди не япар экенлер? Ашагъа, шахтагъа тюштилерми, ёкъса джапларда сакъланып къалдыларды экен? Мен Самойленко ве Урсолнен берабер барып бакъайым, — дедим мен командирге.

— Айса биз сизлерни мында беклеп турармыз, — деди о.

Биз тереклернен орьтюльген джап бою яваш-яваш энип башладыкъ. Румынлер корюнмейлер.

— Сагъ тарафтан сес эшитильгендайын олды, — деп фысылдады Самойленко.

— Мына олар, фашист дженаплары, пусып-пусып бизге таба келелер, — деди Урсол Самойленко сес эшиткен тарафкъа ишмар этип.

Энди оларны мен де корьдим. Бир группа фашист ерлеринден къыбырдамайып тура. Биз яваш-яваш дагъгъа котерилип башладыкъ, олар бизим артымыздан кеттилер. Бу вакъытта тёпеден атеш ачылды, немселер тереклер артына сакълангъан арада бизлер атеш ачтыкъ. Немселер бойле зыкъыгъа даяныл оламады ве ашагъа догъру къачтылар.

Биз озюмизнинъкилернинъ янына кельгенде Василенко да разведкадан къайтып кельди ве нефеси тыкъалып доклад этти:

— Ашадан, ёл бою джеза отрядлары келе. Эки рота къадар. Яйылып келелер. Бизим сагъымызда исе бир группасы балкагъа тюшти. Бизни сарып алмакъ истеселер керек.

Чокъ беклемек керек олмады. Сагъдан бир группа фашист корюнди. Атышма башланды. Бу вакъытта бизим ичюн кемер хызметини корьген къаялар артындан къуршун ягъдырылды. Бизлер бир къачар дане граната фырлатып, бирер-бирер чекилип башладыкъ. Немселер беттен кимдир богъазыны кере берип къычырды:

— Русиш капут. Партизан капут. Сдавайся.

— Ялан айтасынъ, джинабет, Гитлер капут ве санъа да капут оладжакъ, — деп къычырды Суполкин.

Отряд командири Урсолнынъ группасына атешнинъ артыны кесмемекни эмир этти, озю исе экинджи группаны

алып тёпеге котерильди ве анда пекинди. Амма немселер огге кетмедилер. Македонский озь группасынен эвельки ерине къайтты. Фашистлер ашыкъчанлыкънен уруш мейданыны терк эттилер ве Чайыргъа эндилер. Анда оларны машиналар беклей эди. Башта санитар машиналарына яралылар ве олюлерни юкледи, оларнынъ артындан озьлери кеттилер.

Кунь къавушмакъта. Бу ай да сонъуна якъышламакъта. Къатты сувукъларынен, боранлы декабрь кельмекте. Энди о-дженкнинъ биринджи декабри насыл олур экен?

Багъчасарай районына бакъкъан Къувуш ве Стиля койлери Багъчасарай партизан отряды команданлыгъыны пек меракъландыра эди. Ерли залининъ ярдымынен бу койлер партизанларнынъ ишанчлы базаларына чевириле биле эдилер, лякин эр шей башкъа тюрлю олып чыкъты.

Энди партизан олгъан Багъчасарай район иджра комитетининъ реиси Али Омеров, партия райкомы тешкилий ишлер болюгининъ мудири Абсеит Амидов ве райпланнынъ реиси Шаип Умеров отряд команданлыгъындан бир къач кере бу койлерге барып-кельмеге изин сорадылар. Мына, ниает, Андрей Бережнойнынъ реберлигиндеки группа Стиля ве Къувуш койлерине разведкагъа кетти. О койлерде немселернинъ бар, я да ёкъ экени белли олмагъандже гизленип кетмеге къарар бердилер.

Ерли ольчюнен ольчесек, Стиля балабан кой. Мында учь юзден зияде эв бар. Топракътан мында ерли колхоз ве орман ходжалыгъы файдалана. Койде эснафчылыкъ артели, тюкян, орта мектеп, хастахане ве дёрт юз ерлик клуб бар. Текяран четтен бакъкъанда кой корюнмей. Язда о ешилликлерге бурюнген ола. Айры эвчиклер терен олмагъан дерелер бою тизилип кетелер. Койнинъ бирден-бир буюк сокъагъы Къачы вадисинден тап Яйлянынъ устюнедже созулып кете. Бу койде адамлар яхшы яшайлар. Этрафтаки орман кийик айванларнен ве емишнен толу. Адамларда не къадар къоюн ве не къадар топракъ олгъанынен кимсе меракъланмай. Бугунь де этрафтаки койлерден ёлсызлыкънен кесилип къалгъан Стиля, озь аятынен яшамакъта. Койлюлер къач кере ёл къурдылар, амма къасыргъалар, баарьде дагъдан акъкъан сувлар оны ювып кетти.

Багъчасарай райисполкомынынъ реиси, шимди исе эм де дженкявер группанынъ сиясий етекчиси Али Омеров группа башы Андрей Бережнойгъа мураджаат этерек:

— Бутюн группанен бир кереден койге кирмесек яхшы олур,— деди.— Эйиси, эки-учь адам ольып болюнейик ве бойле де арекет этейик.

— Догъру сёйлейсинъ,— деди Андрей Филиппович,— биз Сидельниковнен Берберини мында, информация топлав пунктында къалдырайыкъ, озьлеримиз исе кетейик— мен Амидовнен, сен Горскийнен, Суполкин исе Шаипнен— яни, учь группанен.

Кунь къавушып башлады. Оджакълардан котерильген тютюнлер чуллы багъаналар киби кокке узаналар. Эринчекликнен копеклер уре, сюрюден къайтаяткъан сыгъыр ве бузавлар къычыршалар. Кой ичинде ойнап юрген балаларнынъ сеслери эшитиле.

— Насыл аджайип яшайыш,— деп фысылдады Амидов янында тургъан Бережнойгъа.

Сабырнен орталыкъ къаранлыкълашмасыны бекледи, сонъра койге кирди ве биринджи расткельген эвнинъ янында тургъан адамны корьдилер.

— Акъшам шерфинъиз хайырлы олсун, агъа,— деп мураджаат этти онъа Амидов къырымтатар тилинде.

— Алла разы олсун, хош кельдинъиз, ким оласыз я, мен сизлерни таныp оламайым,— деди адам.

— Биз озюмизнинъкилермиз, багъчасарайлы партизанлармыз. Мына, сизинъ коюнъизге кельдик, амма кимге мусафир олып киреджегимизни бильмеймиз,— деди Амидов.

Эв саиби деръал оларны озь эвине теклиф этти, мында ябанийлерден кимсе олмагъаныны айтты. Эвде къоранта балабан эди, керосин лампасынынъ акъчыл ярыгъында отуралар.

— Бутюн койни ярыкъландырып тургъан колхоз электростанциясы энди чалышмай. Якъарлыкъ биткен, алмагъа ер ёкъ,— деди эв саибеси.

— Э, шимди бир тюрлю акимнет ёкъ. Адамларнынъ ишанаджагъы кельмей. Мына, бугунь, бизим койден эки зыр-зоп Багъчасарайгъа, немсе комендантына, озьлери ичюн акимиет сорап кеттилер. Э, олар башта да ойле эдилер, шимди ойлелеринининъ куню догъды,— деди эвнинъ къаранлыкъ кошесинде отургъан къарт. Онынъ огълу МТСте тракторджы экен, ордугъа чагъырылгъан, Оркъапыда немселерге къаршы урушларда иштирак эткен, бизим аскерлеримиз чекилип башлагъанда эвге къайтып кельген. Огълу да мында отура. Онынъ айткъанына коре, бойле япкъанларнынъ сайысы баягъы бар экен.

Эв саиплери мусафирчен, лаф севген адамлар экенлер, эр бир суальге тафсилятлы джевап бере, озьлери де чокъ шейлер сорай эдилер.

Эр ерде немселернинъ Къызыл орду тар-мар этильгени

акъкъындаки пропагандасынынъ нетиджеси сезильмекте, адамлар не япаджакъларыны бильмейип, шашмалап къалгъанлар.

Разведкаджылар гедже озьлерининъ топлашув пунктында корюшти, алгъан информацияларынен болюштилер. Сидельников ве Бербери койге бармагъанлары ичюн токътамайып сорайлар. Оларнынъ суаллерине эсасен Шаип Умеров джевап бере. Адамлар бир шей япмайып отурсалар да фашистлерге хызмет этмек истегенлерден ачыкътан-ачыкъ нефретленелер. Разведканынъ энъ муим информациясы бу эди... Атеш башында невбетнен сакъчылыкъ яптылар. Анда, тёпеде, дагъ уджларындаки къаялар арасында ель окюрмекте эди.

Кунь-эвельден анълашылгъаны киби, саба танъда турып Къувуш кою бетке кеттилер. Дагъ кечитлерининъ энъ сонъкисинден кечеджекте, Къача озени экиге болип кечкен кой мына-мына корюнеджекте, сийрек тереклер оськен дагъ белинде адам къарасыны корип токътадылар. О да партизанларны корьсе керек, олар бетке бир къач адым юрди, къалпагъыны чыкъарып оларны чагъыра башлады.

Бу корюшюв меракълы ве файдалы олып чыкъты. Орта яшларындаки колхозджынынъ ады Осман экен. О да бизим аскерлеримиз Оркъапыда чекильгенден сонъ эвде къалгъанлардан экен. Иште, авджы. Бугунь де эки агъызлы тюфегинен авгъа чыкъкъан. Онынъ аякъларында чарыкъ, мешин курткасынынъ устюнден такъылгъан чантадан исе сют толу шише корюне.

— Сен бизлерни не ичюн чагъырдынъ?— деп сорады Андрей Филиппович.

— Лакъырды этмек истейим,— деди о.— Бизде, койде немселер партизанларны ёкъ эткенлер, деген лаф юре. Башкъалары исе бу ялан дейлер. Мына, биз акъикъатны бильмек истеймиз.

— Акъикъат, мына озюнъ коресинъ: бизлер багъчасарайлылармыз, партизан разведкаджыларымыз. Сагъ-селямет, дженклешип юремиз.

Осман отькен куню немселернинъ шахтагъа баргъанларыны, анда буюк уруш олгъаныны ве немселер бир къач олюни алып кельгенлерини, ялылар да бар экенини айтты. Немселерге ёл косьтериджи олып хызмет эткен койдешининъ адыны айтты, эвининъ къаерде олгъаныны косьтерди.

Бережной чантасыны ачып, ичинден кягъыт чыкъарды ве койнинъ планыны сызды. Сидельников шу арада Андрей Филипповичтен койге барып кельмеге изин сорады. Лакъырдыгъа кене Осман къошулды.

— Куньдюз мумкюн дегиль, эр шей корюне, полицайлар, я да румынлер коре билелер. Коюмизде йигирмиден зияде румын бар. Комендант-немсе. Гедже олса, онынъ эвине мен озюм алып барыр эдим.

Бережной бу теклифке разы олды, кунь къавушкъан сонъ Османгъа бу ерге кельмекни теклиф этти.

— Мен бир озюм кельмем, менимнен даа эки адам келир. Олар ишанчлы адамлар ве меним якъын достларым,— деди Осман.

— Бакъ, акъай ол, биз сени беклермиз,— деди Шаип Османгъа озь ана тилинде. Осман ачыкъ гонъюллиликнен йылмайды ве русча джевапланды:

Мен текяран-текяран сизлернинъ эпинъизни билем, башталары коре эдим. Сизлернинъ аранъызда татарларнынъ да олгъаны пек яхшы.

— Тээссюф ки, партизанда татарлар азлар,— деди Шаип.

Бельгиленген ерге койден учь адам кельгенде кунь къараншлыкълашкъан эди. Кельгенлернинъ бири Сидельниковгъа якълашты ве самимийликнен оны къучакълаяракъ:

— Мына сен къайда экенсинъ! Сени биринджи урушта эляк олды беллейлер,— деди.

— Мени ольдюрмеге не керек, мен яшамакъ истейим, ондан гъайры гъалебегедже дженклешмек истейим,— деп шакъалашты Епифан Васильевич.— Сен мени кой совети реисине алып барсанъ яхшы олур эди, мен онынъле лакъырды этмек истейим.

— Алып барайым,— деди Эдем.

Сонъундан Сидельниковнынъ анълаткъанына коре, олар яш экенде орман ходжалыгъында берабер чалышкъан ве достлашкъанлар ве дост олып да къалгъанлар.

— Эписи бирден дегиль, ашыкъманъыз,— деп токътатты оны Бережной.— Биз бойле этермиз: мен койден кельген аркъадашларнынъ биринен бу ерде къалайым. Меннен Бербери де къалсын. Омеров ве Амидов моллянен корюшмеге барсынлар. Оларны Осман алып барыр. Сидельников исе озюнинъ танышларынен кой советининъ реисине мусафирликке кетсин. Разысынъызмы? Шай исе— огъурлы ёллар... Партизанларнен берабер къалгъан койлю бирден:

— Мен сизни билем, Бережной аркъадаш,— деди.— Меним адым Асан.

— Шай исе пек яхшы. Айса сиз манъа койде ноябрь айы насыл кечкенини, шимди халкъ насыл яшаяткъаныны икяе этинъиз. Вакъытымыз чокъ.

— Фена яшаймыз, къыйметли аркъадаш. Адамлар эвельки акимиетке алышкъан эдилер. Яхшы яшай эдик, кимсе кимсенинъ джаныны агъыртмай эди. Шимди исе...

— Асан башыны сальындырып турды ве агълап йиберди. Бережной онъа тынчланмагъа вакъыт бермек ичюн индемей турды. Асан бираз тынчланды ве кене лакъырды этип башлады.— Шимди исе бизлерни инсан ерине саймайлар, айванны дёгген киби дёгелер, текяран бир шей олса-саботаж! деп къычыралар. Асылсын, атылсын...Бизим пек чокъ активистлеримизни фашистлер олюм лагерлерине ёлладылар... Бу тек ноябрь айында. Даа сонъ не олур? Корюне ки, фашистлер бизни ёкъ этмегенндже тынчланмайджакълар. Мына бойле, даима къоркъу ичинде яшаймыз...

Сидельников аркъадашларынен кой советининъ реиси яшагъан эв янына кельди. Акъшамлары шаматалы олгъан кой энди тынчлангъан, сокъакъларда кимсе ёкъ. Акъшамлары адамлар топлана тургъан ерден насылдыр анълашылмагъан мырылты эшитиле: я бир саргъуш йырлайджакъ олып зорлана, я да озюне бенъзеген дигеринен сёгюше.

— Сен къарчыгъада, талдада тур, мен ичери кирейим. Эгер телюкели бир шей дуйсанъ, пенджерени къакъар, айтырсынъ. Мен чокъ эгленмем,— деди Епифан Васильевич Сидельников аркъадашына.

Сидельников перделернен орьтюльген, амма ичериден ярыкъ черчивеси корюнип тургъан пенджере янына кельди ве оны къакъты. Кимдир перденинъ бир четини котерип бакъты, сонъра эв саибининъ башы корюнди.

— Сен не сакъланып алдынъ, я да биревлерден къоркъасынъмы? Мусафирлерни къабул эт,— деди Сидельников сакин давушнен.

— Епифан, сен партизанларда сакъланасынъмы?— деп сорады эв саиби.

— Сакъланмайым, дженклешем, достчыгъым, сенинъ киби дегилим, бу да кой советининъ реиси олгъан.

— Мен ич бир тюрлю реис дегилим, реисни ордугъа алгъан сонъ мени меджбур этип къойдылар. Фаня, къыйметли достчугъым, сен... сен...— эв саиби агъламсырагъан сеснен бир шейлер айтаджакъ олды.

— Сен фашистлер ичюн бир масалчыкъ да уйдургъансынъ, сен заваллыны насыл этип реис япкъанлары акъкъында. Амма да хиянет экенсинъ, мен сенинъ акъкъынъда башкъаджа фикирде эдим.

— Епифан, кет. Джаным алла разы олсун, кет, меним апайым, балаларым, торунларым бар.

— Я менимкилери къозуларммы? Сенджесине не, мен

инсан дегилимми?— деди Сидельников ачувнен, пенджереге тюкюрди ве эвнинъ къабургъасына кечти.

— Айды кеттик, бу арам нишарет къоркъкъанындан штаныны былаштыргъандыр, бу сасыкъ махлюкънен багъланмайыкъ,— деди о аркъадашына ве олар сес-солукъсыз озюнинъкилер тургъан ерге кеттилер. Анда барып еткен сонъ баягъы вакъыткъадже экинджи группаны бекледилер...

Осман Омеров ве Амидовны дос-догъру молла яшагъан эвге алып кельди. Къапы ачыкъ эди. Омеров ве Амидов ичери кирдилер. Ода кошесиндеки къона устюнде керосин лампа яна, къона башында исе эки къарт отура эди.

— Акъшам шерфинъиз хайырлы олсун,— деди Омеров къырымтатар тилинде ве тюфегине таяныл токътады. Онынъ янында Амидов тура эди.

Къартлар бирден джевап бермедилер. Таныш олмагъан адамларнынъ пейда олувындан бираз раатсызлангъан молла отургъан еринден къыбырданып алды. Эв саиби еринден турды, эллерини къурсагъы устюне хачлап къойды, теменна этти ве титреген сеснен сёйленди:

— Хош кельдинъиз, ичери буюрынъыз. Алла манъа феналыкъ ёлламаз. Озюмнинъ бутюн алидженаплыгъымны сизинъ огюнъизде ачайым,— молла еринден турып, кельгенлернен селямлашты.

— Сагъ олунъыз, биз ишнен кельдик, ашыкъамыз. Сиз, молла акъам, Багъчасарайда район руханийлерининъ фашистлернен олгъан корюшювинде иштирак эткенсинъиз. Бу бизге белли. Анда не акъта лакъырды олды, сизге насыл авалелер берильди?— деп сорады Омеров.

— Мен молла дегилим, ич бир вакъыт моллалыкъ этмеген эдим. Мен, иште Аллагъа ишангъан къарт бир адамым, бильгилим, Къуранны сербест окъуйым. Мени халкъ ёллады. Старостанынъ айткъанына коре-шойле япмакъ керек экен. Мен башкъа койденим, амма Багъчасарайда мени бу койнинъ молласы этип тайинледилер. Мен не ишлейджегимни бильмейим. Адамлар мени молла оларакъ къабул эттилер ве мен ишимни эда этип башладым. Бизге намазларны насыл окъумакъ керекли акъкъында язма косьтеришлер де бердилер.

— Къайда о косьтеришлер?

— Мына, мында,— о еринден турып, стол устюнде яткъан папканы алды ве Омеровгъа узатты.

Папка ичиндеки кягъытларны саифелеп бакъкъан сонъ, Омеров сесини чыкъарып окъуды: «Адамлар, намаз къы-

лыныз! Къудретли Алламыз бизим бабамыз ве къуртарыджымыз олгъан улу Адольф Гитлерге сагълыкъ ве селяметлик берсин.

Алла раббим чуфутларнынъ ве комиссарларнынъ джезасыны берсин, бутюн коммунистлернинъ ве оларгъа хызмет эткен динсизлернинъ акъкъындан кельсин.

Алла тарафындан бутюн динсизлерни къырып битирмеге рухландырылгъан немсе миллетининъ алидженаплыгъына итаат дуйгъусыны Алла эр биринъизнинъ юрегинъизде пекитсин! Амин!»

— Ах, нишаретлер, насыл сафсата уйдургъанлар, мельунлар. Сен бу фашист зеэринден адамларны зеэрлейсинъми?— деп сорады Омеров къатты давушнен.— Сени, бойле намазларынъ, ибадетинъ ичюн хаин оларакъ асмакъ да аздыр. Сен, бельки, шорбаджыларынъ, фашистлер буны бизимкилернен насыл япкъанларыны корьгендирсинъ? Сен бу ибадетте тезден башынъны джоярсынъ, акъылынъда олсун. Бизим сенинъле лаф айтышып отурмагъа вакъытымыз ёкъ, лякин сен бу кунни ве бизим тенбиемизни унутма, башкъа шараитте биз сенинъле даа корюширмиз. Бизим ким олгъанымызны билинъиз — биз багъчасарайлы партизанлармыз ве халкъымызнынъ душманларындан амансыз интикъам алырмыз. Юр, бундан кетейик, эр шей анълашылды,— деди о Амидовгъа бакъып.

Пенджере тюбюнде гизленип тургъан Осман лакъырдынынъ эписини эшитти. Олар орман гъа кетеяткъанда исе шуларны икяе этти:

— Койде ишанчлы яшлар бар, олар боштан-къуру отурмайлар, амма япкъан ишлерини сыр туталар. Мен, шимдилик, олардан четтем. Немсе коменданты топлашувда эр кесни тенбилеген: кимде кимнинъ партизанларнен багъы олса, я да оларгъа дуйгъудашлыкъ бильдирсе, озюни асар, къорантасыны атар, эвини якъармыз. Адамлар къоркъуп къалдылар,— деди Осман къайгъылы сеснен.

— Къоркъакълыкъ ве хаинлик — тувгъанлардыр,— деди онъа итиразгъа ер къалдырмагъан давушнен Амидов.

Дагъда къыш керчектен де озь укюмине кирди. Этраф бем-беяз. Сувукъ кеттикче арта. Отрядда сабырсызлыкънен разведкагъа кеткен Бережнойнынъ группасыны беклейлер. Отряд командири сес-солукъсыз чадыр этрафында долана ве тосат-тосат застава бетке бакъып ала.

Район штабындан хабер кельди, анда топлашув оладжакъ экен, командир ве комиссар бу хаберни алгъанларынен кельмек кереклер.

Район штабына барып чыкъмакъ къолай дегиль. Донга ве Пискура адлы дагъ озенлери Къачы вадисине догъру акъып тюшерек, бинъ йыллар девамында терен дерелер асыл эткенлер, бу дерелернинъ арасындан ашагъа таба къаялы ярым ада созулып кете. Ярым аданынъ бели дагъ тизмелерининъ эсас къысымына барып къошула, о къошулгъан ерден исе Къырым дагъларынынъ дженюбий къысымы башлана.

Биз штаб базасына якъынлагъанда орталыкъ къаранлыкъլашкъан эди. Бортников озь чадырында ята эди.

— А-а, семетдешлер, насыл янъылыкълар бар? Сиз анда, къасабалар янындасынъыз, чешит тюрлю вакъиалар оладыр сизде?

— Дженктеки киби. Эр шей ола. Иван Максимович, сизге аркъадашлардан селям.

— Сагъ олсунлар, демек, къартны унутмайлар. Костя Сизов эляк олгъандан берли айыныл оламайым,— деди Бортников, о турып аякъларыны хачлап отурды.— Къувуш коюндеки бир къач хаинни тутып акъыл къоймакъ истеймиз. Оларнынъ ичинде бириси, хусусан, джанымызны якъмакъта.

Лакъырдынынъ сонъунда анълашылды ки, командалыкъ бизим, Къызыл орду ве Акъшеих отрядларынынъ кучюнен Къувуш коюнде операция кечирмек истей. Ярын гедже эпимизге Акъшеих районында топланмакъ эмир этильди.

Биз сабагъа якъын отрядкъа къайтып кельдик. Къувуш ве Стиля койлерине разведкагъа кеткен партизанлар да къайтып кельдилер. Корьген-кечиргенлерини икяе эттилер. Омеровнынъ кейфи бозукъ эди.

— Дженк адамларны денъиштирди,— деди о къайгъылы давушнен.— Башта бильген адамларынъны янъыдан бильмек керексинъ. Эски таныШлыкъкъа инам къалмаята. Адамлар бири-биринден сакъыналар.

Омеровнынъ кейфсизлигини анълап, лафкъа командир къарышты:

— Сиз башта озюнъизни текярян низамгъа кетиринъ, ашанъыз, раатланынъыз, сонъра лакъырды этермиз. Шай япсакъ енгиль олур.

Сонъундан кене бир кере топландыкъ. Разведкаджылар отряд командалыгъына корьген-бильгенлерини тафсилятлы айттылар. Биз, озь невбетимизде, Къувуш коюнде кечириледжек операция акъкъында айттыкъ. Македонский отькериледжек операциянынъ муимлигине айрыджа токъталды. «Бу сизге пустырмада турып атув дегиль, ачыкъ

юреджек ве адамларны суд этеджекмиз. Бунынъ ичюн пек мукъайт иш корьмек керек оладжакъ», деди о.

Кунь къавушып башлагъанынен отряд ёлгъа чыкъты. Акъшеих районынынъ базасы дагъ белининъ шималь къысымында эди. Бу ерден гъарпта, Къачы озенининъ сагъ ялысында, шахтадан Багъчасарайгъа ёл кете. Бизим отрядымыз Акъшеих отрядына ёл тарафтан кельди. Мында акъшеихлилернинъ заставасы бар экен.

— Ким келе?— деп къычырды къаранлыкъ ичинден сакъчы.

— Биз багъчасарайлыლармыз, озюмизнинъкилермиз, — деген джевап берильди. Биз тёпеге котерильген сонъ Акъшеих отрядынынъ командири Федосий Степанович Харченко кельди.

— Къана, аркъадашлар, сизден кельгенлерни ертолелерге ерлештирмеге ким ярдым этер?— деп сорады.

— Сен, Федосий Степанович, багъчасарайлылар ичюн раатсыз олма, — деди Македонский.— Биз озюмизнинъ еримизни тапармыз. Сен Къызылорду отрядындан келеджеклерни тюшюн.

Къызыл орду отряды да келип чыкъты. Партизанларны ертолелерге такъсим эттилер.

Акъшеих отрядынынъ штаб чадырында гедже Вергасов оператив топлашув кечирди, топлашувда командирлер, комиссарлар ве штаб башлыкълары иштирак эттилер. Багъчасарайлыларгъа койге дженюп тарафтан кирмек эмир этильди.

— Мадам ки, сизлер старостанынъ ве анавы хаиннинъ эвлерини биле экенсинъиз, озь башынъызгъа арекет этинъ. Оларнынъ экисини де тутмакъ керек,— деп бизим отрядымыз огюнде тургъан вазифени бельгиледи район штабынынъ башлыгъы.

Къызыл орду отрядына койнинъ ортасында арекет этмек, ерли сельподан къалгъан ве хырсызлангъан эрзакъ ве санайы маллары анбарларыны эльге кечирмек авале олунды. Акъшеих районы койге шималь беттен кирмек керек. Операция саба танъда башланаджакъ, кой якъынында ве ичинде шараитке бакъып иш корьмек керек.

Ай чыкъкъан сонъ сувукънынъ кескинлиги даа да арткъаны дуюлып башлады. Биз озюмизнинъкилернинъ янына яры геджеде къайттыкъ. Бизим адамлар атеш этрафына ерлешип юкъламакъталар. Эр шей олдыкъча саде япылгъан: атеш этрафындаки къарны темизлеген, къуру чалыларны тёшеген, четлерине исе атешке янтайтып плащ-палаткалар пекиткенлер. Шувалов ве Приходагъа

саатке ве атешке бакъып турмакъ авале этильди. Саат экиде тураджакъ, саат дёртте койге барып чыкъаджакъмыз. Къарар бойле.

Ёл бою яваш кеттик, ёлда токътамадыкъ, тютюн якъмадыкъ. Тек Къувушнынъ янына кельген сонъ, кучюк бир деречикте токътадыкъ. Койге эпимиз бирден кирмедик. Биринджи олып Суполкиннинъ группасы кетти. О кой дживарларыны огренмек керек. Самойленконен Быковнынъ группалары старостанынъ эвине кетмеге азырланалар. Бережной исе Румянцевнинъ группасынен ёл косьтериджи хаиннинъ эвине бараджакъ. Дигер группаларнынъ да озь вазифелери бар.

Бутюн отряд арекетке кельген бир вакъытта разведгруппадан алякъаджы кельди ве койнинъ меркезинде лакъырдылар, сакъчыларнынъ сеслери эшитильгенини бильдирди...

Старостанынъ эвинде кимсе джевап бермеди, къомшу эвнинъ саибини уяттыкъ.

— Староста эвинде геджелемей,— деди о.— Акъшам олгъаныйнен койнинъ меркезине, полицайларгъа кете, къадыны ве балалары исе тувгъанларында гизленелер.

— Демек, къоркъа, джинабет,— деди Быков.

— Къоркъмайып не ишлесин. Душмангъа хызмет этмеге кетти, демек узерине багъышланылмайджакъ гуна алды, шимди энди озюнинъ кольгесинден де къоркъа. Не япкъаныны анълай. Оларнынъ эписи ойле. Тюневин бизим молламыз да къачып кетти, партизанлар къоркъуза экенлер. Адамлар исе кулелер: ким кимден къоркъаджагъыны озю биле,— деп икяе этти старостанынъ къомшусы.

Операциянынъ сонъунда старостанынъ эвини якъмагъа къарар бердилер. Арандан сыгъырны чыкъарды, пичен кетирип эвнинъ этрафына къойдылар. Бирден койде вазиет денъишти. Къызыл орду отряды келеяткъан тарафта атышувлар башланды. Койнинъ де бир четинде, де дигер четинде патта-сатта къуршун атыла.

Фишенк... Бизимкилер сигнал берелер. Макендонский де фишенк атып, сигналны къабул эткенини бильдирди, Суполкин, Быков, Доброскокин ве Каспаровнынъ группаларына койнинъ меркезине авушмакъ ичюн азырланмакъны эмир этти. Анда, койнинъ меркезинде шамата къопты: юк автомашиналарынынъ моторлары увулдай, автомат ве тюфеклерден къуршун атыла, эмир этиджи сеслер эшитиле.

— Машиналар койден кетелер, бу нени бильдире? Эх, оларнынъ ёлуны кессек яхшы олур эди амма, энди кеч

къалдыкъ. Эгер эвельдже бильген олсакъ, койнинъ гъарбында пустырма тешкиль этер эдик,— деди Македонский языкъсынып.

Самойленко старостанынъ эвини якъты ве онынъ яхшы этип, сонъунадже янаджагъына эмин олгъандже турды.

Доброскокиннинъ группасынен мен Бережной арекет этеяткъан ерге кеттим. Атышув сеслери Багъчасарай беттеки ёлдан келе. Бу койден къачкъан сакъчылар къуршун атып къачалар.

Эр учь отряднынъ оператив группалары койде тез ве озьара анълашып арекет эттилер. Эр бир группа озь вазифесини эда эткен сонъ, койнинъ меркезине кельди. Даа эки эвни якътылар. Бу— саткъын ёл косьтериджининъ эви эди.

Багъчасарайлылар озь отрядларынынъ лагерине кеткен ёлгъа чыкъкъанда дагъ уджундаки къаяларнынъ тёпесинде танъ атып башлагъан эди.

Партизанларнынъ Къувуш коюнде кечирген операциясынынъ нетиджесини огренген разведкаджыларымыз хаинлер раатсызланып, озь шорбаджыларына чапып кеткенлерини айттылар. Шорбаджылар исе оларны къорчаламакъны ишандырыр, бутюн эалини озюни мудафаа этмеге чагъырыр, эали арасында озьлерининъ итибарларыны арттырмакъ ичюн бизге къаршы джеза операцияларына кечиририрлер.

Уйледен сонъ биз отряд командиринен берабер отряд фермасына бардыкъ. Айванасравджы партизанлар бизни телюкели хаберлернен къаршылап алдылар: дагъда сувукъ, ем ёкъ, айванлар пек азды ве тезден йыкъылып башларлар. Отрядкъа къайткъан сонъ, Горецкийнинъ ёлбашчылыгъында Чайыргъа бир группа партизан ёлладыкъ. Олар энди ерли эалиден орман кесиджилер группасы тешкиль эткенлер. Айванларгъа пытакъ кесип, бираз ем азырладыкъ.

Базада тынчлыкъ эди. Биз командирлерни ве политрукларны топлап акъыл таныштыкъ, фикирлеримиз бир кельди: эндиден сонъ бу ерде къалмакъ мумкюн дегиль, эвельки базаларымызны разведка япмакъ ве эр шей яхшы олса, ярын акъшам эски ерлеримизге кочьмеге къарар бердик.

Самойленко ёлбашчылыгъында разведкагъа кетеджек группаны ёлгъа азырларакъ, шойле меслеат берди:

— Сиз башта Семён Науменкогъа киринъ, биз ондан вазиетни огренип турмакъны риджа эткен эдик. Мордвиновкагъа, Горошникке барынъ. Бие-Саланы барып ба-

къышъ. Андаки ишлернен меракъланышъ. Чабик барып, чабик къайтышъ. Гедже-куньдюз сизге етер. Ярын акъшам мытлакъ мында олунъыз.

Шу гедже комюрджилер къасабасы Чайырдан кечип, отрядкъа группа командири Доброскокин къайта эди. Озь аркъадашларынен берабер Улу-Сала коюнде разведкада олгъан. Анда ерли койлюлерден бирининъ айткъанына коре, бир группа румын аскери старостаны котеклеген, энди исе адамларнынъ айван ве къушларыны джыйып ала экенлер.

Доброскокин койнинъ сыртына озюнинъ дёрт дженкчисини ёллай ве оларгъа анда атышма башламакъны эмир эте, онъа шикяет эткен койлюге исе партизанлар уджюм этти, деп айтмакъны эмир эте. Бу хаберден сонъ румынлер табана къувет бермек керек эдилер.

Койнинъ ашагъы къысымындаки шоссе боюнда Доброскокин группанынъ эсас къысымынен пустырмада тура. Онынъ тюшюнгени догъру олып чыкъа. Койде атышма башлагъанен румынлер эалиден топлагъан шейлерини дёрт арабагъа юклеп, койни терк эттилер. Олар таш ёлгъа чыкъкъанларынен пустырмагъа расткельдилер. Бу чатышувда партизанлар алты румын аскерини ольдюре, арабаларны ве эшьяларны эльге кечирелер. Гъаниметнинъ бир къысымыны койлюлерге къалдырып, дигер къысымыны дёрт аткъа юклеп, партизанларгъа алып келелер.

Бизим отрядымыз партизанларынынъ Улу-Сала койлюлеринен мунасебети достане эди. Бизим аркъадашларымыз Омеров, Досмамбетов, Амидов, Сидельников, Качиев ве дигерлери бу койге сыкъ-сыкъ бара, андаки адамлар бизлерни самимий къаршылап ала, керекли ярдымларны косьтере, информацияларны бере эдилер.

Эалининъ эсас къысымы бизге нисбетен эйи дуйгъулы олып, оккупантларгъа ве оларнынъ къолтутарларына нефрет беслей эди. Эали гизлиден эрзакъ топлай ве бизге ёллай эди. Бизим отрядымызнынъ ашчысы, Буюк-яшлав кой советининъ сабыкъ реиси Аким Керимов гъурурнен: «Бугунь бизде бакълалы Улу-Сала шорбасы» дей тургъан эди.

Бизим ашымыз ичюн бу пек лезетли емек эди, чюнки отрядымызда ундан гъайры бир шей ёкъ эди. Оккупантлар улу-салалыларнынъ партизанларнен багъындан хабердар эдилер ве бир къач старостаны тенбилеп, партизанларгъа къолтуткъанларгъа къаршы курештеки пассивлиги ичюн джезалайджакъларыны айткъан эдилер. 1942 сенесининъ январь-февраль айларында бир къач активистлер якъала-

нып, Багъчасарайгъа алып кетильди. Оларнынъ эписи гестаподжылар тарафындан ёкъ этильди. Бойле аллар халкъньнъ козюни къоркъузмады, душмангъа къаршылыгъыны эксильтмеди. Партизанларгъа Улу-Сала коюнден эп даа чокъ адамлар келип къошулдылар. Даа сонъ исе бутюн-бутюн аилелер джеза отрядларындан сакъланмакъ ичюн партизанларгъа кельдилер. Текяран огге кечип, шуны айтмакъ истейим ки, «Къызыл Кърым» газетасынынъ 1944 сенеси январь 28-де чыкъкъан номеринде «Улу-Сала коюнинъ фаджиасы» деген макъале басылгъан ве бу кой акъкъында тафсилятлы икяе этильген эди. Мен шу макъалени бу ерде толусынен кетирем.

«Багъчасарай районынынъ Улу-Сала коюнде немсе фашистлери япкъан джанаварлыкъны ачыкъ коремиз. Бу документ уфакъ Кърым коюнинъ эалиси яшап кечирген дешетли фаджианы ачып косьтере.

Немселер декабрь айынынъ сонъларында партизанларнынъ тазыйкъы алтында Улу-Сала коюни ташлап чыкъалар. Койге партизан отряды кире. Халкъ интикъамджыларынынъ козьлери огюнде асув-кесюв ве якъув-йыкъувнынъ дешетли манзарасы ачыла. Бутюн кой атеш ичинде эди. Тек 8 эвни янгъындан сакълап къалмакънынъ чареси тапыла.

Умеров Ментаиров яшагъан эвнинъ магъазында 25 джесет тапыла. Немсе джанаварлары озьлери кетмезден эвель адамларны подвалгъа айдап кирсетелер. Оларнынъ эписи багълы эди. Гитлерджилер оларнынъ устюне бензин къуя ве якъалар. Бахтсыз адамларнынъ юрекни парлайыдджы сеслери чокъ вакъыткъадже эшитилип тура.

Мына, ольдюрильген адамларнынъ, эсасен, къартлар, къадынлар ве балаларнынъ джедвели: Эмирсале Асан — 74 яшында, Ашире Эмирсале — 63 яшында, Нафе Умер — 73 яшында, Ашиме Нафе — 64 яшында, Фатиме Смаил — 18 яшында, Алиме Халил — 15 яшында, Гульсум Халил — 8 яшында, Гъазы Осман — 38 яшында, Эсма Абибулла — 34 яшында, Муса Абибулла — 11 яшында, Лилия Абибулла — 5 яшында, Диляра Абибулла — 3 яшында, Энвер Абибулла — 1 яшында, Сулейман Мустафа — 64 яшында, Раиме Сулейман — 54 яшында, Эфтаде Мухтерем — 74 яшында, Мустафа Осман — 69 яшында, Зейтулла Мустафа — 44 яшында, Абдульмеин Мустафа — 59 яшында, Константин Шаши — 74 яшында, Хатидже Фезла — 79 яшында, Эмине Абдулла — 69 яшында, Нафизе Мустафа — 66 яшында. Булардан гъайры эвлернинъ ичинден даа 11 дане янып куль олгъан джесет тапыла.

Немсе джеллятлары совет адамларыны бойле джезалайлар. Биз буны ич вакъыт унутмамыз. Бизим интикъамымыз шефкъатсыз олур. Фашист джанаварлары якъын вакъытта япкъанларына коре джезаларыны алырлар».

...Бельгиленген куню отряд базагъа топланды. Еримизни денъиштиреджегимизни эр ким биле ве озюнидже азырлана эди. Орталыкъ адеттекинден эрте къаранлыкълаша, кок сия булутларнен орьтюле ве чырайыны сыта.

Отряд орманнынъ дигер районына авушмагъа азыр олып тургъанда душман бизни къыдырып юргени белли олды. Бизлер озюмизни бир шейден хаберсиз этип косьтермеге, ве бу ерде даа бир геджеге къалмагъа къарар бердик.

Румянцевнинъ группасы Къувушкъа разведкагъа кеткен эди. Группагъа Омеров ёл косьтериджилик япты, чюнки о бу ерлерни беш пармагъы киби биле. Биринджи алякъаджыны саба ёллайджакълар, башкъаларны исе шараитке бакъып, олып кечкен вакъиалар муджиби ёллайджакълар. Саат секизде козетювни токътатып отрядкъа къайтмакъ кереклер.

1941 сенеси декабрь 12-де бизим разведкаджыларымыз Къувуш коюни козете эдилер. Сабадан кунь ачыкъ эди, акъшамгъа якъын къар ягъып башлады. Койге Багъчасарай тарафтан кельген ёлдан мотор сеслери эшитильди. Койге къапаныкъ юк автомашиналары келип кирдилер. Буюк аскерлер группасыны геджеликке эв-эвден болюштирип башладылар.

Отрядкъа къайтаяткъанда разведкаджылар Чайыргъа кирелер. Эгер немселер апансыздан уджюм этселер анда Аединовнынъ отрядындан яралы Къызыл аскерлер булуналар, ондан гъайры дигер дженкявер группаларнынъ адамлары да мында геджелеген ола биле. Эр кесни тенбилемек керек эди. Гедже къасаба арекетке кельди.

Омеров ве Румянцев дос-догъру штаб атеши башына кельдилер. Оларны динълеген сонъ, командир деди:

— Ойле исе саба танъда бизге де келип чыкъарлар. Хабердар эткенинъиз ичюн сагъ олунъыз йигитлер. Он беш дакъикъадан сонъ кетермиз. Миша, Гончаровгъа айт, бутюн группаларыны турсатсын.

Бир чокъ керелер юрюльген ёлдан эп ашагъы кетемиз. Тазе къар аякълар астында гъыджырдай. Ель исе эп къуветлене.

— Мына бойле этип сабагъадже ат ойнатыр ве бизим излеримизни къапатыр, бундан сонъ бизлерни дагълардан, дерелерден къыдыр, — дейлер сафта кетеяткъан партизанлар.

Куннинъ ортасында Анна Сандулова ве онынъ огълу Анатолий отрядкъа кельдилер. Чайырда геджелегенлер ве анда олып кечкен вакъиаларнынъ шааты олгъанлар. О куню танъда комюрджилер къасабасына немселер йигирми бир машинанен кельгенлер. Къасабада токътагъанлар, бир къач сааткедже тинтувнен огърашкъанлар, адамларны тюфеклерининъ къундакъларынен дёгип: «Партизан!» деп къычыргъанлар. Эбет, эр шей анълашыла, олар партизан къыдыралар.

Китапханени якъкъанлар. Клубны якъкъанлар. Мектептен дерсликлерни ве окъув къулланмаларыны чыкъарып, оларны да якъкъанлар. Бундан сонъ къасабанынъ бутюн эалисини мейдангъа айдап кетиргенлер, фашист аскерлери силяларыны тиклеген алда оларны сарып алгъан. Ашхане верандасына котерильген офицер сёйленип башлай, янындаки арбий исе онынъ айткъанларыны терджиме эте:

— Немсе команданлыгъы сизинъ ишинъизден мемнюн дегиль. Сизлернинъ эпинъиз партизанлар ве коммунистлерсинъиз. Сизлер шимди староста сайламакъ, озь-озюни мудафаа этюв отряды тизмек ве партизанларгъа къаршы чыкъыш япмакъ керексинъиз. Биз сизлернинъ чуфутларгъа, комиссарларгъа, коммунистлерге ве партизанларгъа къаршы курешинъизде къолтутармыз.

Митингге бенъзеген шей бунынънен бите. Эмирлер бериле, аскерлер ашыкъып машиналарына чапалар, бираздан сонъ джеза отряды кете. Къасаба кене тынчлыкъ ичине чома, амма бу тынчлыкъ раатсыз эди. Бу вакъиа 1941 сенеси декабрь 13-те олып кече.

Саба танъда биз бутюн отрядымызнен Сизовнынъ мезарына кеттик. Мезар Мулга дагъынынъ дженюбий джапында, кучюджик мейданнынъ четинде эди. Партизанлар сес-солукъсыз келе, баш киймлерини чыкъара ве мезарны алкъалап тура эдилер. Константин Михайловични сукюнетле хатырладыкъ.

Марта озени вадисиндеки Му́лга дагъы энди бизге яхшы таныш, бу ерге эм койлер якъын, Багъчасарай да узакъ дегиль. Ондан Акъяргъа демир ёлу ве таш ёл кече. Бизим отрядымызнынъ вазифеси бу коммуникацияларда диверсиялар кечирмек, разведка япмакъ, душманнынъ гарнизонларына уджюм этмек, шеэр ве койлерде гизли-ватанперверлик ишлерине ёлбашчылыкъ япмакъ эди.

Бу ерден бириндджи кере озюнинъ участкасы эсап этильген Шакуль станциясына Каспаровнынъ ёлбашчылыгъын-

даки диверсия группасы чыкъты. Макъсады — демир ёлдан насыл арекетлер этильгенини, станциягъа барув ве анда диверсия кечирюв ёлларыны бильмек эди.

Шмелевнинъ группасы Пычкъы коюне кетти. Анда Къачы озенинден кечкен демир ёл копюрини огренмек ве фашистлернинъ сайысыны тайин этмек керек эди.

Къачиев озь группасыны Багъчасарайгъа алып кетти. О озь аркъадашларынен анда энди бир къач кере булунды ве ерли залинен алякъаны яхшы тешкиль этип башлады. Биз, командирнен экимиз, бир группа дженкчи алып, Мордвиновка коюни разведка япмагъа къарар бердик. Биз анда озь типографиямызны ве текяран кягъыт запасыны сакълай эдик.

Даа якъынларда орманджы яшагъан эв энди ёкъ. Душманлар оны якъкъанлар. Алякъаджы келип, койден насылдыр къыз кельгенини ве мени къыдыраяткъаныны айтты. Къызны кетиргенлеринен мен оны таныдым: бу Бие-Сала коюндеки ёл къуруджылыгъы устасынынъ къызы Люся эди. О индемейип курткасыны чезди, блузкасы астындан конверт чыкъарды, манъа узатты ве агълап йиберди.

— Олар анамны, бабамны, къардашларымны сельпонынъ магъазына къападылар, эгер къайтып кельмесем, эписини атаджакъ экенлер.

— Сен неге агълайсынъ? Сен бизни таптынъ, мектюпни бердинъ, джевабыны алып барырсынъ ве эр шей яхшы олур,— дедим мен.

— Олар сизлерге пек ачувлылар ве...— о джумлени битирмеден даа пек агълады.

Мен мектюпни окъудым ве Приходадан бутюн аркъадашларны чагъырмасыны риджа эттим. Тезден отряд командири де келип чыкъты. Эр кес топлангъан сонъ мен Люся манъа немсе комендантындан мектюп кетиргенини айттым. Ве мектюпни сесимни чыкъарып окъудым. Адамлар кулюшти, къычырышты, сёгюндилер: ич вакъыт ватан хаини олмадыкъ ве олмамыз, бутюн фашистлерни ёкъ этип битиргендже дженклеширмиз. Биз бу сёзлерни джевап этип яздыкъ.

Мен конвертни Люсягъа къайтарып беререк, оны комендантикъа теслим этмесини хатырлаттым. Сагълыкълашаяткъанда исе, лаф арасы, биз мында ёл устю токътагъанымызны да айтып ташладым. Шимди дагъгъа даа да котериледжекмиз. Койлюлерге бизден селям айттым.

Сабагъа якъын Бие-Саладан Самойленко кельди. Бугунь саба румынлер орманъгъа къартопкъа келеджек экенлер. Оларны бир къач ерли полицай озгъараджакъ. Яхшы

пустырма олур эди. Биз отряд командиринен бир группа дженкчини алдыкъ ве деръал операциягъа кеттик.

Партизанларнынъ къартоплары сакълы олгъан чукъур бетке кучюк бир обоз кетмекте. Огде учь полицай келе, оларнынъ боюнларында автоматлары асувлы. Оларнынъ артындан экишер ат екильген дёрт араба келе. Биринджи учь арабада граждан адамлары, дёртинджисинде исе румын отура.

«Атмагъа ашыкъманъыз, — деп фысылдады Македонский.— Олар башта чукъур ичине кирсин, бир къач чувал къартоп алсын ве тек бундан сонъ сигнал муджиби атеш ачылсын».

Бутюн шайка тёпеликнинъ ашасына келип токътады. Бу тёпенинъ устюнде бизим къартоп анбарымыз бар. Оньнъ къаршысында исе партизанлар тынышларыны чыкъармайып отуралар. Къартоп чукъуры янында олып кечкен вакъиалар тек яхшы корюне дегиль, яхшы да эшитиле эди. Биринджи олып чукъур янына полицайлар кельдилер, оньнъ артындан башкъалар да котерильдилер. Атеш ачылгъанда бутюн шайка бирден тыр-мыр олды. Чувалларны ташлап къачтылар, тек учь полицай яткъан ериндеи турмады.

Биз отрядкъа къартоп юклю керванинен къайтып кельдик.

— Мына, бизим ходжалыгъымызгъа даа бир шейлер къошулды, — деп шакъалашты партизанлар.

Койде арекет эткен гизли тешкилятнынъ авалесинен отрядкъа эки алякъаджы кельди. Олар койде бир къач хаиннинъ адамларгъа пек къыйынгъанларыны айттылар. Биз вазиетни огренмек ичюн махсус разведка группасы ёлламагъа, бундан сонъ гизли ватанперверлернен ве къомшу отрядларнен анълашып, умумий план ишлеп чыкъмагъа къарар бердик. Разведгруппа башлыгъы этип отряд партия тешкилятынынъ секретары Бережной тайинленди. Дженктен эвель Багъчасарай партия райкомынынъ экинджи секретары олып чалышаракъ, о бу ерлерде чокъ керелер булунгъан, адамлар да оны таныйлар.

Фашист айдутлары козьлерине илишкен шейлерни— колхоз, совхозларнынъ, эснафчылыкъ ширкетлеринининъ, адамларнынъ озь шахсий шейлерини — эписини эльге кечирмеге ашыкътылар. Олар койлерде къапанып отура, къышнынъ ёлсызлыгъында о ерге кимсе кельмей де, кимсе кетмей де. Кимерде партизанлар уджюм этелер. Эали элинден кельгенине коре фашистлерден интикъам ала.

Къувуш коюнинъ старостасына акъыл къоймакъ керек олды. Чюнки онынъ адамларгъа къылынувы, фашистлерге ялтакъланувы акъкъында пек чокъ шикяетлер айтыла эди. Операциягъа кетювден огюне отряд командири группа командирлерини чагъырды.

— Сиз яхшы билесинъиз,— деди о, — койде бакъымджысы Къырымда олмагъан къоранталар пек чокъ, бундан гъайры, къартлар, хасталар, балалар. Оларны къышта махсулатнен теминлемек ичюн койге былтыр учь юз тоннадан зияде ун кетирильген эди. Оккупантлар кельген сонъ чешит хынзырлар баш къалдырды, бутюн шейлерни ташып, хырсызлап кеткенлер. Бизим разведкаджыларымыз кимнинъ эвинде не къадар шей сакълы олгъаны акъкъында малюмат эльде эттилер. Вазифе: хырсызлардан къайтарып алмакъ ве мухтаджлыкъ чекеяткъан чокъ къоранталы аилелерге болюп бермек. Ве даа бир шей: полицайлар башыны якъаламакъ керек. Бу ишни Быковнынъ группасы япаджакъ.

Бережной къайтып кельди. Къувушта вазиет денъишкен. Старостанен комендантны бугунь Багъчасарайгъа чагъыргъанлар. Аскерлер исе къомшу койге тойгъа кеткенлер-анда насылдыр полицай эвлене экен. Айткъанларына коре, энди сабагъадже олар койге къайтмайджакълар. Койде тек ерли полицайлар къалгъанлар.

— Ойле исе арекет этип башлаймыз. Койден бизим аркъадашларымыз кельдилер. Мен команда пунктында олурым. Группа командирлери о ернинъ къайда олгъаныны билелер.

Сувукъ артты, сокъакънынъ о бир башында келеяткъан адамларнынъ аякълары астында гъыджырдагъан къар эшитиле. Бу-команда пунктына келеяткъан Василенко эди. Устюне плащ-палатка япынгъан эки метрли адам гедже къаранлыгъында эфсаневий девлерге ошап кете. Онынъ янында кучюк вуджутлы арыкъ адам келе. О полицайларнынъ башы эди.

— Командир аркъадаш, мына о, копек. Сыджакъ-сыджакъ тёшегинден турсатып келем,— деди мемнюнликнен Василенко.— Бизимкилер пек яхшы чалышалар. Пек чокъ ун топланды. Адамларгъа да болюштирип бердик.

Мен койден къайткъанда отряд командири эгильген чалы пытакъларынынъ устюнде отура эди. Меним артымдан Бирюковнен Нечипоренко да кельдилер.

— Василенко мусафир кетирди, бельки сен онынънен лакъырды этерсинъ?— деди командир къар устюнде тапталып тургъан полицайны косьтерип.

— Бу джинабет акъкъында адамлар койде дешетли лафлар айталар, инсан дегиль, айван экен.

Фышнай берип, Суполкиннен Бирюков кельдилер. Вакъианы Суполкин анълатты.

— Биз керек олгъан шейлернинъ эписини яптыкъ. Джебэджилернинъ къоранталарына юз тонна къадар ун дагъыттыкъ, азгъана шекер, туз, консерва, бала аякъкъаплары... Дейджегим, алидженап иш яптыкъ, халкъ къуваныл тоймай. Мен бир къапыны къакътым, юкъусырагъан къарт къапыны ачты, къоркъу толу козьлеринен бакъа, «деде, джебэджилернинъ къорантасына паек бердилер, уны къабул этип ал, уч чувал», дедим.— Корьдим ки, анъламады. Ерли ватанперверлер анълаттылар: «Булар бизимкилер, партизанлар, олар аскерлик хызметинде олгъан адамларнынъ къоранталарына ун берелер». Эвде, чешит тарафтан фысылтылар эшитилип башланды. Къартий корюнди, гедже чырагъы якъты, къапы артындан балачыкъларнынъ башлары корюнди. Къарт, ниает, эр шейни анълагъан сонъ, деди: «Олар беш данелер. Бабасы джебэде. Анасы тюневин чёль тарафкъа кетти. Озюнинъ ве акъайынынъ энъ яхшы урбаларыны алып кетти, ашаладжакъ бир шейлерге денъиштирип олса, деп беклеп отура эдик».

Комендантнынъ ашайт анбарындан бутюн атларымызгъа юклеп олгъанымыз къадар шей алдыкъ. Атларымызнынъ сайысы йигирмиден зияде.

Учюнджи токъталыштан сонъ отряд яваш-яваш тёпеликке котерилип башлады. Адамлар ёрулдылар, сес-солукъсыз кетелер. Амма юксекликке котерилип алгъан сонъ эр кес джанланды. Ярыкъ гедже танънен къаршылашмагъа азырланмакъта. Уфукъта, ернинъ тишли уджларынен бирлешкен ерде хафиф туман дживанкъачланып кете. Мындан ашада, туман ичинде ясланып яткъан Къачы вадиси яхшы корюне. Этрафта тынчлыкъ ве тенхалыкъ укюмран. Тек Акъяр тарафтан гедже-куньдюз тынмагъан курешнинъ акс-садасы келип тура, дерсинъ, къоджаман бир айван кокюс кечире... уф-ох-ух!..

1941 сенеси декабрь 20-де озь базамызгъа келип чыкътыкъ. Атешлер якъылды, онынъ этрафындаки адамлар джанландылар. Эр бир группа озь атешини якъты. Дженкявер группаларнынъ бирисине Гончаров командирлик япа. О дженктен эвель запастаки командир, «Октябрьнинъ 12 йыллыгъы» колхозынынъ бригадири эди. Дигер эки группанынъ ёлбашчылары орду командирлери Доброскокин ве Румянцев. Олар Багъчасарайнынъ артындаки дере-

де дженклештилер. 1941 сенеси ноябрь 1-де къаялы дере ичинде кунь бою уруштылар, тек гедже партизан разведкаджылары бутюн аскерлерни тик джаплардан алып кечти ве партизан базасына алып кельдилер. Мында даа башкъа группалар да бар эди: Суполкиннинъ демирёлджылар, Жаднов ве Быковнынъ дарбели окъчылар группалары ве дигерлери. Самойленко ёлбашчылыкъ япкъан разведкаджылар группасы айрыджа эсапта эди. Олар район командалыгъынынъ ве меркезий штабнынъ айры авалелерини эда эте, ойле куньлер ола эди ки, Суполкиннинъ адамлары Пычкъы дагъынынъ къаялары устюнде турып Акъяр артиллерияджыларына ве бомбалайыджы самолётларына ярдым эте эдилер.

Виктор Шмелев ёлбашчылыкъ япкъан группанынъ иши даима чокъ ола. Онъа Али Омеров, Абдуреим Досмамбетов, Фатиме Асанова, Шаип Умеров кирелер. Олар ерли эалинен багъ тутувнен огърашалар. Оларнынъ эр бирининъ озь пунктлары ве озюнинъ гизли ватанперверлер группалары, алякъаджылары, информаторлары бар. Бу группанынъ ёлбашчысы Шмелев дженктен огюне «Коминтерн» совхозынынъ директоры эди. О эр вакъыт ве эр ерде озю акъкъында тээссурат къалдыргъан самимий адам эди.

Къувуш операциясындан адамлар мемнюн олгъанлары корюне. Мемнюнлик тендюрюстлик догъура... Саба тынч ве сакин эди. Адамларнынъ озьлерининъ адетий ишлеринен огърашалар. Командирнинъ атеши янына невбетчи кельди, онынъ янында учюнджи район командиринден кельген эки алякъаджы бар. Македонскийге кягъыт бердилер. Командир кягъытны башта озю окъуды, сонъра манъа берди ве сорады:

— О не ичюн бизлерни чагъыра экен?

— Керек олса керек.

— Керек олса, демек, ёлгъа азырланамыз. Митрофанович, Бурындагъа айт, азырлансын, бизнен берабер кетер,— деди командир Шуваловгъа. Сонъра иляве этти:— Группа командирлерини хабердар этейик, биз олмагъанда япылмасы керек олгъан ишлерни айтайыкъ. Невбетчи, группа командирлерини чагъыр.

Группаларнынъ командирлери топлангъан сонъ Македонский оларгъа бакъып шойле деди:

— Бизлерни Северский аркъадаш чагъырткъан. Биз шимди комиссарнен бераберликте кетеджекмиз. Бизнен Бурында кетеджек ве алякъаджылыкъ япаджакъ. Занымджа, биз анда узакъ вакъыт къалмамыз. Биз олмагъанда...

Застава беттен отрядкъа алякъаджы чапып келеяткъа-

ньшы корьген сонъ, киссесини чыкъарып, трубкасына тютюн толдурып башлады. Бу сукюнетнинъ манасыны адамлар анъладылар. Алякъаджы кельгенинен лаф этип башлады:

— Командир аркъадаш, бизим дюньки изимизден джеза отряды келе. Башта дагъ артындан атышув сеслери эшитильди, биз о якъкъа разведка ёлладыкъ. Бакъсакъ— келелер. Юзге якъын адам. Онгъа якъыны арбий кийимде, къалгъанлары исе граждан урбасынен. Озьлеринен берабер дёрт юклю атны айдап келелер. Шимди олар ашада-балкадалар. Огде разведкасы да бар.

Македонский аман команда берди:

— Бириндживи— отрядда тревога илян этильсин.

Невбетчи бу команданы деръал илян этти. Бутюн атешлернинъ башындаки дженкчилер эллерине силяларыны ве дигер кереклерини алдылар.

— Экинджиси— эр кес озь ерини ишгъаль этсин ве арбий шараитке корс арекет этсин. Мен озюм меселени анълагъан сонъ конкрет косьтеришлер беририм. Дженюп тарафтан постларнынъ сайысы арттырылсын. Дженкявер группаларнынъ командирлери Доброскокин ве Румянцев, Жаднов ве Быков озь йигитлеринъизни алып, менимнен берабер юрюнъиз. Мындаки башкъа ишлерни комиссар аль этер.

О тез-тез юрип, застава, тарафкъа кетти. Заставагъа кельген сонъ, токътап динъленди. Текяран огде ёл Мордвиновка балкасы бетке эне. О якътан керчектен де шамата эшитильмекте.

— Бу якъкъа келелерми, ёкъса вади бою дос-догъру кетелерми?— деди Доброскокинге командир.— Эгер бу якъкъа келе иселер, тезден огдеки разведкасы корюнмек керек.

Шойле эмир берильди: Доброскокиннинъ группасы сагъ тарафтан джезаджыларгъа догъру кетсин, керек олса, мустакъиль суретте урушсын. Румянцевнинъ группасы айрыджа косьтериш олмагъандже мында къалсын. Алякъаджы заставагъа кетти: Гончаровнынъ группасы заставагъа кельмек керек.

— Жадновнынъ пулемётчылары ве Быковнынъ группасы меннен кетеджеклер,— деп эмир этти командир.— Тёпедеки ёлдан Славичиге котерилирмиз. Бу ёлны атешке тутмакъ ичюн келишикли ер тапмакъ керек.

Отряд базасында эр шей азыр эди. Атышув бир кереден учь тарафтан башланды. Чатышув шашыладжакъ дереджеде къыскъа олды. Джезаджылар тараф-тараф олды, яралы ве олюлерни де озьлеринен алып кеттилер.

Дженкявер группалар отрядкъа къайткъан сонъ, командирнинъ атеши башында кене группаларнынъ командирлери топландылар. Шойле анълаштылар: лагерь этрафында сакъчылар чокълаштырылсын, отряд дженкявер азырлыкъ алында къалсын, Шмелев ве Бережной разведкаджы группалар тешкиль этсин ве къомшу койлерге ёлласын.

— Биз исе комиссарнен, эр алда, Северскийге барып-келейик. Бу ерден узакъ дегиль, беш, я да алты километр къадар,— деди йымшакъ давушнен командир. Илериде насыл иш тутаджагъымызны сонъ тайинлермиз.

Девамы бар.

Шевкъий Бекторе

ВОЛГА КЪЫЗЫЛ АКЪАРКЕН

Язып алгъан Саадет Бекторе

ВЕРХОВИН

Бир гедже ярысында къапым гурюльтинен ачылды. Къоркъу ве эеджанле еримден атылып турдым. Бу саниеде мийимден аммамгъа алып кетеджеклердир, деген фикир кечти. Сакъчыдан не олгъаныны сорадым. О табиий бир шей сёйлеген киби:

— Бир шей ёкъ. Сени юкъарыгъа чагъыралар. Соргъу этеджеклер,— деди.

Бу саатте соргъу этмекте не мана бар. Мен бу киби адиселерге алышып къалгъаным ве оларнынъ кишини ипратыджы тактикасыны огренгеним ичюн чокъ тааджипленмедим.

Сакъчы косьтерген 175 номералы одагъа сакин бир алда кирдим. Кенишче бир ода. Пенджере тюбюнде манъа чокътан таныш олгъан юксек рутбели офицер отура. Мен кирген сонъ сакъчы тышкъа чыкъты. Одада ялынъыз экимиз къалдыкъ. Бир муддет сес-солукъсыз юзюме бакъып турды, сонъра меним ичюн таныш олгъан суальни берди:

— Кендинъи насыл ис этесинъ?

Ашхабад ГПУ бинасында, соргъудан эвель, пармагъыны козюме догъру саллап «Анълайджакъсынъ, анълатаджакълар, санъа анълатаджакъмыз» деген ве ериндеп туралмайджакъ дереджеде саргъуш олгъан офицер эди. Фамилиясы Верховин эди. Дёртинджи Шаркъ болюгининъ башы Верховин... Артындаки диварда Сталиннен Дзержинскийнинъ ресимлери асувлы. Козьлеримни ресимлерден айырып джевап бердим:

— Бир мабюс киби. Къокъугъан балыкълы тары шорбасынен балчыкъ йыгъымындан отьмек ашагъан бир мабюс киби...

— Совет укюмети отьмек ерине чамур бермез.

Бу серт лакъырдыны битирмек ве асыл макъсадкъа

Девамы. Башы кечкен санда.

Шевкъий Бекторе омюр аркъадашынен.

кечмек истегенимни бильдирдим. О да буны анълады ве къонушмагъа башлады.

— Бизде олгъан малюматкъа коре, 1927 сенеси Туркменистанда инкъиляпкъа къаршы бир джемиет тешкиль этильген, сен де бу джемиетнинъ фааль азаларындан бири экенсинъ. Бу фактны итираф этеджексинъми? Ёкъса...

Бирден токъталды. «Ёкъса»нынъ астындаки техдитнинъ манъа быракъкъан тесирини ольчемек истер киби козьлериме бакъып къалды. Юзюмде энъ кучюк бир денъишме япмамагъа арекет эттим. Бир муддет бири-биримизге бакъыштыкъ, сонъра серт сесле джевап бердим.

— Бу айткъанларынъызнынъ акъикъатнен ич бир тюрлю алып-береджеги ёкъ, яни эписи яландыр.

— Биз эр шейни билемиз,— деди серт давушнен.— Етерлик мыкъдарда делиль топладыкъ. Сен Туркменистандаки миллетчилернинъ энъ буюк векиллеринден бирисинъ. Деми дедигим киби итираф эт де къуртул бу вазиеттен.

— Менде итираф этеджек киби бир шей ёкъ.

Менден истегенлерини аламайджакъларыны анълагъан сонъ, телефонле демики сакъчыны чагъырды ве

мени текрар 13 номерли камерагъа къападылар. Бу кучюк къаранлыкъ уджреге къайткъан сонъ бираз эвельки соргъуларны ве эски куньлерни тюшюндим. Къадыным ве балаларымны тюшюнгенде юрегим агърыды. Ятып янъыдан юкъламакъ чокъ агъыр эди. Къапы иле дивар арасындаки къыскъа месафени адымламагъа башладым. Бир муддет сонъ къапы текрар гурюльти иле ачылды. Текрар соргъугъа чагъыра эдилер. Бойле усулнен соргъу кечирмек ГПУнинъ сыналгъан усулы эди. Мабюслерни быкътыргъандже соргъу эте, бунынъ сонъунда бир чокъ сучсыз инсан суч итираф эте. Евдокимов ве Залин буньа пек эмиет берелер.

175 номерли одада, текрар Верховиннинъ къаршысында эдим. Къолтугъына комюлип, тютюн ичип отура. Тютюнни тавана уфюререк, сорады:

—Насыл, тюшюнип бакътынъмы, Бекторе аркъадаш?

Ачувымдан патлайяздым. Бу коммунист огъланы меннен оюн ойнайджакъ ола. Амма элимден не келир эди? Кене кендимни эльге алып, джевап бермеге меджбур эдим.

— Не тюшюнеджегим, бираз эвель янынъызда эдим. Ашагъа энмемнен тёпеге чыкъмам арасында не къадар вакъыт кечкенини бильмейсинъизми?

— Отурынъыз,— деди.

Сонъра сигарасыны тарта-тарта, девам этти:

—Бекторе, шу инкъиляпкъа къаршы фаалиетнен огърашкъан вакъытынъызны ачыкъча айтманъызны истермиз.

— Мен не инкъиляпкъа къаршы джемиеттен хабердарым, не о ерде фаалиетим бар.

Верховин масанынъ чекмеджесинден бир папка чыкъарып, оны къарыштыра ве лакъырдысыны девам эте.

— Боштан-бошкъа инкяр этменъиз. Насыл олса да итираф этеджексинъиз. Озюнъизни де, мени де чекиштирменъизден не файда?

Не демек истейсинъиз, Верховин аркъадаш? Шимди сизге ялан сёйлемек керекимми? Эбет, мен бу джемиетте чалыштым, демек керекимми? Не бойле джемиеттен хаберим бар, не де фаалиетимден.

Верховин ачувланды. Факъат кендисини эльде тутмагъа арекет эте.

— Билесинъизми?— деди къарылгъанреснен.— Итираф эткенлер эм искендже корьмейлер, эм де бу ерден тездже чыкъып кетелер. Ич бир шей сёйлемегенлер исе... Эбет, ич бир шей сёйлемегенлер бу ерден чыкъмайлар.

О элиндеки къалемни тасырдатып маса устюне ташлады.

—Фараз этейик ки, сиз бу джемиетте чалышмадынъыз,

о алда илим ве эдебият джемиети идаресининъ азалары кимлер экенини билесинъизми?

Верховин сорагъан ресмий джемиет идаресининъ азаларыны укюмет биле эди. Бу себептен оларнынъ адларыны айтувда бир тюрлю къусур ёкъ. Башта кенди исмимни, сонъра башкъаларыны текрар-текрар сайдым. Верховин мен адларыны айткъан шахсларнынъ коммунизмгеми, ёкъса миллетчиликкеми даир экенлерини сорады. Илим ве эдебият идареси арасында коммунист олгъанлар да бар эди. Оларнынъ бириси миллетчиликте къабаатлангъан, сонъра о янълышыны таныгъан ве бундан сонъ партиягъа текрар алынгъан ве юксек мертебеге котерильген эди. Бутюн булар ГПУгъа белли эди. Шимди бу суальге насыл джевап бере билє эдим. Энъ эйиси, ачыкъ бир фикир айтмамакъ эди.

— Мен бу шахслар акъкъында белли бир фикирге саип дегилим, — дедим.

— Ёкъ, биз бу адамларны пек яхшы билемиз, мен тек оларнынъ эр бири акъкъында айры-айры не тюшюнгенинъни айт.

— Бу аркъадашлар, шубесиз, муневвер адамлар, укюмет идарелеринен багълылар. Олар хиянет этмезлер. Оларнынъ акъкъында айры-айры тюшюнмедим. Амма озюм ичюн къатиетле айта билем ки, инкъиляпкъа акс джемиетлернен ич бир тюрлю алякъам ёкъ.

— Не ичюн манъа эзиет этесинъиз, Бекторе аркъадаш? Шу ишни эйиликнен битирейик, сен де эзиет чекме, - деди.

— Шойле, анълат. Эйиликтен анъламасанъ, сенинъ акъкъынъда даа фена шейлер тюшюнмек зорунда къаладжакъмыз.

О еринден турып долашмагъа башлады. Бирден юзюме урулгъан бир къач юмрукътан авдарылып кеттим. Козьлеримден шемшеклер чакънады. Шашырдым. Бетим яна. Лякин бир чаре этип еримден турдым ве кене отурдым. О исе гъает йымшакъ бир сеснен лаф этип башлады:

— Мен сени окъумышлы бир инсан оларакъ къабул эткен эдим. Амма сен яхшы лафтан анъламайсынъ. Бир басмач муамелеси корьмеге разысынъ о алда уджреде къалмагъа разысынъ. Эгер сагъ-селямет бу ерден чыкъып, балаларынъа къавушмакъ истесенъ, итираф эт, акс алда, чокъ шиддетли искенджелерге башлайджакъмыз.

Ачувымдан тилим тутулды. Сустым. Верховин ачувлы эди. Мени уджреме ёлландырыр экен:

— Сени бираздан сонъ кене чагъыртаджагъым. Шимди текраран тюшюн, акълынъны башынъа топла да итирафкъа азырлан. Ёкъса...

Мердивенлерден бу «ёкъса»ны тюшюнерек, эндим. 13

номерли уджрегe кельгенимнен озюмни тахта кроваткъа ташлап, козьлеримни къапаттым. Юкъламагъа имкян олмады, текрар соргъу ичюн юкъарыгъа чагъырылдым. Одада Верховинден гъайры даа бир юксек мертебели адам бар эди. Бу адам-гизли милициянынъ махсус болюги башлыгъынынъ ярдымджысы Димельдман деген бириси эди. О да Верховин берген суаллерни текяран тюрлендирип текрарлады, онынъ айткъанына коре, эгер итираф этсем,мени деръал чыкъарып йибереджек экенлер.

— Меним итираф этеджек бир шейим олмагъаныпа ишанманъызны риджа этем, сизге айтыладжакъ киби малюмат менде ёкъ.

Верховинге бакъып:

— Языиъ, — деди.— Шевкъий Бекторенинъ къадыныны деръал къапасынлар, — манъа бираз бакъып тургъан сонъ кене Верховинге эмир этти: — Балаларыны да ислябханеге кондюрсинлер.

Сонъра манъа айланды, санки бильмеген киби адресимни сорады:

— Эвинънинъ адресини бер.

Бу инсанларгъа къаршы элимден не келир эди? Адресни айтмамакъ мумкюн дегиль эди. Лячаре, адресни айттым.

Учь-дёрт кунь мени кимсе раатсызламады. Амма даима козетюв алтында булунгъанымны ис эттим. Уджремнинъ пенджереси сыкъ-сыкъ ачыла, эр сефер сескенип еримден турам. Юкъланаджакъ вакъытта коридорда, къапым янында лакъырдылар этиле. Юкъусызлыкътан гъает ёрулдым, дигер уджрелерден кельген агълав сеслери, искендже япылдыгъыны ифадет эткен сеслер, ферьядлар асабымны текмиль боздылар. Бир кере энди козюм юкъугъа кеткен вакъытта татлы бир сестен уяндым. Озюмни тюш корем зан эттим. Факъат бу тюш дегиль эди. Янаша одагъа янъы кетирильген мабюс Къуръан окъуй эди. Оны динълеерек, агълагъанымны дуймай къалдым. Агъызымны диваргъа якъын кетирип сеслендим:

— Кимсинъиз?

Джевап олмагъан сонъ текрар сорадым:

— Кимсинъиз? Алла эшкъына ким олгъанынъызны айтынъыз манъа. Сесинъиз таныш келе манъа.

Бир тюрлю джевап берильмеди. Бир къач куньден сонъ сакъчылар ибадет къылмакънынъ ясакъ этильгенини бильдирдилер. Къомшумнынъ сесини бир даа эшитмедим. Албу ки, бу сеске о къадар алышкъан эдим, о токътагъан сонъ озюмни ялынъыз къалгъан киби ис эттим. Уджрелер-

деки мабюслерге отьмек дагъытылып башланды. Бутюн дикъкъатымнен тышарыны динълейим. Сакъчынынъ энъ сонъки отьмекни бергенде сёйлеген ракъамы 81 эди. Демек, бу ерде 81 адам булунмакъта. Оларнынъ бутюн япкъан ишлери берильгенни емек, сонгъу этильмек ве акъибетини беклемектен ибарет эди. Социаль адалетсизликнинъ энъ ашагъы басамагъы олгъан бу ерде истенильген ве акъылгъа ич де ятмайджакъ ишлер япыла эди. Бир кунь къапынынъ анахтар делигинден бакъып, къаршыдаки уджреге бир табакъ емек кетирильгенини корьдим. Къавурылгъан эт къокъусы бурунума урулды.

Макюм этильгенлернинъ буюк бир эксериетине сиясий къабаат къоюла. Бир де укюметнинъ истеген алтын парасыны берип оламагъанлар. Булар чарлыкъ девирининъ зенгинлери, я да варислери эди. Киевде чыкъкъан «Янъы заман» газетасынынъ саиби де булар арасында эди. Кендисиндеки 20 бинъ алтын рубледен гъайры бабасынынъ Париж банкларынынъ бирине къойгъан 120 бинъ алтын франкы да истениле эди. Элинде парасы олмагъаныны сёйлеген социал-демократ газетаджы Париждеки парасынынъ Москва укюмети ихтиярына берильмеси акъкъында язы язып бере, амма 20 бинъ алтын рублесини бермегени ичюн Ташкент ГПУсына къапатыла.

О девирде олып кечкен адиселер козь огюмден фильм киби кече. ГПУ деген тешкилятта эр бир адам ичюн азыр джинаетлер бар, адамгъа тек онъа азырлангъан союны итираф этмек къала. Мен де бир себепсиз ГПУнынъ элинде дегилимми? Бутюн арекетлерине бакъмадан, маневиетимни истегенлери киби бозуп оламадылар, къарарымны ве джесаретимни къыралмадылар. Энди не япса, япсынлар, даянмагъа къарар бердим. Мени энъ чекиштирген шей, къарымны ве балаларымны бир даа корьмемек къоркъусы эди. Артыкъ уджре аятына алыштым, берген емеклерини козьлерим къапалы алда емеге алыштым. Къуветимни гъайып этмемеге тырыштым. Сонъки соргъудан тахминен бир ай кечти, сорагъан-арагъан ёкъ. Кя тюшюне, кя юкълай, иште, куньлеримни кечирем. Бир шей анълап оламайым. Манъа бериледжек джезанынъ насыл оладжагъы иле меракъланам. Олар истеген сучларны къабул этмейджек, итираф этмейджегим. Факъат, эписи бир, мени макюм этеджеклерини билем. Ич олмагъанда къуршунгъа тизильмектен къуртулыш умюти ичимде яшай. Куньлер кече берди, вазиетимде бир тюрлю денъишюв корюнмеди.

Бир куны мени кене соргъугъа чагъырдылар. Мени юкъарыгъа алып кетмек ичюн бир офицер кельген, демек даа юксек бир шахснынъ соргъусына огърайджагъым. Коридорда ГПУнинъ мен бильген башлыкълары, яни болюк мудирлери Димельдман, Левшин, Дуров, Затиранский бир ерге келип лакъырды этелер. Мени корьгенинен сустылар, янларындан кечтим. Одагъа кирдик. Бу ерде козюме ильк илишкен шей — дивардаки саат олды. Пенджере янындаки маса башында шишман бир адам отура эди. Масанынъ устю ешиль орьтюнен орьтюли. Алты дане телефон аппараты тура. Киргенлер бу адамгъа буюк сайгъынен селям бердилер. Аджеба, бу адам ким эди?

Одадаки сессизликни телефон чанъы бозды, янаша одагъа кирмемиз эмир этильди. Эпимиз сагъдаки къапыдан кечип кениш, донатылгъан одагъа кирдик. Стол башында отургъан узун бойлу, къырмызы юзьлю адам бираз догърулды ве элини манъа узатты. Ири авучынынъ ичинде пармакъларымнынъ эзильгенини ис эттим. Кендисине якъынджа отурмамны ишаре этти. Ич бир шей тюшюнмейип, косьтерильген ерге отурдым. Енгильден кулюмсиреп, манъа сигарета теклиф этти:

— Бир тютюн якъынъыз.

— Тешеккюр этерим, ичмейим, — дедим.

Кенди бир сигарета якъты ве бир нефестен сонъ къонушмагъа башлады:

— Мени таныйсынъызмы?

— Ёкъ, — дедим къыскъадан.

— Меним фамилиям Залин, энди хатырладынъызмы?

Бу адамны таныдым, ГПУ тешкилятынынъ башлыгъы Евдокимовнынъ муавини эди. Демек соргъу севием кеттикче юкселе. Залин:

— Бугуньге къадар къабаатынъызны танымагъансынъыз, — деди, — албу исе элимизде бир чокъ весикъа бар. Танысанъыз яхшы олур. Къадынынъыз къапалгъан, балаларынъыз исляххането берильген. Етер, итираф этинъ, затен, инкярдан бир файда ёкъ. Биз сизни окъумыш бир адам оларакъ билемиз, бу себептен де искендже япмакъ истемеймиз.

— Товарищ начальник, — дедим, — манъа къойылгъан къабаатлар ифтирадан башкъа шей дегильдир. Мени, меним озюмден зияде бильмек мумкюн дегиль. Къатий оларакъ айтам ки, мени устюме юкленген къабаатларнен бир тюрлю алып-береджегим ёкъ. Къадын ве балаларыма

кельсек, мени олардан айыргъан, корьмек имкяныидан марум эткен сонъ, истегенинъизни япа билесинъиз. Факъат фикримни кене бир кере ачыкъча ифаде этейим: бир шейге бакъмадан къабаатсызым, сонъ сёзюм будыр.

Эгер олар истеген итирафны япсам, мени аман атаджакъ эдилер. Бойледже, не къадыным, не де балаларым къуртуладжакъ эдилер. Бу замангъадже оларнынъ эр тюрлю искенджелерине даяндым, даа да даянмагъа кендимде къувет ис этем. Не олса-олсун, манъа къойыладжакъ къабаатларны танымайджагъым. Чюнки, итираф эткенимнен меним ве аилемнинъ джеза укюмини озь къолумнен имзалайджагъым. Залин бирден ачувнен багъырды:

— Ашхабаддан телеграмма алдыкъ, сизинъ ве бир чокъ аркъадашларынъызнынъ эвини тинткен, бильхасса сизинъ эвинъизден пек чокъ весикъалар тапылгъан. Бу весикъаларны инкяр этмезсинъиз, эльбетте. Инкяр этмек бош бир шейдир. Суса берменъиз ишнинъ сонъуны да тюшюнинъиз. Сизге тюшюнмек ичюн бир муддет мусааде этем, кете билесинъиз.

ГПУнинъ бу оюнларыны ич анълап оламайым. Тек къадыным ве балаларым акъкъында сёйледиклери керчек олса, меним юзюмден буюк истирап чеккенлери анълашыла. Бу шартлар алтында мен не япа билем? Итираф этерек, оларны къуртараджагъымны бильсем, устюме къойылгъан къабаатларнынъ ялан экенини биле-биле къабул этеджегим. Факъат булардан сонъра не оладжакъ? Мени атар, оларны исе Сибирьге сюргюн этерлер. Бу тюшюнджелернен уджреме дёндим. Къабаатны къабул эттирип оламазлар, амма мени энъ буюк маневий истирапкъа къалдыра билелер. Ах бу режимнинъ залым усуллары. Мени ве меним киби нидже миллетчи инсанларны бойле азапларгъа огъраттылар.

Бир кунь меним 13 номерли камерама янъы бир мабюс кетирдилер. Менимнен бир яшта корюнген бу адам Урал-Идиль тюрклеринден эди. Пек ёргъун корюнген бу адам чокъ лаф этмей, лакъырды эткенде мукъайтлыкънен сёйлене. Меним ким экенимни ве не себептен бу ерге тюшкенимни сорады. Озюмни таныткъан сонъ айретини гизлемеди:

— Сизинъле ГПУ зинданларында танышаджагъымны ич акъылыма кетирмеген эдим. Насыл бир тесадюф. Демек, сиз Шевкъий Бекторесинъиз?

— Эбет, — дедим.

Бирден эллериме сарылды, козьлеринден акъкъан козьяшларыны гизлеп отурмады.

— Мен чарлыкъ девиринде Оренбургда нешир этильген «Сувра» адлы ислям меджмуасынынъ хадими олам, — деди. — Бундан сонъ бизим киби идеалистлер анджакъ ГПУ зинданларында, лагерьлерде корюшеджеклер.

Эбет, экимиз ве ашагъы-юкъары айны фелякетнинъ къурбанлары олгъанымыз анълашылды. Бундан сонъ бизим киби миллетчилернинъ расткелишеджек ери ГПУ зинданларындан башкъа не ер ола биле?

Уджре аркъадашым большевик инкъилябындан сонъ эпимизнинъ башымызгъа кельген ве келеяткъан фаджиаларны бир къач келиме иле гузель ифаде этти. Узун вакъыт къонуштыкъ, дертлештик. Оны о куню якъалагъанлар, амма бу онынъ биринджи якъаланувы дегиль экен. Бу зинданларда эвель де булунгъан, мында зуурь эткен фаджиалы алларнынъ шааты олгъан. Биз лакъырды эткенде тосат-тосат къапынынъ кучюк пенджереси ачыла, сакъчынынъ козьлеринен расткелишкенде асабым бозула эди.

— Раатсызланманъыз, синъирлеринъизге аким олунъыз, — дей эди янъы аркъадашым. — Сербест олгъан вакъытларымызда да бу козьлер бизлерни такъип эте эди. ГПУнинъ бу такъипчи козьлерине алышмакъ керекмиз.

Бираз вакъыт даа къонуштыкъ. Анълаткъанына коре, бир къач кере базы шахслар акъкъында малюмат истегенлер ве эр сеферинде бираз сыкъыштырмакъ ичюн бу ерге кетирип, уджрелернинъ бир де-бирине къапагъанлар. Истегенлерини алып оламагъан сонъ, бир къач кунь тутып, чыкъарып йибере экенлер. Бу сефер да малюмат истегенлер, бир шей сёйлемеген сонъ меним уджреме кетирип къойгъанлар.

— Мен бойле шей япа билиримми? Виджданымны саталмам, — деди. — Корерсинъиз, сизге де бир чокъ къабаатлар къоярлар. Сиз оларнынъ насыл бир усталыкънен, шейтанджа арекет эткенлерини бильмезсинъиз. Ахыр сонъу сизни сёйлемеге меджбур этеджеклер.

Уджре аркъадашым бу лафларны бельки самимий сёйлегендир, амма гъайры ихтиярий тарзда мен ондан шубелендим. Эр не исе де мукъайт олмакъ кереким. Затен, бир къач куньден сонъ алып кеттилер. Уджремде кене ялынъыз къалдым.

Арадан къач кунь кечкенини бильмейим. Меним уджреме бу сефер къазанлы яш бир мабюсни кетирдилер. Режимге къаршы арекет эткенини ве Къытайгъа джасуслыкъ япкъаныны илери сюрип къапагъанлар. Къонушмаларындан да окъумыш бир киши олгъаны анълашыла эди.

— Тамам алты кунь аякъта туттылар, — деди о. — Такъатым бите, отурмакъ ичюн бир чарелер арайым, лякин отурмакъныңъ чареси ёкъ. Ахыр-соңъу даяныш оламадым, базы къабаатларны къабул этмеге меджбур олдым. Бу апсханеде яткъаныма алты ай олды.

Бу инсанлар, шубесиз, ичлерини тёкмек ичюн къонушалар. ГПУ адамлары буны яхшы биле ве мабюслерниңъ психикасыны бозмакъ ичюн уджрелерге тосат-тосат янъы мабюслерни ерлештирелер. Мен де буны анълагъан сонъ метанетимни гъайып этмемеге тырыша, элимден кельгени къадар анълаткъанларыны динълемектен къачына эдим. Танъриге ялварам, кендимни оплайым, «даян,даян!» дейим ве даянам.

Дёрт куньден сонъ бу къазанлы генчни де янымдан алдылар. Дертлешеджек бир аркъадашныңъ олмаювы инсанны фена тюшюнджелерге бардыра. Факъат уджреме мусафир олып кельгенлер маневистиме менфий тесир этеджеклеринден де сакъынам. Ялынъыз балаларымны, къадынымны тюшюне, оларныңъ сагъ экенлерини тасавур этип, истирапларымны бираз ятыштырам.

Арадан он кунь къадар вакъыт кечкен сонъ, соргъу мевсими янъыдан башланды ве мени Верховинниңъ одасына кетирдилер. О башта фаалиетимни ачыкълагъан весикъалар булгъаныны айтты. Маса узеринде тургъан кягъыт обасына ишарет этти. Бу весикъалардан сонъ да итираф этмесем, олюмни тюшюнмек керек экеним. Бу кягъытларныңъ ичинде къанундан тыш ич бир весикъа оламайджагъыны бильгеним ичюн озюмни сыкъмадым. Верховин серт-серт лаф этип башлады. Педагогика техникумында олып кечкен бир эдебий къонушманыңъ протоколыны окъуп башлады.

— Янълыш окъуйсынъыз, товарищ, беринъ, мен догърусыны окъуйым, — дедим. Текяран кулюмсиредим. Верховин ачувындан шишти, шашмалады.

— Олмаз, — деди. — Кягъытны берсем я йыртар, я да ютарсынъыз.

— О алда догъру окъунъыз.

Бу сёзлеримден сонъ окъумакъны токътатты, козьлериме ачувнен бакъты. Энди япыладжакъ иш къалмагъаныны анълагъаны ичюн сакъчыны чагъырып, уджреме алып кетмелерини эмир этти. Верховин кене магълюбиетке огърады. Весикъа деп чыкъаргъан шейлери чултутмады.

ЁЛДЖУЛЫКЪ

13 номерли уджреде докъузынджы айны толдургъан кунюм, уйле емеги вакъытында, бирден къапым ачылды ве ичери бир къач аскер кирди. Деръал эшьяларымны топламакъ керек экенимни айттылар. Ашымны ашамагъа мусааде этмедилер. Бу теляштан къоркътым. Демек, эр шей биткен, меним акъкъымда укюм чыкъарылгъан. Энди мени атаджакълар. Башым бирден гъувулдап башлады. Ич бир шей сёйлемейип, аскернинъ юзюне бакъа эдим. Козьлеримнинъ огюнде къадыным ве чоджукъларымдан гъайры башкъа бир шей ёкъ эди. Дерсинъ, къаршымда манъа тюфегини тиклеп тургъан бир аскер тура. Бир офицер къадынымны дигери де балаларымны туталар. Олар манъа догъру чапмакъ ичюн чапаланалар. Козьлеринден яшлар тёкюльген балаларыма бакъам. Бу бакъышта айларнынъ нетиджеси оларакъ догъгъан асретликнинъ истирабы бар эди. «Насыл олса да ольдюреджек мени. Бошуна чырпынмайым, шу эки сание ичинде бирибиримизни тоя-тоя сейир этейик», демек истейим, сонъра къадыныма бакътым, офицернинъ элинден къуртулгъан, онынъ гурь сия сачлары рузгярда саврула ве манъа «Метин ол!.. Санъа бир шей япып оламазлар. Сагъ къалсанъ, бизлерни унутма...» деп багъыра эди. «Сиз де мени унутманъыз» демек ичюн агъызымны ачаджакъ олам. О аньде силя сесини анъдыргъан бир гурюльти дуйдым ве мен коксюмде ис эткен бир адджы иле терен къаранлыкъ ичине комюльдим.

Шиддетли бир сарсынтындан кендиме кельдим. Аскер Элимни тутып, эп чеке, бир аньлик байгъынлыкътан мени арындыраджакъ ола. Корьген хаялымнынъ тесиринде эдим. Аскернен азбаргъа чыкъкъан сонъ темиз авада бираз озюме кельдим. Орталыкъта кимсе корюнмей. Бир муддет бекледик. Ниает, къара бир машина янымызгъа келип токътады. Бир офицернинъ озгъарувы алтында янъы ёлджулыкъкъа чыкътыкъ.

Бу дефа ёлджулыгъымыз пек узун сюрмеди. Эски бир бина огюнде токътадыкъ, тюшмем эмир этильди. Янымдаки яш офицернен берабер бу бинагъа кирдик. Къапыда джеплеримни тинтип башладылар, мен бунъа пек къувандым, демек, атмайджакълар. Бойле бир укюм олса, башта ольдюрип, сонъра тинтер эдилер. Бу ферахлыкъ дуйгъусынен этрафымны тедкъикъ этмеге башладым. Бир коридор бою кетемиз. Мында пек чокъ демир къапылар бар. Оларнынъ бириси гурюльтинен ачылды. Бу ер умумий

уджре эди. Кучюк бир ода олмасына бакъмадан, ичерисине адам толдурылгъан. Кошедеки уфакъ сет устюнде эки адам отура. Сетнинъ астында чыкъып тургъан баджакълардан бир къач адамнынъ да анда яткъаны анълашыла. Отурмагъа ер ёкъ. Къапы огюнде турып, ичеридекилерге бакъам. Урбалары бирер пачаврадан ибарет эди. Мабюслернинъ буюк бир къысымы зайыф эди. Бундан гъайры уджре ичининъ авасы пек агъыр эди. Юрегим буланмагъа башлады. Олар да мени аджыгъан киби бакъалар. Къарарнен йигирми яшындан алтмыш яшынадже олгъан адамлар. Сачлары къарма-къарышыкъ ве пис эди. Ерде багъдаш къурып отуралар. Пек сыкъ отургъанларына бакъмадан, эписи бир, ер ёкъ эди. Назарымны текрар сеттекилерге чевирдим. Бириси текяран къыбырданды, бираз дикъкъатнен манъа бакъып тургъан сонъ:

— Сиз кимсинъиз? — деп сорады.

— Адым Шевкъий Бекторе, — деп джевап бердим.

— Бу ерге янъы кельдинъизми?

— ГПУнинъ элинде олгъаным чокътан, амма бу ерге янъы кельдим.

Башыны теэссюфнен саллады.

— Корьгенинъиз киби, бу лянетли одада отурмагъа биле ер ёкъ. Сыртынъызны диваргъа таяп, парашанынъ устюне отура билесинъиз.

Айткъаны керчек эди. Лячаре, парашанынъ устюне отурдым. Бир муддет сонъ мени суаль ягъмурына туттылар. Кими къаерли олгъанымны, кими насыл къабаатнен тюшкенимни, тыштан не киби хаберлер эшиткенимни сорайлар. Бекяр олып-олмагъанымны, къач балам бар олгъаныны... Иште, меним келювим олар ичюн янъылыкъ эди. Мен де къыскъа джеваплар бере, меракъларыны къандырмагъа арекет этем. Аля даа бири-биримизге толу ишанч ёкъ, мукъайтлыкъны унутмамалы.

Парашанынъ устюнде отургъаным алда юкъладым. Саба уджредеки хафиф гурюльти козюмни ачты. Эр кес менден эвель тургъан, меним уянмамны беклей экенлер. Козьлеримни ачкъанымны корьгенинен этрафыма топландылар. Тюневинки чекингенлик къалмагъан эди. Кене бир чокъ суаллер сорамагъа башладылар. Сёзлери даа да самимий эди. Сетте отургъан адам меним айретимни анълагъан киби янымa кельди.

— Бу ерге кельгенлернинъ акъибети, анджакъ, саат экиден сонъ белли ола,— деди о.— Эгер о саатке къадар эшьяларынъны топламакъ эмир этильмесе, демек, къаладжакъсынъ.

—Эшьяларым топланмасы эмир этильсе, къаерге кетеджегим.

— Къаерге оладжакъ? Атмагъа алып кетеджеклер, пек сийрек алларда башкъа ерлерге ёллайлар.

— Демек, шимдилик, олюмден къуртулгъан оламмы? Эписининъ юзьлери севинчле парлады.

— Эбет,— дедилер.— Вазиет буны косьтере.

Емектен сонъ уджре аркъадашларым эп отургъан ерлеринде отуралар. Бир уджреде йигирми киши эдик. Энъ буюгимиз алтмыш беш яшларында эди. Онъа эр кес «къарт» деп мураджаат эте ве о бу ода ичиндеки энъ мутебер ерде, сет устюнде ята эди. Эпимиз ичюн бир кельген емекнинъ дагъытылмасыны къарт идаре эте эди.

Уджремиз он алты квадрат метр къадарлыкъ бир ода эди. Бу ерде эр мабюске дёрт серник къутусы къадар ер тие. ГПУ уджрелердеки ерлерни бош къалдырмай.

Айлар бири-бирини такъип эте, уджредекилернен даа якъын таныштым. Кимерде саатлернен лакъырды этемиз. Бойле лакъырды этип отургъан куньлернинъ биринде буюк демир къапы, эр заманки киби, шаматанен ачылды, ичери кирген сакъчы джебинден бир кягъыт чыкъарып, беш кишининъ фамилиясыны окъуды. Булар эшьяларыны топламакъ ве азыр олып турмакъ керек экенини айтып чыкъып кетти. Эпимиз шашып къалдыкъ. Шимдиге къадар беш кишини бирден истемеген эдилер. Дерьал турып, оларнынъ азырланмаларына ярдым эттик. Бир тарафтан да теселли беремиз: «Эр алда эвлеринъизге кетесинъиз», дей эдик. «Эбет, эбет, эпинъиз эвлеринъизге кетесинъиз, сизлерге не яхшы». Буларны айтамыз, амма айткъанларымызгъа озюмиз де ишанмаймыз. Тек оларны инандырмакъ, гонъюллерини алмакъ ичюн айтамыз иште.

Уджреден чыкъмаздан эвель къучакълаштыкъ, опюштик ве мунълы алда ведалаштыкъ. Чаресиз олгъанларыны бильгенимиз алда, бошагъан сонъ эвлеримизге барып, сагълыкъ-селяметлик хаберлерини бильдирмелерини де риджа эттик. Заваллылар. Бу сёзлеримизни ве истеклеримизни эшиткен сонъ козьлери парылдай. Бельки, керчектен сербестликке чыкъаджакъларына ишанадырлар.

Демир къапы текрар ачылып къапалды. Кеткенлернинъ артындан шашкъын-шашкъын бакъып къалдыкъ. Уджрени терен бир сессизлик сарды. Эминим ки, эр кес о аньде кенди истикъбалини тюшюне эди. Кеткенлернинъ къуртулыш умюти ёкъ эди. Не де исе бу адамларнен берабер ашадыкъ, берабер тюшюндик, сырасында кульдик, сырасында козьяшы тёктик. Бири-биримизге пек

якъын олып къалгъан эдик. Бу аньдеки тюшюнджелеримиз, хаялларымыз бош шей эди. Ичимизде булунгъан вазиет бизни богъмакъта. Бири-биримизге багъланып, фелякетлеримизнинъ агъырлыгъыны эксильтмеге чалышамыз.

Уджреде сыкъылып отургъанлар кеткенлернинъ бошагъан ерлерини ишгъаль этмеге башладылар. Энди ичериде он беш мабюс къалгъан эдик. Ерлешме иши биткен сонъ кене эпимиз муштерек дертлеримизге далдыкъ. Кеткенлер унутылды биле, келеджеклернинъ ким олгъаныны тюшюнемиз.

ГПУ ич бир заман уджрелерни бош тутмай. Биз исе янъы келеджеклерни эм истей, эм истемеймиз. Истемеймиз, чюнки кене сыкълашаджакъмыз. Истеймиз, чюнки тыштан кельген энъ янъы хаберлерни эшитеджекмиз. Бу да уджредеки аятымызгъа бир тазелик, бир джанлылыкъ береджек ве сёнмекте олгъан умютлеримизни алевлендиреджек эди. Уйлелик емектен сонъ, бош миделеримизге бираз олса да гъыда кирди, уджредеки ерлеримизге узаньш, хаялгъа далдыкъ. Бу эснада бирден къапы шаматанен ачылды, сакъчылар узун бойлу, сарышын генчни ичери итедиктен сонъра, айны шойле шаматанен къапыны къапаттылар. Бутюн назарлар янъы кельген генчке догърултылды. Солгъун юзю агъыр хасталыкътан янъы тургъан киби эди. Аякъларында тураджакъ алы да ёкъ эди. Сесини чыкъармайып, бир кошеге сокъулды, эпимиз ондан ким олгъаныны, бу ерге не ичюн кельгенини сорап башладыкъ.

Польшалы олгъаныны, алты айдан берли ГПУнинъ зинданларында ялынъыз яшагъаныны, тефтиш ве соргъулар эснасында кендисине акъылгъа ятмайджакъ искенджелер япылгъаныны, бу искенджелерге даяныш оламай, устюне къойылгъан къабаатларны танымакъ зорунда къалгъаныны узун-узун анълатты. Шимди де къуршунгъа тизиледжегинден къоркъмакъта. Башына кельгенлерни анълаткъанда эеджанлана, окюрип-окюрип агълай эди. Бир саат огюне макюм этильгенини озюне айткъанлар. Ады Пашкевич эди.

Бир колхозда эсапчы олып чалышкъан вакъытта отуздан зияде адамдан ибарет группанен берабер о да якъалангъан. Буны айтыркен:

— Ой, боже мой, что я сделал!— дие къычыра эди.

Пашкевич иле берабер къапалгъанларнынъ къабааты— девлет мал-мулькине зарар бермек эди. Бу къабаатнынъ джезасы беш йылдан он йылгъадже тюрьме ве я да къуршунгъа тизильмек эди. Иште, Пашкевич азырлангъан

итирафнамени имзалагъан, шимди атыладжагъыны беклей эди. Олюм къоркъусы уджренинъ диварларыны биле сарып алгъан эди. Биз де Пашкевичнен берабер къуршунгъа тизиледжек киби эдик. Акъшам козьлеримизге юкъу кирмеди. Кендимизни унутып, бу генч инсаннынъ алыны тюшюндик. Къапыдаки кучюк пенджере ачылгъанынен уджреде бир бомба патлагъан киби олды.

—Пашкевич,— деди сакъчы,— эшьяларынъны азырла.

Эпимиз Пашкевичке бакътыкъ. Демек, бекленген къоркъунчлы ань ниает кельди. О бирден ериндеп фырлады, уджренинъ аркъасына къачты. Къоркъудан козьлери фалташ киби олгъан. Огюне кельген бир мабюснинъ бойнуна сарылып, бутюн вуджудынен титрей, бир тарафтан да сеси чыкъкъаны къадар багъыра.

— Ёкъ, кетмем! Мени быракъманъыз! Манъа ярдым этинъиз. Ольдюреджеклер, атаджакълар мени. Ольмек истейим. Ялварам мени оларгъа берменъиз.

Бу эснада апсхане башлыгъы кельди ве генч польшалыны тынчландырмагъа башлады.

— Не багъырасынъ, Пашкевич? Делирдинъми сен? Сени башкъа бир уджреге кечиреджекмиз.

Тюрьме башлыгъы Домфорт сёйлене, амма Пашкевич оны динъледемей, чапалана ве эп ялвара. ГПУ джеллятлары Пашкевич киби бинълерджесини сустыргъанлар, бунда да зорлукъ чекмейджеклери белли эди. Домфортнынъ «тутунъ шуны» деген эмиринден сонъ сакъчылар оны бир сание ичинде чыкъардылар. Генчнинъ адджы ферьяды бутюн коридорны къаплады. Демиркъапы буюк бир гурюльти иле узеримизге къапалды. Коридорда Пашкевичнинъ сеси кесильди.

Куньлер, бири-бирине бенъзеген куньлер кечелер. Уджреде Калантаров адлы бир самаркъандлынен эр кестен чокъ къонуша эдим. Бу акъыллы ве меденистли бир адам эди. О куню де къаршы-къаршыгъа отурып, кене къонуша эдик.

— Мен,— дей о,— чар заманында миллионлар саиби бир адам эдим. Мал-мулькимнинъ адди-эсабы ёкъ эди. Айрыджа магъазларым бар эди. Инкъиляптан сонъра нем бар олса, эписини алдылар, бир къач дефа да къападылар. Эр сеферинде пара къаптырып къуртула эдим. Алты ай эвель мени ве огълумны якъалап, текрар бу ерге кетирдилер. Менден 120 бинъ алтын рубле истейлер. Манъа бу къадар пара къайдан кельсин? Олгъан парамны оларгъа берип битирдим. Учь ай огълумнен берабер о бир бинада

12 номерли камерада къалдыкъ. Меним яшым буюк олгъаны ичюн бу ерге авуштырдылар. «Истеген парамызны берсенъ, сени де, огълунъны да азат этермиз», дедилер. Бираз сакълы парам бар амма, ГПУ бир заман тоймакъ бильмей... айтмагъа къоркъам, достум. Къадышымнынъ да бир мыкъдар зийнет эшьясы олмакъ керек. Амма, айткъаным киби, буны да берсем, сонъ не оладжакъ? Не иле кечинеджекмиз? Эм бу истевнинъ арты кесильмейджек киби. Кене де пара истейджек ве сонъра инсанны ёкъ этеджеклер. Бир меселе даа бар. Аджеба, топлагъан парапарымнынъ къачта къачы укюметке берилир? Не къадары ГПУ менсюплерининъ джеплерине кире. Адамларнынъ эписи ачкозь олды.

ГПУ зинданларынынъ ичи инсанларнен толумы? Бу мабюслернинъ ичинде хусусий муамеле этильгенлери де бармы?

— 12 номералы уджре насыл?— деп сорадым.

— Эр заман толу ола, отураджакъ, ятаджакъ киби бир къарыш ер ёкъ. Макюмлер бутюн кунь аякъта турмакъ меджбуриетинделер. Уджренинъ эр кошесинде ятмакъ ичюн ер азырладылар, амма о ерге де къартлар ве хасталар яталар. Дигерлери исе невбетнен яталар. Эр кунь адам башына 200 грамм чамур киби отьмек, 300 грамм тузлы балыкъ ве 400 грамм сув берелер. Табиий ки, бу къадар сувнынъ кимсеге етмегени ичюн заваллы мабюслернинъ терилери чатлап башлай. Адамлар ёргъунлыкътан, ачлыкътан байылып къалалар. Эгер олар озьлери аз бир вакъытта аякъкъа турмасалар, йыкъылгъан ерлеринде ольмеге макюмдирлер. Зира, кимседе оларны ерден турсатаджакъ къадар такъат ёкъ. Геджелери соргъугъа чагъыра ве соргъу вакъытында акъылгъа кельмеген искенджелерни япалар. Уджреде эписи олып сексенге якъын мабюс булуна.

— Мен де о къадар сайгъан эдим,— дедим мен.

Айретнен юзюме бакъты.

— Анъламадым,— деди.— Ёкъса, сиз де о уджреде эдинъизми?

— Ёкъ,— дедим.— Меним булундыгъым ер онынъ къаршысындаки 13 номералы уджредир. Сакъчыларгъа отьмек бергенде сайып дагъыталар, сексен адам олгъаныны о маальде анълагъан эдим.

Калантаров енгильден кулюмсиреди:

— Япаджакъ башкъа ишлер олмагъан сонъ, бойле саде адиселер биле инсанны мешгъуль эте дегильми?— деди.— Бу режим миллетке аз шей чектирмеди ве чектиреджек де.

Аля «Седьмой август»— усулы иле зулумнынъ энъ шиддетлисини тедбыкъ этелер.

— Седьмой август дегенинъиз недир?— деп сорадым.

— Сорама,— деди.— Бу Алланынъ белясы коммунистлернинъ бутюн тюшюнджеси рус миллетине даа насыл ве не киби эзист япаджакъларыны планлаштырмакътан башкъа недир? Бу сонъки иджат эткен усуллары да ЧК ве ГПУ келимелери къадар къоркъунчлыдыр. Седьмой август... Лянет олсун мельунларгъа.

Адам зияде асабийлешти, эллери титрей, лаф этип оламайджакъ къадар ачувлы эди.

— Афакъанланмакъ бош шей,— дедим.— Бу адамларны ёкъ эте билирмисинъ? Иште, бутюн меселе бунда.

— Бекторе, чокъ акълысынъ,— деп башыны саллады,— чокъ акълысынъ амма, ачувланмамагъа имкян бармы? Козюмнинъ огюнде юзлердже масум инсанларны къуршунгъа тиздилер. Я о уфачыкъ бичаре балалар? Олар да девлетнинъ малыны ягъма эткенлерми? Оларнынъ не оляткъанындан хаберлери биле ёкъ эди. Аналарынынъ къучагъында джан бердилер заваллылар.

— Унутмалысынъ буларны,— дедим.— Унутманъ лязим. Бильхасса 12 номералы уджреде яткъан огълунъны тюшюнмелисинъ.

Сесини чыкъармады. Козьлерини бир нокътагъа тикип, эп тюшюнди. Шу аньде бельки огълуны, бельки де къадыныны тюшюнедир? Эпимизнинъ къафамызда айны шей бар эди. Олюм бельки эр шейни силе билир амма, бизим киби севгилилерине къавушалмайып, олар акъкъында тек тюшюнмек меджбуриетинде олгъанлар ичюн бу олюмден де бетер азап эди. Балаларына ве къадынына асретлик чеккен адамлар эдик. Бу асретлик бизим ичимизни токътамайып якъа. Бу азаптан бир сание биле къуртулмакънынъ чареси ёкъ. Буларны тюшюнген сайын асретлигимиз арта, бенъзимиз сарара. Сагъ къалмакъ ичюн курешмек шарт эди. Танърини ярдымынен бир кунь къуртуладжагъыма, Ватаныма ве аилеме къавушаджагъыма иманым бар эди. Иште, бу киби тюшюнджелернинъ тесири алтында эр тюрлю зорлукъларгъа даяна ве ирадемни асла джоймай эдим.

Къалантаровнынъ сесинен озюме кельдим.

— Эбет, «август еди»,— деди о.— 1932 сенеси август 7-де укюмет янъы къарарнен халкъны шиддетли эзист алтына ала. Халкъ бунъа къыскъадан «Седьмой август» дей. Бунъа еди август фелякети демек даа догъру олур эди. Бу къадар девлет малына зарар бергенлер ватан хаини ве

халкъ душманы эсап этилерек, джезагъа чекиле. Къарарнынъ эдасы ГПУге авале олуна. ГПУ бу янъы вазифесине дёрт эльнен сарылды. «Август еди» къарары халкънынъ козюни къоркъузмакъ ве баш къалдырмагъа фырсат бермемек ичюн ГПУнинъ элинде дешетли силягъа чевирильди, девлет малыны чалгъанлар, къарынларыны тойдурмакъ ичюн колхоз малындан шахсен файдалангъанлар, атта тарлаларда, ёл кенарларында тек-тюк къалгъан экин башакъларыны топлагъанлар тутып къапатылгъан, бир къысымы да соргъусыз-суальсиз къуршунгъа тизильген. Халкънынъ элинде олгъан алтын-кумюш шейлерни де чекип алалар. Чекиштирювлерге даяналмайып, элинде бар олгъан зенгинлигини теслим эткенлер де этмегенлер де джезадан озьлерини къуртарып оламадылар. Бу девлет сойгъунджылыгъындан башкъа шей дегильдир. Бекторе. Кремльдеки коммунистлер аля даа тоймакъ бильмейип, халкъны соймакъны девам эте,— деп сёзюни битирди.

Бу къадар акълы сёзлерге не джевап бере билирдим? Онынъ айткъанлары керчек эди. Нидже къабаатсыз инсанлар топракъкъа къарышты, нидже сабий балалар аналарынынъ къучакъларында ольдюрильди, ювалар бозулды. Бу лакъырдылар асабимизни бозмакътан гъайры бир ишке ярамай. Сусмакъ керек эди.

Уджремизде эр заман олгъаны киби кеткенлернинъ ерини янъы кельгенлер ишгъаль эте, эпимиз айны азапларны чекмек ичюн бу ерде бирлешемиз. Уджреге кельгениме он учь ай олды. Бу ердекилернинъ энъ эскиси мен олгъаным ичюн энъ гузель ерде де мен ерлештим. Бу да уджредеки тахта сет эди.

АЧЛЫКЪ

Сет устюне ерлешир-ерлешмез ачлыкъ илян эттим. Бу къарарымны сакъчыларгъа бильдирип, кетирильген емеклерни емейджегимни айттым. Ачлыкънынъ экинджи кунюнде къарарым тесирини косьтерди ве апсхане мудири уджреме келип, Москва ОГПУ идареси тарафындан меним акъкъымда чыкъарылгъан къарарны окъуды. Къарарда Совет джеза кодексининъ 58-джи маддесининъ 11— пунктына эсасланып, он йылгъа макюм этильгеним, джезамны кечмек ичюн Орта Асия лагерьлерине ёлланыладжагъым язылгъан эди. Бу февкъульаде бир нетидже эди. Чюнки шимдигедже мабюслер озьлери акъкъында чыкъарылгъан къарарларнен таныш этильмей эди.

Мадам ки, он йылгъа макюм этильген ве меджбурий

хызмет лагерлерине ёлланылгъан экеним, о алда ГПУнынъ бу уфачыкъ одасында не ичюн туталар мени? Шу аньге къадар мындаки баштакълыкъларны козь огюне аладжакъ олсакъ, истегенлери къадар тута билелер. Тюрьме башлыгъына мени лагерьге алып кетмегенлериндже ачлыкъ тутаджагъымны айттым. Не джевап берди, не де юзюме бакъты, къапыны къапатып чыкъып кетти.

Ачлыкъ тутып башлагъанымдан сонъ сагълыгъым даа да бозулды. Сет устюнде къыбырдамай ятам. Уджредеки мабюслер меним бу алыма пек аджына, тек меним къатий къарарым оларны сусмагъа меджбур эте эди.

Учюнджи куню уйле маалинде уджренинъ къапысы гурюльтинен ачылды. Башымны биле чевирмеге такъатым ёкъ эди. Кельгенлер янына якъынлагъан сонъ оларнынъ сакъчылар экенини анъладым. Ич бир шей сёйлемейип, мени къолларымдан ве аякъларымдан тутып, башкъа бир уджреге кечирди ве анда тахта сет устюне яткъыздылар. Баш уджумда бир доктор бар эди. Агъызымны ачмакъ кереклигини айтты, ачмагъанымны корьген сонъ, меджбурен агъызымны ачып, илядж тёкеджек олды. Ичмемек ичюн агъызымда туттым ве узериме эгильген докторнынъ юзюне тюкюрдим. Бунъа бакъмадан, о резина ичекни агъызыма сокъты ве ичирмекни девам этти. Бойледже, ич истемеден бир мыкъдар иляджны ичмек зорунда къалдым, ачлыкъ тешеббюсим де апсхане идареджилерининъ тешеббюсинен сонъуна етти. Бираз вакъыт бу ерде яткъан сонъ, уджреме кетирип, сетим устюне яткъыздылар. Анълашыла ки, шимдилик меним ольгенимни истемейлер. Демек, мен ГПУгъа даа кереким.

Уджреме дёнгенимден бир къач саат сонъ, ичери кирген сакъчы яныма келип, мени юкъарыгъа чагъыраяткъанларыны айтты. Меним алсыз олгъанымны корьген сонъ кетип оладжагъымны, я да оламайджагъымны сорады. Башымны саллап «кетерим» дедим. Яваш еримден турдым. Озюмни пек алсыз ис эткениме бакъмадан, ГПУ идареджилери къаршысында озюмни тутмакъ истедим. Агъыр адымларнен бинадан чыкъып, ильк уджрем олгъан ерге догъру кете башладыкъ. Амма бу кетишке юрмек демек олмаз эдим. Аякъларымны сюйреклей, заман-заман отурып ял ала эди. Башым айлана, козьлерим огюнде къырмызы, къара худжур шекиллер учуша, бунъа бакъмадан, юрмек ичюн гъайрет эте эдим.

Мердивенлерден котерильмек дешетли бир азап эди. Эр басамакъта токътай, тыныш ала, экинджи басамакъкъа атламакъ ичюн къувет топлайым. Ниает, сонъки басама-

къкъа да котерильдим. Бир коридорда эдик. Сакъчы элимни чекти, токътадым. Бир къапыны косьтерип, ичери кирмемни ишарет этти. Къапынынъ устюнден номерге айретнен бакътым: 175. Бу одада мени сыкъ-сыкъ соргъу япкъан Верховин отургъаныны биле эдим. Бундан себеп, Верховин киби бир коммунист адамнынъ мени бу къадар биткен алда корьмесини истемез эди. Аний бир къуветнен, башымны тим-тик туткъан алда одагъа кирдим. Бутюн гъайретиме бакъмадан, бир тюрлю аякъта туралмай, токътамайып саллана эдим. Верховин вазиетимни анълады. Мемнюн олгъаны сезилир-сезильмез кулюсирегенинден белли эди. Отурмамакъ керек экенимни айтты. Деръал ред эттим. О кене «отурынъыз» деди. Бираз экилендим, сонъра гъурурым гъалип кельди:

— Ёкъ,— дедим.— Отурмам. Меним сизге айтаджакъ лафым да ёкъ. Мен сизнен дегиль, хусусий болюкнинъ ве я да ГПУнинъ башлыгъынен къонушмакъ истейим. Анъладынъызмы?

Бу бекленильмеген серт къонушма къаршысында Верховин шашмалады. Назары кескинлешти, джам киби козьлери ачувдан парылдады. Бельки меним ичюн янъы бир искендже планы азырлагъандыр. Бир тыныш манъа бакъып тургъан сонъ маса узериндеки чанъ дёгмесини басты ве деръал аякъ устюне турды. Одагъа кирген невбетчиге яныйда булунмасыны сёйлеген сонъ янашадаки къапыда гъайып олды.

Верховин, эр алда, бирисинен корюшмеге кетти. Бир шей тюшюнеджек алда дегиль эдим. Чюнки алсызлыгъым кеттикче арта, еримде турмам къыйынлаша эди. Янымда тургъан сакъчы мени бийсинмейип козете, бир яндан да белиндеки тапанджасынен ойнай эди. Тебессюм этмесине рагъмен юзюнден эндишели олгъаны анълашыла эди. Не де олса, о да озь аяты ичюн раатсыз эди. Онынъ башлыкълары айны шойле раатсызлыкъ ичинде яшайлар.

Он дакъикъадан сонъ Верховин къапыда корюнди. Кельмемни ишарет этти. Аякъларымны сюйрей-сюйрей янашадаки къапыгъа кельдим ве ичери кирдим. Буюк маса башында униформа кийген шишман адам отура эди. Урбасындаки бельгилерден юксек рутбели олгъаны анълашыла. Юзюнде техдиткяр бир ифаде бар эди. Башынен стол огюндеки скемлеге ишарет этти.

— Отур,— деп эмир этти.

— Тешеккюр этерим, отурмакъ истемейим,— дедим.
Юзюме тик-тик бакъты.

— Бош ерде неге инат этесинъ?— деп сорады.— Аягъынъда зорнен тургъанынъны анъламайсынъмы?

Эбет, исрар бош эди. Керчектен де аякъта тураджакъ алым ёкъ эди. Косьтерген скемлесине отурдым.

— Не истейсинъ бизден?— деп сорады.

Бу суаль къаршысында шашмаладым. Мен олардан ич бир шей истемейим, аксине, олар менден чокъ шей истейлер. Серт бир сеснен джевап бердим:

— Асыл сиз менден не истейсинъиз?

— Фашистлер киби ачлыкъ япасынъ,— деп багъырды.— Не, бу ерде отургъанлар айдутмы?

— Башкъаларыны бильмейим, амма бу адам (Верховинни косьтердим) керчектен айдуттыр.

Ич бир шей сёйлемейип, бир манъа, бир Верховинге бакъа берди. Башы иле Верховиннинъ тышкъа чыкъмасыны ишарет этти. Ялынъыз къалгъан сонъ багъырмагъа башлады.

Бир совет мемурине айдут демеге, оны акъарет этмеге насыл джесарет эттинъ?

Артыкъ бутюн къуветим ерине кельген эди. Бу адамларгъа тюшюнгеним киби джевап бере биле эдим.

— Эбет,— дедим.— Бу адам бир айдуттыр. Чюнки инсан аятынен ойнай. Мени къадыным ве балаларымнен корюштирмей. Ачлыкъ илян эткенимни бильгени алда арекетлеринде энъ уфакъ денъишиклик биле олмады.

Козьлерини къыпмадан юзюме бакъа. Сонъра эвельден азырлагъан газетаны маса устюнден алып окъумагъа башлады:

—Шура укюмети Беломор каналы къуруджылыгъынынъ битмеси мунасебетинен етмиш беш бинъ мабюсни афу эткен.

Бу окъугъан шейинъизнинъ манъа не алякъасы бар? Сонъра коммунист режиминде ич бир мабюснинъ афу этильмегенини билем. Бу идареде афу этмек-къуршунгъа тизмектир. Бу язы бир ялан пропаганда эди. Окъуп битирмесини беклемедим.

— Бу окъугъанларынъыздан манъа не? — деп сорадым. Насыл джеэттен манъа багълы ола биле? Бир йылдан берли апсте тутулам. Къабаатсыз олгъаным алда не ичюн мени мында тутасынъыз?

— Бизден не истейсинъиз?

— Манъа бердигинъиз джезаны там оларакъ бильмек истейим. Олюм джезасы берген олсанъыз, ольдюринъ мени. Апске макюм эткен олсанъыз, мени бу ерден алып кетинъ. Ич бириси исе, азат этинъ. Аилеме ве балаларыма къайтмакъ истейим. Эгер акъкъымда укюм чыкъкъан олса, оны бугуньге къадар омюрге кечирмемек айдутлыкъ дегильми?

Къаршымдаки адам сесине татлы аэнк бермеге ве адий бир идареджи ролюни ойнамагъа арекет эте. Сакин сесиен:

— Бекторе аркъадаш, иш лагерине кетмек истегенинъизни бильдирип язгъан аризанъызны Москва ГПУ башлыгъына теслим эттим, — деди. — Он беш куньден сонъ джевап келир. Эгер джевап кельмесе, бу муддетнинъ сонъунда ачлыгъынъны текрар башлая билесинъ. Коресинъ ки, бу хусуста меним элимде бир шей ёкъ. Ама аиленъе бир мектюп яз. Корюшмек ичюн бу ерге чагъыр. Бу мектюпни хусусий бир курьер иле теслим эттиририм. Бу мектюпни сенден къабул этип алгъанлары акъкъындаки имзаны санъа косьтеририм. Насыл, бу теклифке разысынъмы?

Бир эеджан далгъасы вуджудымны сарып алды, дерсинъ, бу аньде къарыма ве балаларыма къавуштым. Кульмеге чокътан унуткъаным ичюн бахт дуйгъусындан агъламакъ истей эдим. Чёльде сувсызлыкътан олеяткъан бир адам киби эдим. Аджеба, бир сагъынмы коре эдим? Буларны тюшюнгенимнен юзюне бакъып, шакъа этип-этмеяткъаныны бильмеге тырыштым. Чюнки бу коммунистлерге ве ГПУ менсюплерине асла инанмакъ олмаз эди. О адам мени не тюшюнгенимни анълагъан киби лакъырды этип башлады.

— Шимди бундан башкъа бир шей япып оламам сен ичюн Бекторе. Мына бу кягъыт ве къалемни ал да аиленъе мектюп яз.

О узакътан кягъыт ве къалемни алыр экеним, элим титреди. Буюк бир эеджанле къарыма сагъ экенимни, онынънен корюшмек истегенимни, мектюпни алгъанынен Ташкентке кельмесини яздым. Сонъра къатлап узаттым. Мектюпни меним янымда конверт ичине къойды ве тезден теслим этеджегини айтты.

Уджреме къайтыркен, бам-башкъа адам эдим. Деми сюрюнген аякъларымда буюк бир къувет бар эди. Сетке узандыгъым заман кендимни Ашхабаддаки эвимде, къадыным ве балаларымнынъ янында ис эттим. Яшамакънынъ бу къадар татлы ве бу къадар муджизевий олгъаныны бир заман фаркъ этмеген эдим.

ЗИЯРЕТ

Арадан учь кунь кечти. Бир саба уджремнинъ къапысы ачылды. Ичери кирген сакъчыны ич севмез эдим. Титис къияфетли бир адам эди. Бени юкъарыгъа чагъыргъанларыны айткъанынен еримден атылып турдым. Онъа сарылмакъ ве опьмек истей эдим. Демек, хаялларым керчек-

лешмекте. Насыл севинмез ве насыл бу адамны севинчиме ортакъ этмек истемезим? О аньде эр кеснинъ айны эеджаны, айны севинчни ис этмесини истер эдим.

Мердивенлерден чапып чыкътым ве соргъу акимининъ одасына кирдим. Козьлерим бир аньде оданы араштырды.Эбет... къадыным оданынъ бир кошесинде тура эди. Экимиз де бир эйкель киби бири-биримизге бакъа, эеджан ве айреттен агъызымызны ачалмадыкъ. Бирден соргъу акимининъ «къонушма изининъиз ярым сааттир» деген сёзлеринден кендиме кельдим. Йигирми айлыкъ асретлик бу ярым саатке сыгъдырыладжакъ эди. Бунъа да разы эдим. Къарымнынъ янына чапып бардым. Лафны неден башламасыны бильмейджек алда эдик. Козьлеримнинъ огюнде балаларым туралар. Аджеле оларны сорадым:

— Эпимиз яхшымыз, — деди. — Сен бизлерни къасевет этме, озюнънинъ сагълыгъынъ насыл?

— Сиз де меним ичюн раатсыз олманъыз, — дедим. — Ялынъыз эр заман дуаларынъызда меним ичюн де Танъриге ялварынъыз. Эр шейге даяна биледжек къадар такъатым бар. Шу аньден итибарен озюмни даа къуветли ис этем.

Къарым этрафына яваштан козь кездирди. Соргъу акими пенджере кенарында газета окъуп отургъаныны корьген сонъ, манъа бираз даа якъынлап фысылдады:

— Сени тюшюнмеген бир саниемиз биле ёкъ. Дуаларымда къуртулманъ ичюн ялвармакъны унутырыммы? Бир кунь ола мытлакъ эвинъе къайтаджагъынъа инанам. Бизни де ич раат къалдырмайлар. Бир гедже ярысында къапыны шиддетле урулмасындан уяндым, эм къапыны ура, эм де «откройте!» деп багъыралар.

Къоркъунен къапыгъа келип, мандалны чектим. Къаршымда учь ГПУ офицери ве бир туркмен терджиманы тура эдилер. Ич бир шей демеден, деръал ичери кирди ве эвни тинтип башладылар. Язы масасынлан башлап, эвде не къадар эшья ве долап бар исе эписини дикъкъатнен тешкердилер. Базы китап ве мектюплерни бир тарафкъа айырдылар. ГПУ офицерлерининъ уйкени отурма одасына догъру юрди. Адынынъ Верховин олгъаныны сонъундан бильдигим бу офицер, элини долапкъа узатыркен, мен яваш одадан чыкътым. О эснада мен япа биледжек екяне чаре бу эди. Долапнынъ аст козюне ильванларымнынъ бир къысымыны памукъ ичине сарып къойгъан эдим. Къалгъан бираз къысымыны да арагъанларнынъ къолайджа буладжакъ ерине къойгъан эдим. Эгер одада къалсам, эеджанланып эр шейни белли эте билем. Бир муддет

коридорда бекледим. Ниает, адамнынъ одадан чыкъкъаныны корьген сонъ, сакин адымларнен ичери кирдим.

Бу эснада соргъу акими: «Юксек сесле къонушынъыз» деди. Къарым деръал сесини юксельтип, мевзуны денъиштирди.

Ярабби... Соргъу вакъытында кечмек бильмеген вакъыт шимди дуйдурмадан кече. Зияретнинъ биткенини айткъан акимнинъ артындан биз де юрдик. Тышта айрылыр экенмиз къарым:

— Аллагъа эманет ол, — деди. — Бизлерни тюшюнип раатсыз олма.

Башымны салладым:

— Сиз де раатсыз олманъыз, — дедим. Балаларымны бирер-бирер опьмекни унутма. Эпинъиз Аллагъа эманет олунъ.

Козьлери яшланды. Метанетини гъайып этмемеге тырышкъаны корюне. Сакъчынынъ янында кетеркен, бир даа айланып бакътым, узакълашкъандже артларындан бакъып турдым. Олар кошеден кечип, козьден гъайып олгъанларынен Верховиннинъ сесини эшиттим. О аньде булундыгъым алемден мени айырып, не истей менден?

— Отурынъыз, Бекторе...

Ич бир шей тюшюнмейип отурдым. Бу вакъытта ачыкъ олгъан къапынынъ огюнде бир адамнынъ тургъаныны корьдим. Верховин оны манъа косьтеререк:

— Сен корьген бу адам, сенинъ акъкъынъда базы ачыкъламаларда булунды,— деди.— Зан этсем, сен де буларны къабул этеджексинъ.

Белли тактикаларыны аля денъиштирмегенлер. Буларда ич инсанлыкъ ёкъмы? Меним шу саниедеки рухий вазиетимден файдаланмакъ истейлер. Эписи бир мени енъип оламайджакъларыны косьтермек керек эдим.

— Насыл итираф? Насыл итираф акъкъында айтасынъыз?— деп сорадым. Верховин манъа тесир этеджек келимелерни арар киби бир ань токъталды, сонъра даа назик бир тильнен девам этти:

— Инат этмектен ич бир шей къазанмайджакъсынъыз, Бекторе аркъадаш, итираф этсенъиз, бельки, джезанъыз енгиллешеджек.

Раат бир алда кресло ичине чёккен эди. Эллерини къурсагъы устюне хачлагъан, пармакъларынен даире чыза, бу алынен вазиетке аким олгъаныны косьтере. Бу адам меним акъкъымда аля бир укюмге саип олмайджакъ къадар абдал эди. Онынъ ичюн де бойле сачма оюнлар япа. Къапалгъаныма йигирми ай олды. Къарымны корип,

къонушкъан сонъ рухумда олып кечкен денъишмелернинъ тесири алтында эр шейни къабул этеджек беллейдир. Асла... Бу аньде озюмни даа да къуветли ис этмектем. Бугуньгедже тек Танъриге ишандым, бундан сонъ да эп онъа ишанаджагъым, анджакъ онынъ ярдымынен даянаджагъым.

— Мен бу адамны танымайым,— дедим.— Онынъ да мени танымагъанына емин эте билем. Эгер бизлернинъ таныш олгъанымызгъа эмин олсанъыз, о алда бизлерни къаршылаштырынъыз, Верховин аркъадаш.

Верховин бир ань шашмалады. Амма чабик озюни эльге алды. Юзюме, козьлеримнинъ ичине серт-серт бакъты.

— Бекторе аркъадаш,— деди.— Биз насыл истесек, ойле япармыз. Кимседен, хусусан сизден акъыл алмакъ ниетимиз ёкъ.

«Ёкъ», — деп джевап бермек истедим.

Верховин элини котерип:

— Бугуньлик бу къадар къонушма етер,— деп багъырды. Сонъра чанънынъ дёгмесини басты, кельген сакъчыгъа уджреме алып кетмекни эмир этти.

ЛАГЕРЬ ЁЛДЖУЛЫГЪЫ

Саба кунеш дагъларны ве шеэрлерни индже бир сюсле къаплай, яваш-яваш бу сюстен айырылып кунеш ышыкълары дюньяны айдынлатмагъа башлай. Ич бир тюрлю денъишме ёкъ эди. Амма мен бу ерлерни денъишкен бир асрет, къайгъы ичинде сейир этем. Козьлерим манъа тебессюм этеджек бир таныш чере къыдырып, бош ерлерде долаша. Ах, бир дост юзь... Бир сыджакъ сёз эшитсем.

1933 сенеси, 10-нджы ноябрь... Ташкент ГПУсынынъ эски бинасындан чыкъкъан кунюмиз, саба бойле бир шеффаф перде артындан башлангъан эди. Бир ГПУ машинасынен, эки сакъчы арасында отургъан алда лагерь ёлджулыгъына чыкътыгъым ань Ташкентни ве башлангъан кунни ичиме синъдирмек истей эдим. Йигирми айдыр, куньлерим искендже мутехассысларынынъ шашыртыджы соргъулары иле уджрем арасында кечти.

Ёлландырув меркезине кельген сонъ машинадан тюшмемни эмир эттилер. Бина шеэрнинъ четиндеки эски бир керван сарайда эди. Ёлландырув меркезининъ экинджи болюгинде документлерим азырлангъан сонъ мени хаммамгъа алып бардылар. Эшьяларым дезинфекция япылды ве манъа лагерьде киеджек урба ве номерим берильди.

Ёлландырув лагери озь башына бир алем эди. Кельгенимнен анъладым ки, мында мабюслер учь сыныфкъа айырылалар. Биринджи группагъа чалышмагъа кучю олгъанлар кире, энъ агъыр ишлер оларгъа яптырыла. Экинджи группагъа енгильдже ишлерни япып олгъанлар кире. Учюнджи группа исе адий ишлерде чалыштырыла биледжеклерден тешкиль олуна. Мабюслерге аш ве урба озьлери булунгъан группаларгъа коре бериле. Сиях ренкли безден бир жакет иле панталон ве бир къат ич урба— биринджи группадакилер ичюн. Аз кийильген урба— экинджилерге,, кийильмейджек къадар эски, ипрангъан урбалар исе учюнджи группа ичюн бериле.

Манъа ямавлы бир урба берильгенинен экинджи группагъа аит олгъанымны анъладым. Бойнумда 62441 ракъамы язылгъан бир тахтачыкъ асылды.

Бу ерде бир къач таныш чере иле расткелиштигим заман гонълюм бираз котерильди. Оларнынъ экиси энъ сонъунда яткъан уджремде бир ара берабер олгъан озьбек йигитлери эди. Сипирджи олып чалышалар. Оларнынъ ярдымынен мен де сипирджилик иши таптым. Ёлландырма меркезинде чалышкъан мемурлернинъ одаларыны темизлейим. Меним ичюн бу буюк бир шан эди. Русиеде риджа эр къапыны ачкъан ве чокъ къулланылгъан бир васта эди. Риджасыз иш булмакъ мумкюн дегиль. Меним де гедже ята биледжек бир коридор булмам шу эки мабюснинъ риджасы саесинде олды. Лагерьни идаре эткен ГПУ менсюплерининъ хызметлерини корем. Ишимнинъ енгиль олувына бакъмадан, йигирми ай къаранлыкъ ве рутубетли уджрелерде ипрангъан вуджудым энъ уфакъ арекетлерден сонъ сызлап башлай. Амма гeджелери раатлана билем.

Бу арада ёлландырма меркезинде он бинъден зияде адам булуна эди. Таджикстан джумхуриетининъ сабыкъ реиси де мында эди. Баракларнынъ сайысы аз, мабюслер исе чокъ. Заваллы инсанлар бири-бирлерининъ устьлеринде яталар. Бундан гъайры, саз ве балчыкътан япылгъан бараклар бир кевгирге бенъзейлер. Бинълердже мабюслернинъ ярысы тышта ятмагъа меджбур эди.

Лагерь озь къанун-къаиделеринен яшай. Къуветлилер дигерлернинъ акъчасыны, урбасыны ятагъыны чекип алалар. Оларгъа мани олгъан ёкъ. Бундан себеп хырсызлыкъ аллары кеткикче артты.

Ёлландырма лагериндеки мусафирлигим он кунь девам этти. Он биринджи куню саба ёлгъа кетеджегимизни бильдирдилер. Лагерьнинъ топланма мейданынынъ эт-

рафы ГПУ аскерлеринен сарувлы. Кетеджеклерни бирер-бирер чагъырып, башта устьлерини тинте, не ки, тапса мусадере этелер. Кягъыт, къалем, китап булунмасыны биле мусааде ёкъ. Чанакъ ве мешребелерден гъайры эр мабюснинъ янында йигирми беш рубледен зияде пара олмамакъ керек. Мен де ёкъламадан кечкен сонъ юз элли кишилик кетиджилер группасына къошулдым. Бизлерни бешер-бешер сырагъа тиздилер. Этрафымызда сакъчылар, огюмизде-артымызда ири милиция копеклери олгъаны алда ёлгъа чыкътыкъ. Ташкент станциясына догъру кетер экенмиз, балалар ве генчлер этрафымызда чапыша, бизлерни къайгъы иле озгъара эдилер. Юзлериндеки ифаделерден бизни аджыгъанлары корюне эди. Буларнынъ бир къысымы меним талебелерим эди. Лякин бу группа ичинде оджаларынынъ сюргюнликке кетеяткъаныны бильмей эдилер. Ёл узадыкъча ичимизде топаллагъанлар, ёрулып артта къалгъанлар корюнип башлады. Сыртларына сакъчыларнынъ сюнгюлери токъунгъан сонъ меджбурий гъайретнен юрюшлерини тезлештире эдилер.

Станцияда бизлерни юк вагонларына толдурдылар. Учь кучюк юк вагонына 150 адамны сыгъдырдылар. Къыбырдамагъа ер къалмады. Эр вагонгъа бирер параша, он отьмек ве бир мыкъдар тузлы балыкъ бердилер. Къапылар ава киреджек къадар ачыкъ къалдырылды ве демир чильтерлернен орьтюлип, килитленди. Поезднинъ арекет эткенини копчеклернинъ тасырдысындан бильдик. Вагондаки мабюслер бири-бирлерини танымай эдилер. Арамызда ГПУ агентлерининъ булунмакъ итималы эр кесни мукъайт давранмагъа меджбур этс. Ёл узайгъан, итиядж ве сыкъынтылар арткъан сайын чекинмеклер азлашты, айны акъибетке догъру кеткен инсанлар яваш-яваш бири-бирлерине исинмеге башладылар.

Биз Зерафшан озенининъ ирмагъында бир памукъ тарласы алына кетирльген лагерьге кельдик. Нормаль оларакъ поезд бу ёлны он секиз саатке кече бильмесине бакъмадан, ёлджулыгъымыз беш кунь девам этти. Айны парашканы къулландыкъ ве беш кунь тузлу балыкъ ашадыкъ. Ара станцияларда саатлернен беклеген вакъытларымыз олды. Вагон ичи инсан нефеси ве тер сасыгъындан бонъайды.

Бир чёль ичинде кетеяткъанымызны дуям, чюнки мешур чёльнинъ увултысыны эшитем. Бу увулты кимерде кесиле, о вакъытларда янымдаки къырымлы деликъанлынынъ багъыра-чагъыра дарб джедвелини текрарлагъаныны динълейим. Оны ГПУ зинданында «Марсельеза»ны

сёйлеген уджре къомшума бенъзетем. «Еди керс еди едер еди» деген сонъ, куфурленмеге башлады. Бир такъым эсаплар япа, куле, ондан сонъ асабий къахкъахалап куле. Къырымлы генч акъылыны ойнаткъан.

Поезднинъ ара станциярда токътамамасыны истей эдим, чюнки парашадаки пислик этрафкъа фаджиалы къокъулар джайрата эди. Арекет алында олгъанда бу пек ис этильмей. Вагоннынъ эр тарафындан кирген рузгяр къокъуны бираз дагъыта эди. Параша янында отургъанлардан бири бутюн кунь ич турмадан къусты, сонъра, чыкъараджакъ бир шей къалмагъан сонъ, яры байгъын алда серилип къалды. Ёлджулыгъымызнынъ учюнджи куню бириси даа бир къылыкъ чыкъарды: бирден озюни демир къапыгъа атты, къапыны юмрукъламагъа ве къафасыны къапыгъа урмагъа башлады. Кимсе оны токътатмакъ, я да тутмакъ ичюн еринден къыбырдамады. Къыбырдамагъа биле меджалымыз ёкъ эди. Онынъ агъызы копюрген, бурун деликлери кенишлеген эди. Козьлери акъайгъан, башындан акъкъан къан юзюни къаплагъан эди. Манзараны корьмек истейим, козьлеримни къапатып отурам. Бираз сонъра сес кесильген сонъ эр шейнинъ биткенини анъладым. Адам ольген. Къапыда ве ерде баш-бет парчалары бар эди.

Бешинджи куню поезд токътап, къапы ачылгъан вакъытта еринден биринджи олып къалкъкъан адам мен олдым. Шиддетли бир ягъмур ягъмакъта. Сувланмамакъ ичюн станцияда беш дакъикъа турмамыз керек олды. Бу Зиядин станциясы эди. Станция бинасы ве бир-эки эвден башкъа бир шей корюнмей эди. Орталыкъ там-такъыр чёль эди.

Кене сырагъа тизилип кеттик. Бу ерден он эки километр ичериде булунгъан лагерьге кете эдик. Ягъмур айны шиддетнен ягъмакъта. Эр шей чамур ичинде олгъанындан юрюшимиз явашлады. Кеткен сайын ёргъунлыкъ алляметлери де корюнип башлады. Ягъмур да къаршыдан келип, юзьлеримизге бир къамчы киби ура. Янымда баягъы яшларындаки бир къыргъыз кете. Вагондан энип, сырагъа тизильгенимизнен онынъ бойле бир юрюшке даянамайджагъыны зан эткен эдим. Амма шимди менден де тынч адымлар ата эди.

Эки-учь саат токътамайып юрдик. Бу вакъытта сафнынъ энъ огюнде бирисининъ юварлангъаныны анъладым. Огдекилер явашлады ве токътадылар. Сакъчыларнынъ сюнгю уджунен тюртювлери нетиджесинде юрмек зорунда къалынды. Заваллы адамнынъ юрмек ичюн ич де

кучю къалмагъан. Козьлеримни къапаттым. Бираз сонъра чамурдан да йымшакъ бир шейге басып кечкенде ачтым. Ихтияр къыргъыз яваш сеснен: «Элимни тут» деди. Айткъаныны яптым. Башыны аркъагъа чевирген алда кете. «Шимди бир аскер сюнгюсини батырды» деди. Сёзюни битиргенинен джан-аляметиле бир ферьяд дуюлды. «Ольмеди, амма ольдюреджеклер» деп къычырды. Саф ёлуна девам эте. Ихтияр къыргъыз титреген давушнен «ишини битирдилер» деди.

Ёл кеттикче бербатлашты. Бирисининъ аякъкъабы балчыкъкъа сапланып къалды. Алмакъ ичюн эгильген арада башына тюфек къундагъынен урулды, шу сание юварланды. Айны сакъчы энъсесине бир къуршун атты. Артыкъ бир чокъумыз аякъкъапларымызны эллеримизге алдыкъ. Бу ишни япувда кечиккенлер аякъкъапларыны балчыкъ ичинде къалдырдылар.

Шиддетли ягъмургъа ве тиз бою чамургъа бакъмадан, он эки километрли ёлны беш саатте кече бильдик. Зерафшан лагерининъ тель къоралары огюнде токътагъан вакъытымызда ягъмур аля ягъа эди. Ёкълама япылды. Лагерьнинъ этрафы учь метр юксеклигиндеки теллернен сарылы эди. Мен ёкъаламаны дегиль лагерьнинъ ичини тюшюне эдим. Лагерьнинъ ичерисине киргенимизнен бу ернинъ даа къоркъунчлы олгъаныны анъладым.

Ичериде эки маниа бар эди. Бириндживи, беш метр кенишлигинде ве учь метр теренлигиндеки бир чукъур эди. Экинджи маниа исе беш метр кенълигиндеки къум шерити эди. Узеринден кечкен эр адамнынъ аякъ излери къаладжакъ. Лагерьнинъ тышы да мабюслер ичюн телюкели эди, чюнки о ерде де йигирми беш метрли зынджырларгъа багълы милиция копеклери бар эди. Бу ердеки баракларда ёлландырув меркезиндеки баракларнынъ тамам озю эди.

Саба саат дёртте бутюн лагерь ишбашы ичюн азыр ола. Бизни такъымларгъа такъсим эттилер. Мен лагерь идаресининъ экинджи болюгинде бир муддет чалышкъан сонъра теминат болюгине авуштым.

ДЖИНАЕТЧИЛЕР ДЮНЬЯСЫ

Советлер Бирлигинде меджбурий хызмет лагерьлери лязим олгъан ишлерни япмакъ, укюметнинъ сиясетине къолтутмакъ ичюн керек. Бу макъсаднен де олар тешкиль этилелер. Лагерьлерде чешит инсан кучьлеринден файдаланалар. Бир къысмы каналлар къаза, шоссе ёллар ве санайы оджакълары къура. Орманлы улькелерде олгъанлар кересте азырлай, зираатчылыкъ эльверишли олгъан ерлерде исе олар экин экмекнен мешгъуль олалар. Урал ве Сибирь улькелеринде чешит тюрлю маден оджакълары бар, мабюслер оларда чалышалар. Адлары карталарда олмагъан бир чокъ улькелерде уран мадени оджакъларында бир чокъ мабюслер чалышалар. Рус халкъы арасында «Джинаетчилер дюньясы» деп адландырылгъан бу лагерьлерде миллионларнен мабюслер бир къулдан фаркъсыз оларакъ, къуртулыш чанъынынъ сесини беклеп яшай ве чалышалар. Лагерьлердеки мабюслерни учь категориягъа айырмакъ мумкюн:

1. Адий къабаат ишлегенлер.
2. Сиясий къабаат ишлегенлер.
3. Джемаат тертибини бозгъанлар. (Оларгъа мында «бытовик» дейлер).

Хырсызлар, къатиллер адий сучлылар группасына менсюп олып, мабюслер ордусында кучюк бир къысымны тешкиль этелер. Сиясий сучь ишлегенлернинъ исе вазиети башкъаджа. Окъумышлы адамлардан тешкиль олунгъан бу къысым лагерьде эр ишке ёллана. Оларнынъ устьлерине къойылгъан къабаатлар исе чешиттир. Джасуслыкъ, я да динге ишангъанлары ичюн, чалышкъан вазифелеринде беджериксизлик косьтерип, саботаж япкъанлары ичюн укюм этильгенлер. Экинджи дюнья дженки вакъытында башкъа мемлекетлерде къалып ве ахыр-сонъу Русиеге къайтып кельгенлер, топлу оларакъ сюргюн этильген чешит миллетлерге менсюп инсанлар. Булар тышта ГПУ агентлери тарафындан изленген, тыш мемлекетлерде вазифеде олып да, янълышлыкъ ишлеген, Коммунист партиясы реберлери ве арбий эсирлер-буларнынъ эписи учюнджи группагъа аиттир.

Инсан аятындаки шереф, ахлякъ киби маневий дегерликлерге зерре къадар къыймет кесмеген коммунистлер террор ве силя къувети иле мабюслер ордусыны тешкиль этерек, бу васта иле дюньягъа аким олмакъ ичюн керекли къаиделерни тюшюнип чыкъаргъанлар. Лагерьлернинъ идареси ве незарети «Гулаг» деп адландырылгъан лагерь-

лер баш идареси тарафындан амельге кечириле. Лагерьлерни къорув вазифесини исе девлет телюкесизлиги комитети тарафындан омюрге кечириле.

Бир лагерьнинъ идаре тешкилятыны козьден кечиреджек олсакъ, коммунист режимине менсюп лагерь реберлери ве оларнынъ ёлбашчылары месуль вазифеде чалышкъанларыны деръал анълармыз, месуль олмагъан вазифелерде исе джеза муддетини одеген сонъ лагерьлерде ишке къалгъанлар чалышалар. Бу группанынъ командирлери гизли полис тешкилятына менсюп офицерлердир. Бойле сакъчыларнынъ лагерьден къачмакъ истеген мабюслерни атмакъ ичюн силялары бар эди. Гизли полис тешкиляты лагерь даиресинде телюкесизликни сакъламакъ ичюн лагерь ичинде озьлерининъ агентлерини туталар. КВЧ къысымы мабюслери арасында коммунизм пропагандасыны алып бара.

Лагерьде эр мабюс чалышмагъа меджбур. Чалышув тарафындан да мабюслер учь группагъа болюнелер: эр анги ишни япа биледжеклер, орта дереджедеки кучь сарф этильмеси керек олгъан ишлерни, къолай ве енгиль ишлерни япа биледжеклер.

Коммунистлерге коре, энъ телюкели унсурлар сиясий къабаатлылар. Он миллионны кечмеген коммунист элитасы эки юз миллионны кечкен Советлер Бирлигининь худутлары черчивесинде яшагъан ве азатлыгъындан марум этильген миллетлерни истисмар этерек, озьлерине бир сыныф акимиети къургъан ве къаба къувет ярдымынен барлыгъыны имае этмекте. Факъат якъын келеджекте чёкерек, ер юзюнден силинеджеклери артыкъ кендилери тарафындан билинмекте ве бу себептен «барышыкъ» сиясетининъ аваларыны чаларакъ, къуртулмакъ ёлуны арамакъталар. Лякин оларгъа инангъан бир инсан биле къалмагъандыр.

ЗЕРАФШАН ЛАГЕРИ

Зерафшан лагеринде булунгъан мабюслер памукъ тарлаларында чалышалар. Сабалары тары шорбасынен сыджакъ сув бериле, отьмек пайы исе япылгъан ишке коре денъише. Арамызда ачлыкътан ольгенлер де бар. Олюни джыймаздан эвель джесет башта моргкъа алып кетиле. Олюмнинъ себебини эким тайин этмей, бунынъ ичюн джесетлер сакъчылар тарафындан сюнгиленип, къачув итималынынъ огю алына. Бундан сонъ джесет ич бир диний мерасимни, атта инсанлыкъ къаиделерини биле

кутьмеден, лагерьнинъ эвельден азырлангъан чукъурларына ташлана эди.

Яз айларында лагерьде дизентерия хасталыгъы башланды. Куньде 15—20 мабюснинъ олюми вебанынъ макъсатлы бир шекильде мейдангъа кетирильгени акъкъындаки риваетнинъ яйылмасына себеп олды. Мабюслернинъ сайысы къарардан зияде чокълашты, ашайт ве мескен зорлукълары мейдангъа кельди. ГПУ идареджилери бойле усулнен ёрулмадан ве къолайлыкънен бир темизлик япмагъа арекет эткен ола билелер. Бир саба лагерьде япылгъан ёкъламада бир мабюснинъ арткъач олгъаны анълашылды. Сайы текрарланды, къайдлар тедкъикъ этильди ве анълашылды ки, Авез Дурды адлы бир туркмен архивде ольди деп къайд этильген экен. Бу фактган вазиет ачыкъ корюнди. ГПУ олюмлерни де планлаштыра.

Мабюслерни сайгъан бюронынъ башы:

— Сен ольген экенсинъ, Авез, — деди.

Заваллы мабюс урькек-урькек этрафына бакъынды.

— Эбет, амма текрар тирильдим,— деди ве сонъундан икяесини анълатмагъа башлады.

«Бир саба мени байгъын, эссиз алда булгъан, моргкъа олю малюматы берильген ве дигер олюлернен берабер алып кетип чукъургъа ташлагъанлар. Яры гедженде аязнынъ тесиринен озюме кельдим. О заман бир чокъ инсанларнен берабер бир чукъур ичинде яткъанымны анъладым ве къалкъмакъ истедим, беджералмадым. Къурсагъымда эки аякъ, коксюмде де бир олюнинъ къолу бар эди. Башта шу къол ве баджакълардан къуртулмакъ керек эдим. Яваш-яваш сувып къатып къалгъан инсан вуджутларыны узеримден котерип аттым. Ниает, бир чокъ олюлер арасындан кете-кете эндекнинъ кенарына якъышладым. Нефес алмасы къыйын эди. Узакътан шакалларнынъ улугъан сеслери келе. Бу вахший айванларгъа тирилейин ем олып, бу дефа керчектен оле биле эдим. Къоркъунынъ берген гъайретинен эндекке тырмандым. Огюмде лагерьнинъ ярыкълары корюне эди. Алсыз эдим, лагерьге къайтмакъ истемей эдим. Мабюслер арасына къайтмакъ чылгъынлыкътан башкъа не ола билир? Къачып лагерьден узакълашмакъ керек эдим. Темиз аваны джигерлериме толдурып, кетмеге башладым: кяде сюйрелип, кяда аякъларым устюне турып кетем. Зерафшан озенине кельгенде кунь догъуп башлады. Энди не ападжагъым? Ирмакъынынъ бирден-бир кечит ери копюр эди. Копюрге якълашкъанымнен невбетчилерге растке леджегим. Табиий, документ талап этеджеклер. О заман не оладжакъ? Мен Зерафшан

лагеринде ольген 67178 номерли Авез Дурды олам деп айтамайджагъым. Яшамакъ, сербест яшамакъ истейим. Копюрге якъынламайып, озеннинъ кенарындаки сазлыкъ-лар ичинде сакъландым. Къуртулмакъ ичюн бир план азырладым.

Акъшамгъа якъын ачлыкътан байыладжагъым. Ашаладжакъ киби бир шей тапмакъ умютинен озен бою кеттим. Саатлердже кеткен сонъ бир де-бир емек булмакъ умюти кесильди. Ниает, бир бакъаны тутмагъа мувафакъ олдым. Атеш якъып пиширдим ве едим. Ачлыкъ дуйгъусыны бираз олса да кери чектим.

Геджени сазлыкълар арасында кечирдим. Экинджи куню де къарнымны бакъа къызартмасы иле тойдурдым. Копюрдеки невбетчилер ерлеринден айырылмайлар. Озен де пек серт ве джошкъун акъа. Ялдамагъа бильмегеним ичюн бу шартлар алтында къаршыгъа кечмекнинъ чареси ёкъ.

Учюнджи кунь бакъа да тутып оламадым. Табиий ки, геджени аязда, ачлыкъта кечирдим. Бойле шараитте лагерьден узакълашып оламадым. Кимсеге корюнмеден лагерьге къайтмакъ меджбуриетинде къалдым. Не сорагъан, не де арагъан олмагъан. Аркъадашларыма да башымдан кечкенлерни анълатмадым. Иште, бутюн истек ве ынтылышыма рагъмен къачмакъ имкяны олмады».

Авез Дурдынынъ документлеринде «олю» къайдыны тюзетмек ичюн Москвагъа, ГПУ меркезине ресмий хабер ёлланылды. Кельген джевапта бу адиседе эхмал эткенлернинъ джезаланмасы бильдириле эди. Идареджилер лагерьден бу шекильде къача бильмелерине бир даа фурсат бермемек ичюн аджеле тедбирлер корьдилер, бу иште эхмаллыкъ косьтергенлерни де айрыджа джезалады. Москванынъ эмирини толусынен эда эттилер.

Девамы бар.

Терджиман Риза Фазыл

Къаф суреси

50

Меккеде назиль олгъан бу суре 45 аеттен ибареттир. Бутюн Мекке сурелеринде олгъаны киби, Ислямий акъиденинъ эсаслары акъкъында икяе этильген бу суреде сёз эсасен иште шу акъиденинъ бир парчасы олгъан гъайрыдан тирилюв ве бу дюньяда япылгъан бутюн амеллер эсапкъа алынгъаны һакъ экени акъкъында кете.

Суренинъ аетлери ахретни инкяр эткен кимселернинъ назарыны Алла-тааляныnъ Ерде ве Кокте иляһий къудретинден делялет берген чокътан-чокъ аджайип алларгъа джельп эте ве кяинатны ёкътан бар эткен зат оларны гъайрыдан яратмагъа да къадир олгъаныны къайд этелер.

Гъайрыдан тирилювни ялан дегенлери себебинден чешит азапларгъа огъратылгъан эвельки къавм-къабилелер бир кере даа хатырлатылалар.

Суре, маһшер куни къабирлеринден эсап-китап ичюн чыкъылгъан вакъытта оладжакъ вакъиалар-адиселерни беян этювнен екюнлене. Суре, озининъ биринджи келимеси олгъан «Къаф» арифинен адландырылгъан.

Бисмилляһи' р-Рахмани' р-Рахим

1. Къаф. Шанлы Къуръангъа ант олсын ки, (эй Муһаммед, Биз сени гъайрыдан тирилюв керчек экени хусусында тенбиелейиджи пейгъамбер этип йибергенде, Меккелилер инанмадылар), 2-3. Кяфирлер озьлерининъ ичинден олгъан бир тенбиелейиджининъ кельгенине шаштылар да: «Бу шашыладжакъ бир шей! Ольген ве топракъ олгъан сонъ тириледжекмизми? Бу гъает узакъ (**акъыл етмейджек бир**) къайтыштыр!» дедилер. 4. Олардан кимлернинъ олип топракъкъа къарышкъаныны билемиз. Къатымызда эр шейни унутылмакътан къоругъан бир китап бардыр. 5. Ёкъ, оларгъа керчек (Къуръан) кельгенде, оны ялан дедилер. Олар шашкъынлыкъ ичиндедирлер.(**Шунынъ ичюн олар Къуръанны де «тылсым» дейлер, де «шиир» дейлер, де исе «эвелькилерден къалгъан бир эфсане» дейлер**). 6. Я олар тёпелериндеки кокни насыл япкъанымызны,(**йылдызларнен**) безеткенимизни ве онда ич бир тешик, чатлакъ олмагъаныны корьмейлерми?! 7. Ер юзини исе Аллагъа ёнельген эр къулгъа корьгезме ве бир огют олсын деп, кенъ-къулач этип джайдырдыкъ ве онда къавий дагълар ерлештирип (**осюмлик, мейвалардан**) эр тюрлю яхшы чифтлерни осьтирдик. 8-11. Коктен берекетли бир сув эндирдик, къулларгъа рызыкъ олмасы ичюн оньнынен багъчалар, чалынып алынаджакъ экинлер, топ-топ емишлери олгъан юксек хурма тереклерини етиштирдик. О сувнен олю ерни тирильттик. Иште олюлернинъ (**къабирлеринден гъайрыдан тирилип**) чыкъмалары да бойледир.

Изаат. Бу аетлерде тыпкъы олю топракъ вакъты-саати келип, тирилип багъ-багъчагъа, ешиль чёллерге айлангъаны киби, инсанларгъа да Къыямет саати кельгенде гъайрыдан джан берилип, озь къабирлеринден чыкъарыладжакъылары хатырлатылып, энди ашагъыдаки аетлерде эвель келип-кечкен ве ахретни инкяр эткен къавм-къабилелернинъ башларына тюшкен къыргъынлыкъ зикир этильмекте.

12-14. Олардан (**Мекке кяфирлеринден**) эвель Нух къавми, Ресслилер (**яни къую саиплери**), Семуд ве Ад (**къабилелери**), Фыравун (**ве оньнынъ къавми**), Лутнынъ агъа-къардашлары, Эйкелилер (**яни Шуайб пейгъамбернинъ къавми**), Тубба миллети де ялан деген эдилер. Эбет, буларнынъ эписи пейгъамберлерини яланджы этип, Меним вадем (**яни**

азабым оларнынъ устине) һакъ-ваджип олды. 15. Ёкъса Биз биринджи яратувда (ёкътан бар этювде) ёрулдыкъмы?! Ёкъ (ёрулмадыкъ, демек топракъкъа айлангъан джесетлерге гъайрыдан джан бермеге де аджизлик этмемиз), олар исе янъыдан яратылмакътан шубһе этмектедирлер. 16. Ант олсын ки, инсанны Биз яраттыкъ; нефсининъ онъа не фысылдагъаныны да билемиз. Биз онъа джан тамырындан да якъынджамыз. 17-18. Затен сагъында ве сольнда отургъан къабул этиджи эки мелек (онынъ) янында бирер козетиджи оларакъ (инсанынъ айткъан ве япкъан яхшы-яман сёзлерини, амеллерини) къабул этип, язып туралар. 19. Олюм саргъушлыгъы керчектен де келир, эй инсан, иште бу сенинъ эвельден берли къоркъып, къачкъан шейинъдир. 20. (Гъайрыдан тирилювге чагъыргъан) Сур да чалынды. Бу— (кяфирлерге азап) ваде этильген Куньдир! 21. Ве эр бир джан озинен берабер (оны маһшерге) айдавджы (бир мелек) ве (онынъ япкъан амеллерине) шаатлыкъ этиджи (бир мелек) олгъан алда келир. 22. Онъа: «(Эй инсан), эбет, сен бундан (бу агъыр Куньден) гъафлетте эдинъ; Биз сенден перденъни (мына бу Къыямет куни акъкъында шек-шубһелеринъни) чекип алдыкъ, «денилир. Энди бу куньде сенинъ козьлеринъ отькюр корер. 23. Янындаки мелек: «Мына янымда азыр олгъан шей будыр», дер. 24-26. (Бундан сонъ джеһеннем хадимлеринден олгъан мелеклерге айтылыр): «Инкярджылыкъта инатлыкъ косьтерген ве яхшылыкъкъа ёл бермеген, (Алланынъ дининден) шубһеленип, Алланынъ янында башкъа бир шейни «танъры» эдинген джинаетчини джеһеннемге ташланъыз, оны къатты азапкъа огъратынъыз!» дер. 27. Янындаки шайтан: «Раббимиз! Оны мен ёлдан аздырмадым, онынъ ози терен бир сапыкълыкъта эди», дер. 28-29. Алла айтты ки «Меним къатымда талашып-тартышманъыз, малюм ки, Мен сизге эвельден (инанмагъанынъыз себебинден ахретте азапкъа огъратыладжагъынъызны) ваде эткен эдим. 29. Меним узурымда (ваде этильген) сёз денъиштирильмез ве Мен къулларгъа асыл да зулум этиджи дегилим. 30. О Куни джеһеннемге: «Толдынъмы?» дермиз, о: «Даа бармы» дер.

И з а а т. Юкъарыдаки аетлерде дюнья аятында куфр-у исъяннен отькен кимселернинъ Къыямет куни кореджек акъибетлери тафсилятлы беян этилир экен, энди ашагъыда динге садыкъ муъминлер ичюн азырланылгъан дженнет манзаралары тасвирлене.

31. Дженнет, Аллагъа къаршы чыкъмакътан къоркъкъанларгъа якъынлаштырылыр. 32-34. Мына бу (ниметлер) сизге— Аллагъа ёнельген, онынъ айткъанларына

риает эткен, гъайбдаки Рахмандан къоркъкъан ве тевбе-истигъфар этиджи къальпнен кельген эр бир кишиге ваде этильген ердир. Анда тынч-аман киринъиз! Бу кунь эбедий (**къальшаджакъ**) Куньдир. 35. О ерде олар ичюн джанлары истеген эр шей бардыр. Ве даа Бизим къатымызда къошма оларакъ ондан артыгъы да бардыр. 36. Биз олардан (**Курейш кяфирлеринден**) эвель, олардан да кучьли олгъан нидже несиллерни эляк эттик. Олар (**башларына тюшюрильген белядан къачып**) бир чаре бармы экен, деп дияр-диярдан юрьдилер (**лякин фелякеттен къачып къуртуламадылар**). 37. Эльбетте, мында къальби олгъан я да ози булунгъан яки юректен къулакъ туткъан киши ичюн ибрет-дерс бардыр. 38. Ант олсын ки, Коклерни, Ерни ве оларнынъ арасындаки джемий шейни алты куньде яраттыкъ ве Биз ич бир вакъыт ёргъунлыкъ дуймадыкъ. 39. Эй Муhаммед! Оларнынъ (**кяфирлернинъ**) айткъанларына сабыр эт ве кунеш догъмаз эвель ве кунеш баткъан сонъ да Раббинъни шерефле! 40. Кене геджелейин ве седжделер намазлар артындан Оны пакле, шерефле! 41. Ве джарчы (**Исрафил мелек**) якъын бир мекяндан турып чагъыраджагъы (**Сур чаладжагъы**) Куньге (**онынъ давушына**) къулакъ салып (**беклеп**) тур! 42. О Куньде деhшетли къычкъырыкъны керчектен эшитирлер. Бу, къабирлерден чыкъув Кунидир! 43. Догърусы, Биз Озимиз джан беремиз ве олюм беремиз. Эм къайтып дёньмек де Бизгедир. 44. О Куни ер ярылыр, ашыкъып (**къабирлеринден чыкъып**) келирлер. Бу (**яни Къыямет куни джумленъизни эсап-китап ичюн топламакъ**) Биз ичюн къолай бир топлавдыр. 45. Биз оларнынъ (**кяфирлернинъ**) айтаяткъан сёзлерини яхшы билемиз. Эй Муhаммед! Сен оларнынъ узеринде бир зорбаджы дегильсинъ. Шу (**кяфирлернинъ азапкъа огъратыладжагъы акъкъында**) вадемден къоркъкъанларгъа Къуръаннен насиат-огют бер!

Зарият суреси

51

Бу суре де Меккеде энген олып, 60 аеттен ибареттир. Сурениш башында Алла-тааля ози яраткъан дёрт шейнинъ адынен ант-емин этип, ахрет юрты ве ондаки джеза-мукяфат керчек экенини къайд эте ве инсанларгъа таныш олмагъан о сырлы

алемнинъ сырыны— кяфирлерни ютмагъа азыр олып тургъан джеһеннемни ве муъминлерге мунтазир козьнен беклеген дженнетни иляһий къалемнен тарифлеп, Озь къулларыны тенбиелей.

Бу суреде де озь къавмининъ инанмагъанына кедерленген пейгъамбер алейһи-с-селямгъа теселля ве бутюн инсанларгъа эслетме— ибрет олмасы ичюн ондан эвель келип-кечкен пейгъамберлерни яланджы эткенлери себебинден тюрлю азап-фелякетлерге огъратылгъан къавм-къабилелер акъкъында ибретли къыссалар кетирильгендир.

Суре инс-у джиннинъ яратылувында козьде тутылгъан бирден-бир макъсат оларнынъ Яраткъанны танып, ялынъыз Онъа сыгъынып— ибадет этювлери экени къайд олунувнен екюнлене.

Суре озюнинъ биринджи ается «Ваз-зарият» (эсип савургъан рузгярларгъа ант олсын) келимесинен башлангъаны ичюн «Зарият» адыны алгъандыр.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1-5. (Булутларны) эсип савургъан рузгярларгъа, ягъмур юкли булутларгъа, **(сув устюнде)** къолайлыкънен ялдагъан гемилерге ве **(Алланынъ эмринен бутюн)** ишлерни, къысметлерни такъсимлеген мелеклерге ант олсын ки, сизлерге ваде этильген шей **(Къыямет къопмасы)**, шубһесиз, керчектир! 6. Ве эльбетте **(Къыямет куни эсап-китап япылгъандан сонъ)** джеза-мукяфат бериледжектир. 7-8. **(Коктеки йылдызлар арекет эткен)** ёлларны къаврап алгъан Кок юзине ант олсын ки, шубһесиз, сизлер **(бу пейгъамбер хусусында)** чешит-чешит сёз-фикирдесинъиз.

Изаат. Яни тыпкъы Коктеки сейярелернинъ арекет эткен ёллары чешит-чешит олгъаны киби, сизлер де, эм мушриклер, пейгъамбер алейһи-с-селям акъкъында тюрлю-тюрлю уйдырма сёзлер айтасыз: базыларынъыз оны «тылсымджы» десенъиз, базыларынъыз «шаир» дейсинъиз.

9. Ондан **(яни Къуръандан, пейгъамберден, Алланынъ догъру ёлындан)** бурылгъан кимсе бурулып **(юзь чевирип)** кетер. 10-11. (Һакъ пейгъамберни «яланджы, тылсымджы, шаир» деген) яланджыларгъа, бильгисизлик (джеалет) ичинде адашып къалгъанларгъа лянетлер олсын! 12. Олар джеза Куни не вакъыт оладжагъыны сорарлар. 13. О, оларнынъ атеште сыналаджакъ Кунидир. 14. **(Шу вакъыт оларгъа)**: «Азабынъызны татынъыз! Сизинъ **(дюнья аятында)** ашыкътыргъан шейинъиз иште будыр!» денилир. 15-16. Догърусы, Аллагъа къаршы чыкъмакъта къоркъкъанлар **(о Куньде)** Раббилеринин оларгъа берген шейлерини **(эджир-мукяфатларыны)** къабул этип, багъчалар ичинде ве чокъракъ башларында булунырлар. Чюнки олар бундан эвель **(яни дюнья аятында)** яхшы амеллер япкъанлардан

эдилер. 17. Олар геджелери аз юкълар (**чокъ дуа этер**) эдилер. 18. Ве саарь вакъытларында олар (**япкъан янълышлары ичюн Раббилеринден**) багъышлав тилер эдилер. 19. Оларнынъ малларына мухтадж олгъанлар ве ёкъсуллар ичюн де акъ бар эди (**олар оны берир эдилер**). 20-21. Эй инсанлар! Ер юзинде (**ондаки дагъ-ташларда къырларда ве дерелерде, денъизлерде ве озенлерде, айванат ве небатат алеминде**) эм де озинъизде (**бу дюньягъа кельгенинъизден башлап, вуджудынъыздаки эр бир азанъызынъ, эр бир уджейренъизнинъ не къадар назик низам-интизамнен яратылыш, озь ерине ерлештирильгенинде ве озь устине Яраткъан тарафындан къоюлгъан вазифени кереги киби эда этип турувында**) къатты-къаттыгъа инангъанлар ичюн (**Алланынъ къудретине**) нидже делиллер бардыр; Корьмейсинъизми?! 22. Кокте исе сизинъ рызкъынъыз (**яни Ерде махсул етиштирмеге себеп олган ягъмур**) ве сизге ваде этильген шей (**дженнет**) бардыр. 23. Кокнинъ ве Ернинъ Раббине ант олсын ки, бу (**яни сизге ваде этильген бутюн шейлер**) тыпкъы сизинъ сёйлешкенинъиз киби (**яни айткъан сёзлеринъиз озинъиз ичюн насыл керчек олса, шуне ойле**) керчектир! 24. Эй Муһаммед! Ибраһимнинъ иззет-икрамлы мусафирлери акъкъында санъа хабер кельдими? 25. О вакъытта олар онынъ узурына кирип: «Селям» деген эдилер, о да: «Селям. (**Булар**) таныш олмагъан бир къавм де», деген эди. 26-27. Сонъ о яваштан аилесининъ янына чыкъып, (**къавурылгъан**) семиз бир бузавны кетире де, оларнынъ огюне сюрип: «Ашамайсызмы?» дей.

28. (**Амма мусафирлер ашкъа къол узатмагъаны ичюн**) олардан хавфсырап башлай. (**Шу вакъыт**) олар: «Къоркъма (**биз мелеклермиз, аш ашамаймыз**), дедилер ве (**Ибраһимге**) бир огъул саиби оладжагъы хусусында хош хабер айттылар. 29. Шу вакъыт (**оларнынъ лафыны эшитип тургъан**) къадыны айретли давушнен кельди де, эллеринен юзюни къапатып: «Мен энди къысыр бир къартиймен де!» деди. 30. Мелеклер: «Буны Раббинъ сёйледи. Догърусы, О Хакимдир, билиджидир», дедилер.

ЙИГИРМИ ЕДИНДЖИ ДЖУЗ

31. Ибраһим: «Эй эльчилер! Не ишнен кельдинъиз?» деди. 32-34. Олар: «Биз бир джинаетчи къавмге (**яни Лут къавмине**) оларнынъ устине Раббининъ янында адден ашкъан кимселер ичюн бельгиленип (**яни эр бир эляк этиледжек кяфирнинъ ады язувлы**), махсус балчыкътан япылгъан

къавий ташлар ягъдырмакъ ичюн йиберильгенмиз», дедилер. 35. Биз оларнынъ арасында булунгъан муъмин кишилерни чыкъарып йибердик. 36. (Лякин) о ерде бир аиледен (**Лут пейгъамберининъ аилесинден**) башкъа мусульман тапмадыкъ. 37. Биз (**о къасабадаки бутюн кяфирлерни эляк эткен сонъ**) джан якъыджы азаптан къоркъкъанлар ичюн (**ибрет алсынлар деп**) о ерде бир ишарет, бир ает-алямет къалдырдыкъ.

Изаат. Бу аетте Алланынъ къудретинден делялет берген ает-аляметлерден ялынъыз ахреттеки азаптан къоркъкъан кишилер огют алгъанлары къайд этиле. Энди Ибраhим алейhи-с-селямгъа йиберильген мелеклер ве оларнынъ Лут къавминден олгъан кимселерни эляк эткенлери акъкъында ибретли къысса икяе этильген сонъ, невбеттеки аетлерде инкярджы олгъанларындан себеп фелякетке огъратылгъан даа башкъа бир къач къавм акъкъында къыскъадан хабер бериле.

38. Мусанынъ башындан кечкенлерде де ибрет бардыр. Оны ап-ачыкъ бир делильнен Фыравунгъа йиберген эдик. 39. О, озининъ эркянынен бирликте hакътан юзь чевирди ве (Муса) я «тылсымджы» я да «делидир» деди. 40. Сонъындан оны ве ордуларыны якъалап денъизге аттыкъ. О къыйналмагъа ляйыкъ эди. 41-42. Ад кавмининъ башындан кечкенлерде де ибрет бардыр. Биз оларнынъ устине, эскен еринде ич бир шейни къалдырмайып эписини тозгъа чевирген къуру бир рузгяр йиберген эдик. 43. Семуд къавмининъ башына кельгенде де ибрет бардыр. Оларгъа: (**Алла тарафындан муджизе этип йиберильген девени сойгъан вакъытларында**) «**бир муддет (яни учь куньгедже шу ниметтен)** файдаланынъыз» денильген эди. 44. Олар Раббилерининъ эмринден баш тарттылар ве оларны къарап тургъан ерлеринде йылдырым чарпты. 45. Олар (**о йылдырымдан къачып къуртулмакъ ичюн ерлеринден**) турмагъа да къадир оламадылар ве (**бир кимсе тарафындан**) ярдым да алып оламадылар. 4. (**Мезкюр къавмлерден**) эвель Нух къавмини де джезалагъан эдик. Чюнки олар да ёлдан чыкъкъан бир къавм эди. 47. Кокни къудрет иле Биз яраттыкъ. Шубhесиз, Биз оны кенишлетиджимиз. 48. Ер юзини Биз кенъ-къулач этип тёшедик. Не къадар яхшы тёшейиджимиз! 49. Ибрет алырсыз деп, Биз эр бир шейни чифт-чифт этип яраттыкъ. 50. Эй Муhаммед! Айт ки: «Ойле экен, Аллагъа иман кетирмеге ашыкъынъыз! Эльбетте, мен сизни Онынъ азабындан ачыкъ-ачыкъкъа тенбиелейиджидирим.» 51. «Алла тургъанда, башкъасыны танъры этменъиз! Догърусы, мен сизни Онынъ азабындан ачыкъ-ачыкъкъа тенбиелейиджидирим». 52. Олардан

(Мекке мушриклеринден) эвелькилерине де эр анги бир пейгъамбер кельгенде, олар онъа «тылсымджы» я да «делидир», дер эдилер. 53. Олар буны **(бу сёзни)** васиет этип къалдыргъанлармы? Ёкъ, олар асылында азгъын бир къавмдирлер! 54. Эй Муhаммед! Олардан юзь чевир! Энди **(бойнунъдан пейгъамберликни толы эда эткен сонъ кяфирлерден юзь чевирсенъ)**, сен ямапланаджакъ дегильсинъ. 55. Ве **(Къуръаннен)** огют бер! Догърусы, огют инангъанларгъа файда берир. 56. Мен джин ве инсни факъат Озиме ибадет этмелери ичюн яраткъандырым. 57. Олардан Мен ич бир рызыкъ истемем, Мен ашаткъанларыны да истемем. 58. Зира бутюн алемни рызыкъландыргъан да, кучь-къудрет саиби олгъан да Алланынъ Озидир! 59. Зулум эткенлер ичюн шубhесиз, **(эвельки келип-кечкен кяфир)** достларынынъ насиплери киби **(азаптан ибарет)** насип бардыр. Олар Меним джезалавымны ашыкътырмасынлар! 60. Инкяр эткенлер ичюн вай шу **(Къыямет)** Кунининъ азабы!

Тур суреси

52

Меккеде энген бу суре 49 аеттен ибарет олып, онынъ башында танъры-тааля беш шейге ант этип, Къыямет Кунинде кяфирлернинъ устине тюшеджек азап керчек экенини къайд эте. Сонъ Алла-таалядан къоркъкъан диндар адамлар ичюн азырлангъан дженнет ве онда кечеджек эбедий сеадетли аят акъкъында сёз кете.

Бунынъ киби де, бу суреде Къуръан-ы Керимге инанмагъан ве Муhаммед алейhи-с-селямны яланджы эткен кимселернинъ бутюн давалары бош ве эсассыз экени ред этильмейджек делиллер вастасынен ачылып бериле.

Суренинъ сонъында пейгъамбер алейhи-с-селямгъа Алла-таалянынъ иляhий укмюне сабыр этмек буюрылып эр эмен де, кеч вакъытта да Алланы паклеп шерефлемеге давет этиле.

Суре озининъ биринджи аетининъ келимесинен, яни «Ва-т-Тур» (Тур дагъына ант-емини) деп адландырылгъандыр.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1. Тур дагъына. 2-3. Ачыкъ саифеге язылгъан Китапкъа (**Къуръангъа**). 4. Маъмур (**бир эв олгъан**) Кябеге. 5. Юксек котерильген тавангъа (Кокке). 6. Ве толып-ташкъан денъизге ант олсын ки. 7. Раббинъизнинъ азабы шубһесиз, келеджектир! 8. Оны деф этеджек ич бир сед ёкътыр.

Изаат. Юкъарыда зикир этильген «Маъмур эв» дегени Алла-таалянынъ эмринен Адем алейһи-с-селям мейдангъа кетирген Бейтуллаһ олып, Нух пейгъамбер заманларында юзь берген туфан фелякетинде Алла-таалянынъ эмринен мелеклер о эвни единджи Кокке алып чыкъкъан экенлер. Онынъ «Маъмур эв» деп айтылгъанына себеп о эвни эр куньь етмиш бинъ мелек таваф эткендир.

9-12. Кокнинъ титреп-сарсыладжагъы дагъларнынъ ериндеп къыбырдайджагъы куньь; иште о Куньде (**пейгъамберлерни**) яланджы эткен, озьлери (**тыйнакъта**) ялдап кейфленип, янълыш ёлларда адашып юрьген кимселерге языкъ оладжакъ! 13-14. Джеһеннем атешине айдалгъан куньде оларгъа: «Иште сизлер ялан деп юрьген атеш мына будыр!» дениледжек. 15-16. «Къана бу (**азап**) бир тылсыммы, ёкъса сиз (**дюнья аятында һакъны корип оламагъанынъыз киби бу азапны да**) корьмейсизми? Киринъиз о ерге! Энди (**о азапкъа**) сабыр этсенъиз де, сабыр этмесенъиз де, сизге эп бир (**яни сизден азап эксильтильмез**); анджакъ япкъанларынъызнынъ джезасыны алмакътасынъыз», денилир. 17-18. Алладан къоркъкъан диндар кимселер исе, шубһесиз, дженнетлер ичинде булунып Раббилерининъ берген ниметлеринен зевкъ этерлер. Раббилери оларны джеһеннем азабындан къорчалагъандыр. 19-20. Оларгъа: «Сизлер япкъан (**яхшы**) амеллеринъиз ичюн сыра-сыра тизильген софалар устинде ясланып, истегенинъиз киби ашап-ичинъиз», денильди ве Биз оларгъа джейран козьли дженнет къызларыны чифт-и элял этип берирмиз.

21. Озьлери инангъан ве сойлары да инанып оларгъа къошулгъанларгъа шу сойларыны да къатармыз. Оларнынъ япкъанларындан ич бир шейни эксильтмемиз. Эр кес озь къазангъанына багълыдыр.

Изаат. Бу аетни шойле анъламакъ лязим: эгер эджатлар дюнья аятында иман ве яхшы амеллернен кечип, Алла-тааля индинде юксек дередежелерге иришселер ве оларнынъ эвлятлары да оларгъа иман иле къошулсалар, амма баба-деделерине хас олгъан юксек дередежелерге котерилип олмасалар да, Танъры-таалля оларны да баба-деделерине къошып, эписине Ози ваде эткен дженнеттен ер берир, амма эвлятлары ичюн эджатларнынъ эджир-мукяфатларыны зерре къадар эксильтмез. Чюнки эр бир джан ози япкъан иши ичюн джевапкярдыр.

Энди ашагъыдаки аетлерде кене шу дженнетлилерге адалгъан бахыт-сеадет ве бол ниметлер акъкъында айтыла.

22. Биз оларгъа гонъюллери истеген даа чешит мейвалардан ве эттен бол-бол этип берермиз. Олар о ерде бир-бирине къаде узатып, къаде токъуштырырлар ки, факъат бунда не бир сачмалав, не де бир гунаһ олмаз. 24. Садефтеки инджилер киби генчлер янларында (**оларгъа хызмет этип**) долашырлар. 25. Бир-бирлерине бакъып сорашырлар. 26-27. «Догърусы, бундан эвель (**дюнья аятында**) аилемизнинъ янында биле къоркъу ичинде эдик. Алла мерһамет этип бизни къавурыджы азаптан къорчалады. Догърусы, бундан эвель де (**дюнья аятында**) Онъа ялварыр эдик. Шубһесиз О эйилик япыджыдыр, мерһаметлидир», дерлер. 29. Эй Муһаммед! Сен (**инсанларгъа Къуръан аетлеринен**) огют бер! Чюнки сен Раббинънинъ Нимет-мерһаметинен каһин-фалджы да дегильсинъ дели де дегильсинъ. 30. Ёкъса сенинъ ичюн (**мушриклер**): «Шаирдир, биз онъа заман адисе-белялары (**етишмеси**)ни кутермиз» дерлерми?! 31. Айт: «Кутеберинъиз! Мен де сизнен бирге кутькенлерденим (**къана белягъа ким огърар экен?!**). 32. Буны оларгъа акъыллары буюрамы? Ёкъса олар азгъын бир къавмми? 33. Яхут: «Оны (**Къуръанны Муһаммед**) ози уйдырды», дерлерми?! — Ёкъ, олар инанмазлар! — 34. — Эгер иддаларында самимий олсалар, Къуръангъа бенъзер бир сёз — къысса мейдангъа кетирсинчилер?! 35. Бельки олар ич бир шейден (**яни Яратыджысыз**) яратылдыларми?! Ёкъса озьлери яратыджы экенлерми?! 36. Бельки Кокни ве Ерни де олар яраткъандырлар?! Ёкъ олар асыл инанмазлар! 37. Бельки оларнынъ узурларында Раббилеринъизнинъ хазинелери бардыр? Ёкъса олар (**бутюн барлыкъны**) идаре этиджилерми?! 38. Ёкъса оларнынъ (**кокке котерилип мелеклернинъ сёзлерини**) динълемек ичюн мердивенлери бармы?! Ойле исе, динълейиджилери бир ачыкъ делиль кетирсин де! 39. (**Эй мушриклер**), Ёкъса къызлар Алланынъ да, огъуллар сизинъкими?!

Изаат. Яни сиз «Мелеклер Алланынъ къызлары», деп дава этесинъиз. Насыл бир делильге эсасланып бойле дейсиз? Сиз «акъылданелигинъизден» озинъиз яман корьген къызларны Алланынъки деп, огъул балаларны исе озинъизнинъки деп алмакъ истейсизми? Эгер шу «дане»лигинъиз олса, сизинъ Къуръанны да, пейгъамберни де, ольгенден сонъ гъайрыдан тирилювни де инкяр этювинъиз ич ляйыкъ дегильдир.

40. Эй Муһаммед! Бельки сен олардан (**озь даветинъ ичюн**) акъ сорайсынъ да, олар (**шу акъны**) тёлевден къыйналып, агъыр борджгъа къалдыларми? (**Ве шунынъ ичюн инанмайдырлар?**). 41. Я да гъайбны бильмек оларгъа айт-

тир де, олар (шу сырларны) язып алмакъталармы? 42. Ёкъса олар (сени ольдирмек ичюн) бир тузакъ къурмакъ истейлерми? Амма шу тузакъкъа инкяр эткенлернинъ озьлери тюшеджектир. 43. Бельки оларнынъ Алладан башкъа бир «танъры»лары бармы? Алла оларнынъ тенъдеш эткен шейлеринден пактир! 44. Эгер олар коктен азап оларакъ тюшкен бир парчаны корьселер (о вакъытта да инанмазлар ве) «Бу топлангъан булутлар», дерлер. 45. Эй Муhаммед! Озьлери чарпындырыладжакъ куньгедже сен оларны быракъ! 46. О куньде оларнынъ фитнеликлери файда бермез ве ич бир ярдым да буламазлар. 47. Зулум эткенлерге, шубhесиз, (Къыямет Кунинден) эвель (мына бу дюньяда) да азаплар бардыр, лякин оларнынъ чокъусы (буны) бильмезлер. 48. Эй Муhаммед! Раббинънинъ укмю ерине кельгенге къадар сабыр эт. Догърусы, сен Бизим незаретимиз алтындасынъ (яни Бизим къоруджылыгъымыздасынъ) Ве (юкъудан) тургъанда Раббинъни шерефлеп (Оны бутюн нукъсанлардан) пакле! 49. Геджелейин ве йылдызлар сёнгенде (яни саарь вакътында) да Оны тесбиh эт (шерефле)!

Неджм суреси

53.

Алтмыш эки аеттен ибарет бу суре Меккеде энгендир. О бутюн пейгъамберлернинъ тарихында бирден-бир олгъан муджизе — Муhаммед алейhи-с-селямнынъ меъраджгъа (Кок юзине) чыкъкъаныны ве шу дергяhдаки акъыл шашырыджы манзараны тасвирлевнен башлана.

Сонъра мушриклернинъ озь къолларынен ясап, сонъ оларгъа чешит адлар берип сыгъынгъан путлары ич кимге ич бир тюрлю файда да, зиян да бермеге къадир олмагъан джансыз бир махлюкълар олгъаны къайд этиле.

Бу суреде кене эр бир инсан ахретте факъат ози япкъан амеллерине коре джезаланаджагъы, башкъалары онынъ гунаhларыны озь устине аламайджагъы киби, онъа озюнинъ савапларындан да бералмайджакълары айрыджа къайд олунмакъта.

Суренинъ сонъунда исе кечмиште куфрлик иле отькен къавмлернинъ насыл фелякетлерге огъратылгъанлары хатырлатылып, бутюн инсанлар ялынъыз Аллагъа ибадет этмеге чагъырылалар.

Суре озюнинъ биринджи аети башлангъан келименен «ве-н-неджм» яни (йылдызгъа ант олсын) деп адландырылгъан.

1-2. Батаяткъан йылдызгъа ант олсын ки, сизинъ аркъадашынъыз Муһаммед сапмагъан ве ёлдан да азгъан дегильдир! 3. Ве о (**сизге кетиреяткъан Къуръанны**) озь-озинден айтмай. 4. О (**Къуръан**) факъат (**Алла тарафындан пейгъамберге**) бильдирильмек ичюн (**эндирильген**) бир вахийдир. 5-7. Онъа (**бу вахийни**) кучь-къувет саиби олгъан Джебраиль огретмектедир; о (**эвель**) энъ юксек уфукъта (**корюнип**) тим-тик турды. 8. Сонъра якъынлашып ашагъы энди. 9. Аралары эки яй къадар ве бельки ондан да якъын олып; 10. (**Алла**)нынъ озь къулына (**Муһаммед алейһи-с-селямгъа**) эндирген вахийини кетирди. 11.(**Пейгъамберининъ**) гонълю козинен корьген шейини инкяр этмеди (**яни Джебраильнинъ суретини корип, пейгъамберининъ гонълю де къанаатленди, о онынъ Алла-тааля тарафындан тюшюрильген мелек экенине инанды**). 12. Эй мушриклер! Энди сиз онынъ корьген шейи акъкъында давалашырсызмы?! 13-14. Ант олсын ки, Муһаммед Джебраильни (**дженнетнинъ**) сынъырындаки Нилуфернинъ алдында башкъа бир энювинде де корьди.

Изаат. Бу корюв пейгъамбер алейһи-с-селям Джебраиль мелекнен берабер меъраджгъа (кокке) котерильгенде олгъан эди. Энди ашагъыдаки аетлерде ресульалланынъ шу меъраджда корьген — шааты олгъан манзаралар тасвирлене.

15. О ерде (**Нилуфернинъ алдында**) мейва дженнети бардыр. 16. О вакъыт Нилуферни сарып алгъан шей (**Алла-тааланынъ иляһий джумертлиги**) сарып алгъандыр. 17-18. Муһаммеднинъ кози четке тайгъаны да ёкъ ве ондан ашкъаны да ёкъ. Акъикъатен о (**шу саатте**) Раббининъ улў аетлерини (**яни Алланынъ иляһий къудретининъ делили олгъан пек чокъ аляметлерини**) корьди. 19-20. Эй инкярджылар! (**Озюнъиздже сыгъынгъан путларынъызнынъ**) «Лат», «Узза» ве учюнджиси олгъан Менатнынъ не олгъаныны айта билесизми? 21. (**Сиз мелеклерни «Алланынъ къызлары» дейсиз**). Демек, эркеклер сизинъки де, къадынлар (**джынсы**) Алланынъкими?! 22. Ойле исе бу акъсыз бир такъсимлев де?! 23. Булар сизинъ ве бабаларынъызнынъ такъкъан адларындан башкъа бир шей дегильдир. Алла олар(**гъа ибадет этмек**) акъкъында ич бир делиль эндирмегендир. Олар (**мушриклер пейгъамбер алейһи-с-селям вастасынен**) Рабби тарафындан догърулыкъ реһбери (**Къуръан**) кельгенине бакъмадан, тек озьлерининъ зан эткенлерине ве джанлары истегенине уймакътадырлар. 24. Ёкъса инсан ичюн истеген эр шейи олаберемы?!

И з а а т. Мушриклер озьлери ясап: «Лат», «Узза» ве «Менат» деп адландырылгъан путлары акъкъында «булар Алланынъ къызларыдыр. Мына шулар къыямет кунинде бизлерни шефаат этерлер», деп хаялланып юрер эдилер. Юкъарыдаки ает оларнынъ бу хаяллары ич бир вакъыт амельге кечмейджегини къайд этти.

25. Зира ахрет де дюнья да ялынъыз Алланыньдыр. 26. Алла Ози истеген ве разы олгъан кишилерине изин бермейиндже, Коклерде булунгъан нидже-нидже мелеклернинъ шефааты бир шейге ярамаз. 27. Догърусы, ахретке инангъанлар мелеклерге къадын ады берелер. 28. Албуки, олар ичюн бу акъта (яни мелеклернинъ къайсы джынстан экени акъкъында) бир бильги ёкътыр. Олар факъат хаялгъа уярлар. Хаял исе, шубhесиз, керчекни ифаде этмез. 29. Эй Муhаммед! Сен Бизим хатырлатувымыздан чеврилип кеткен ве дюнья аятындан башкъа бир шей истемегенлерден юзь чевир! 30. Бу оларнынъ бильги дереджесини косьтермекте. Догърусы, раббинъ Онынъ ёлындан сапкъанларны пек яхшы биле ве О догъру ёлда олгъанларны да пек яхшы биле. 31-32. Коклерде ве Ерде олгъан эр шей Алланыньдыр ки, О яманлыкъ япкъанларгъа ишлерининъ къаршылыгъыны берир ве яхшы ишлер япкъанларгъа — уфакъ-тюфек къабаатлары эсапкъа алынмай — буюк гунаhлардан ве бозукълыкълардан къачынгъанларгъа япкъанларындан даа зиядесинен къаршылыгъыны берир. Догърусы, Раббининъ Бахшышы болдыр. Сизни (яни Ademini) ерден (топракътан) бар эткен вакъыттан ве сиз аналарынъызнынъ къарнында уджейре алында олгъан вакъыттан башлап пек яхшы бильген Одыр. Озинъизни пек паклеменъиз! О, Алладан къоркъкъанларны да пек яхшы билиджидир. 33-34. Эй Муhаммед! (Имандан) юзь чевиргенни ве азгъана (мал) берип, сонъ (шарт олынгъан малны бермеген кимсени) САРАНЛЫКЪ эткенни корьдинъми?

И з а а т. Бу аетлернинъ энгенине бир вакъиа себептир. Валид ибн Мугъийра деген бир киши пейгъамбер алейhи-с-селямнынъ узурында отурып, онынъ насиатларыны динълеп, тесирленип, Ислям динине киреджек ола. Шу вакъыт мушриклерден бириси онъа: «Сен баба-деделеринъни ёлдан сапкъан кимселер деп, оларнынъ динини терк этип, Муhаммеднинъ динине киреджексинъми?» деп алекет чыкъара. Экиленип къалгъан Валид «Я мен Ислямгъа кирмесем, Алланынъ азабына огърарман да?!» дегенде, анавы мушрик онъа: «Эгер сен манъа фелян мыкъдарда мал-пара берсенъ сенинъ бутюн гунаhларынъны ахретте озь бойнума алырман», дей. Онынъ весвесесине къапылып, бу бири динден юзь чевире ве озьара анълашкъан малларындан бир къысымыны шу мушрикке бере де, къалгъаныны саранлыгъына барып бермей. Шу вакъытта юкъарыдаки аетлер назиль ола ве шу мевзу ашагъыдаки аетлерде де девам эттириле.

35. Ёкъса онынъ гъайб ильминден хабери бар да (о келеджекте башкъа бирев онынъ гунаһыны устине аладжагъыны), кореми?! 36-37. Ёкъса Мусанынъ ве сёзини ерине кетирген Ибраһимнинъ саифелериндеки (сёз)лер онъа бильдирильмедими экен?! — 38. Ич бир гунаһкяр башкъасынынъ гунаһ юкини юкленмез. 39. Инсан анджакъ озь япкъанларына иришир (яни башкъаларынынъ япкъан яхшы амеллеринден онъа бир файда олмаз)! 40. Онынъ арекетлери (Къыямет Куни) корюледжектир. 41. Сонъра онъа къаршылыгъы толусынен бериледжектир. 42. Догърусы, сонъки сынъыр екяне Раббинъизнинъ алдына бармакътыр. 43. Догърусы, тирильткен де, ольдирген де Онынъ Озидир. 45-46. Атылып чыкъкъан нутфеден эркек-къадын чифтлерини яраткъан Одыр. 47. Ве эльбетте, олюмден сонъ гъайрыдан тирильтмек де ялынъыз Онынъ бойнундадыр. 48. Догърусы, зенгин эткен де, барлыкълы эткен де Одыр. 49. Догърусы, Ширъа йылдызынынъ Рабби де Одыр.

Изаат. Мушриклернинъ бир тайфасы язнынъ тынчыкъ геджелеринде коринген Ширъа Зоре йылдызына сыгъыныр экенлер. Мезкур аетте Алла-тааля оларнынъ маъбудлерине (сыгъынгъан шейлерине) де Рабби олгъаны къайд этиле.

50-51. Эвельде Ад ве Семуд къабилелерини ёкъ этип, ич бирини тири къалдырмагъан Одыр. 52. Даа да эвель Нух къавмини ёкъ эткен де Одыр, чюнки олар пек залым ве пек итаатсыз эдилер. 53-54. Лут къавмининъ късабаларыны ерге батыргъан ве ерге комдикче комген де Одыр. 55. Эй инсан! Раббинънинъ къайсы бир неметинден шубһеленирсинъ?! 56. Иште эвельки тенбиелейиджилер киби бу Муһаммед де бир тенбиелейиджидир. 57. Якъынлаяткъан Къыямет якъынлап къалды. 58. Оны Алладан башкъа ачаджакъ (къачан оладжагъыны бильдиреджек) ёкътыр. 59. Эй мушриклер! Сиз аля даа бу Сёзден (Къуръандан) тааджипленесинъизми? 60. Сиз кулесиз-э, агъламайсыз я?! 61. Бильгисиз олып, гъафлет къалмакътасынъыз! 62. Артыкъ ялынъыз Аллагъа седжде ве ибадет этинъиз!

Изаат. Бу ает невбеттеки седжде аети олып, оны окъугъан ве динълеген эр бир киши ичюн седжде этмек лязимдир.

Къамер суреси

54

Бу суре де Мекке сурелеринден, олып, 55 аеттир. О пейгъамбер алейһи-с-селямгъа берильген муджизелерден бири — Айнынъ болюнюви акъкъында астнен башлана ве сурешнъ «Къамер» яни «Ай» деп адландырылгъанынынъ себеби будыр.

Сонъра бутюн адамлар «джайылгъан чегерткелер киби къабирлеринден чыкъып келеджек» Къыямет куни ве о Куньде юзь береджек деһшетли адиселер тасвирлене.

Бу суреде де кечмиш заманларда озьлерине йиберильген пейгъамберлерни яланджы эткен къавмлернинъ бу дюньяда да къарсамбагъа огъратыладжакълары айтылып, оларнынъ ахретте кореджек азаплары даа да деһшетли экени акъкъында хабер бериле.

Суре Алладан къоркъкъан диндар адамлар ичюн Алла-таалянынъ узурында азырлангъан акъибет— дженнетнинъ тасвиринен екюнлене.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1. Къыямет саати якъынлашып къалды ве ай да болюнди. 2. Олар (**Курейш кяфирлери Муһаммед алейһи-с-селямнынъ һакъ пейгъамбер экенине**) бир делиль корьселер кене юзь чевиририлер ве (бу) «эр вакъытки тылсым да!» дерлер.

И з а а т. Пек чокъ сахабалар тарафындан ривает этильгенине коре Мекке кяфирлери пейгъамбер алеһи-с-селямгъа: «Эгер сен чин пейгъамбер олсанъ, бизге анавы айны экиге болип берчи,» дейлер де, эгер о шу ишни япып олса, инанаджакъларыны айталар. Шу куни Ай толгъан гедже эди. О вакъыт ресульаллаһ бу акъта Раббине ялваргъан эди. Бирден толы Ай тамам ортасындан болюнип, ярысы Сафа дагъы устинде, ярысы исе онынъ къаршысындаки Къайкъаан дагъы устинде пейда олды. Бу муджизени корип тургъан мушриклер: «Муһаммед бизлерни тылсымлады. Барсын ойле олсын, амма о бутюн адамларны тылсымлап оламаз, шу ерде булунгъан кишилерден сорармыз,» дедилер.

Иште шу вакъытта Меккеге кирип келеяткъан керван адамларындан бу акъта соралгъанда, олар да ёлда кельгенде Айнынъ экиге болюнгенини корьгенлерини айттылар. Лякин Абу Джаһиль (Джаһиль яманларнынъ атасы экен) лагъаплы бир мушрикнинъ ёлбашичылыгъындаки кяфирлер «Бу эр вакъыткъы тылсымлардан бири», деген лафтан дёньмедилер. Шу вакъыт юкъарыдаки ает назиль олды.

3. Олар **(пейгъамберни)** яланджы эттилер ве озь авес-нефислерине уйдылар. Амма эр бир иш **(озь)** ерини тапар. **(Яни кяфирлер не къадар юзь чевирселер де, бу һакъ дин ер юзинде къарар тапар).** 4-5. Ант олсын ки, оларны бу алларындан вазгечтиреджек нидже хаберлер кельгендир. Бу хаберлернинъ эр биринде устюӊ бир икмет бардыр. Лякин оларгъа ич бир тюрлю тенбиелев файда бермез! 6-7. Эй Муһаммед! Артыкъ сен олардан юзь чевир! Сур чалыджы **(Исрафиль мелек)** таныш олмагъан бир шейге **(Къыяметте кяфирлерни эсап-китапкъа)** чагъыргъан Куньде олар башлары тобен алда, тыпкъы джайылгъан чегерткилер киби, къабирлеринден чыкъып келирлер! 8. Кяфирлер: «Бу зорлы бир кунидир,» дерлер. 9. Олардан **(Мекке мушриклеринден)** эвель Нухнынъ къавми де яланджы эткен эди. Олар Бизим къулымызны яланджы этип: «О бир делидир», дедилер ве онынъ **(озь пейгъамберлик вазифесини эда этюв)** ёлы кесильди. 10. Шу вакъыт о Раббине: «Мен **(бу кяфир къавмден)** магълюбдырым; Озинъ ярдым эт!» деп ялварды. 11. Биз де кок къапыларыны сув ташкъыны иле ачтыкъ. 12. Ер юзинде чокъракълар чыкъарттыкъ. **(Кокнинъ ве ернинъ)** сувлары такъдир этильген бир иш **(яни кяфирлерни гъаркъ этмек)** устинде бирлештилер! 13-14. Оны тахтадан, мыхтан ясалгъан геминен къуртардыкъ. Инкяр этильген Нухкъа мукяфат оларакъ берильген геми Бизим незаретимиз алтында ялдап кетти. 15. Акъикъатен Биз оны **(туфан белясыны)** бир ает-ибрет оларакъ къалдырдыкъ. Асыл ондан бир огют алгъан бармы?! 16. Меним **(пейгъамберлеримни яланджы эткенлерге косьтерген)** азабым ве тенбиелевим насыл олды— э?! 17. Ант олсын ки, Биз Къуръанны огют олсын деп, къолайлаштырдыкъ; бир огют алгъан бармы экен?! 18. Ад къавми **(де оларгъа йиберильген Худ пейгъамберни)** яланджы этти. Меним азабым ве тенбиелевим насыл олды? 19-20. Ниает Биз девамлы бир огъурсыз куньде устьлерине, инсанларны хурма кутюги киби къопарып аткъан деһшетли бир боран йибердик. 21. Меним азабым ве тенбиелевим насыл олды— э?! 22. Ант олсын ки, Биз Къуръанны огют олсын деп, къолайлаштырдыкъ; бир огют алгъан бармы экен?! 23. Семуд къабилеси де **(Салих пейгъамбернинъ кетирген)** тенбиелерини ялан деди. 24-25. Олар айттылар: «Биз озимизнинъ ичимизден бир адамгъа **(пейгъамбер деп)** уяджакъмызмы? О алда биз акъикъатен де сапыкълыкъ ве делилик эткен олырмыз. Эслетме-вахий **(Китап)** онъа берильдими?! Ёкъ, о пек яланджы ве кибирлидир!» дедилер. 26. Олар ярын **(ахретте)** кимнинъ пек яланджы ве кибирли экенини

билирлер. 27. Догърусы, оларны денъемек ичюн ыргъачы девени йиберген Бизмиз. Салиhке шойле дедик: «Сен **(оларнынъ япкъанларыны)** козетип ве **(азапларына)** сабыр этип тур! 28. Ве сувнынъ оларнен деве арасында такъсим олунгъаны **(яни сувдан бир кунь олар ичселер, бир кунь деве ичмеси лязим экени)** ве эр бир ичювге озь вакъты олгъаны акъкъында бильдир.» 29. Амма олар бир аркъадашларыны чагъырдылар; о къылычыны алып девени сойды. 30. Меним азабым ве тенбиелевим насыл олды?! 31. Ниает, Биз оларнынъ устине бир къычкъырыкъ йиберген эдик, олар тыпкъы **(къойлар ичюн)** къош ясагъаннынъ **(къорасындан тёкюльген)** къуру от киби олып къалдылар. 32. Ант олсын ки, Биз Къуръанны огют олсын деп, къолайлаштырдыкъ; бир огют алгъан бармы экен?! 33. Лут къавми пейгъамберлери кетирген тенбиелевни ялан деди. 34. Ниает, Биз оларнынъ устине ташборан йибердик. Ялынъыз Лутнынъ аилесини саарь вакътында къуртардыкъ. 35. Бу Бизим тарафымыздан олгъан бир ниметтир. Шукюр эткен кишилерни Биз мына бойле мукяфатлаймыз. 36. Ант олсын ки, Лут Бизим **(азапнен)** оларны (озь къавмини) якъалайджагъымыз хусусында тенбиелеген эди, **(амма)** олар тенбиеден шубhеленип, ялан дедилер. 37. Ант олсын ки, олар Лутнынъ мусафирлери олгъан мелеклерни ёлдан чыкъармакъ истедилер, шунынъчюн Биз оларнынъ козьлерини кёр эттик. «Энди Меним азабымны ве тенбиелевимни динълемеювнинъ акъибетини татып бакъынъыз!» дедик. 38. Ант олсын ки, саба эрте оларнынъ башларына огю алынмаз азап тюшти. 39. «Энди Меним азабымны ве тенбиелевимни динълемеювнинъ акъибетини татып бакъынъыз!» дедик. 40. Ант олсын ки, Биз Къуръанны огют олсын деп, къолайлаштырдыкъ, бир огют алгъан бармы экен?! 41. Ант олсын ки, Фыравуннынъ къабилесине де тенбиелевлер кельди. 42. Олар Бизим бутюн ает-муджизелеримизни ялан дегенден сонъ Биз оларны кучь-къудрет саибине ляйыкъ бир шекильде якъаладыкъ **(яни эписини денъизге гъаркъ эттик)** 43. Эй Мекке путперестлери! Сизинъ инкярджыларынъыз булардан устюнми?! Ёкъса иляhи Китапларда сиз ичюн бир къуртулыш алямети бармы **(яни сизлер инкярджы олып, озь пейгъамберинъизни яланджы десенъиз де, ич бир тюрлю азапкъа огърамайджагъынъыз хусусында делиль-весикъанъыз бармы)**?! 44. Ёкъса олар: «Биз очь ала биледжек джемаатмыз», дерлер? 45. Якъында шу джемаат дагъытылып, артларына къарап къачаджакътырлар.

Изаат. Бу аят пейгъамбер алейhи-с-селямнынъ чин пейгъам-

бер экенине делиль олгъан, келеджекте оладжакъ адисе акъкъында хаберлерден биридир. Акъикъатен, мына бу аетназиль олгъан сонъ чокъ вакъыт кечмей «Бедир урушы»нда шу магърур мушриклер енъилип, артларына къарап къачтылар.

46. Къыямет оларгъа (**азап ичюн**) ваде этильген Куньдир. О не де къоркъунчлы ве не де аджджы бир куньдир! 47. Догърусы, джинастчи асый кимселер сапыкълыкъ ве ахмакълыкъ ичиндедирлер. 48. Олар чалкъа яткъызылып атешке сюрьдирильген Куньде: «Джеһеннемнинъ азабыны татып коринъиз!» денилир. 49. Шубһесиз, Биз эр шейни белли бир ольчюнен яраткъанмыздыр. 50. (**Яратмакъ истеген эр бир шейимиз ичюн**) Бизим эмримиз факъат бирдир (**яни «Ол!»**) деген сёздир! ки, (**о шей**) козь ачып-юмгъандже (**ёкътан бар олыр**). 51. Ант олсын ки, Биз сизге бенъзерлерни эляк эттик; асыл бир огют алгъан бармы экен?! 52. Оларнынъ (**инсанларнынъ**) япкъан эр шейи китапларда (**амель дефтерлеринде**) къайд этюВлидир. 53. Кучюк-буюк эр шей сатыр-сатыр язувлыдыр. 54-55. Алладан къоркъкъан диндар кишилер кучьли укюмдарнынъ къатында юксек бир дереджеде дженнетлерде фераһлыкъ ве айдынлыкъ ичиндедирлер.

Рахман суреси

55.

Мединеде энген бу суре 78 аеттен ибарет олып, онынъ биринджи аетинде Алла-тааляныкъ ады шефкъатлы олгъаны къайд этиле. Мында Онынъ Озь къулларына косьтерген энъ буюк шефкъаты— мерһамети— оларгъа бутюн аятлары ичюн дестур олгъан Къуръан-ы Керимни эндиргени акъкъында айтыла.

Сонъра кяинаттаки энъ буюк сейярелерден энъ кучюк зеррегедже— бутюн мевджудат Танъры-тааля тарафындан назик бир эсап-китапнен яратылгъаны ве олардан эр бири озь бойнына къойылгъан вазифени эда этювде Яраткъангъа ич бир сёзсиз итаат этмеси беян этилип, инсанлар да озь-ара муамелелеринде инсафнен иш тутсынлар, деп теразе мейдангъа кетирильгени айтыла.

Бу суреде муъминлерге ваде этильген дженнет ниметлери ве кяфирлерге азырлангъан джеһеннем азабы тафсилятлы суретте беян этиле ве башкъа сурелерде раст кельмеген бир усул къулланылып, Алла-тааляныкъ иляһий къудретине делиль олгъан эр бир джумледен сонъ, яни суре девамында отыз бир кере инс ве

джынскъа къарап: «Раббинъизнинъ ниметлерине ялан деп олырсызмы?!» деп хытап этиле.

Суре, Танъры-тааляныпъ улу ве шефкъатлы зат экенини даа бир кере къайд этювнен екюнлене. Суренинъ «Рахман» («Шефкъатлы») деп Алланынъ адынен адландырылгъаны да шунынъ ичюндир.

Бисмилляһи' р-Рахмани' р-Рахим

1-2. Рахман олгъан (шефкъатлы) Алла (Муһаммед пейгъамберге ве онынъ умметине) Къуръанны огретти. 3-4. О, инсанны яратып, онъа лакъырды этмекни огретти. 5. Кунешнинъ ве айнынъ арекет этювлери бир эсапкъа коредир. 6. От-олен де, тереклер де тек Онынъ эмрине боюн эгерлер. 7-8. О, Кокни юксельтти ве сизлер (башкъаларына зулум этмеменъиз) ичюн теразе къойды. 9. Эй инсанлар! Чекини догъру чекинъиз ве чекини эксильтменъиз! 10. Ерни О бутюн джанлылар ичюн (яни олар ерлешип файдалансынлар деп) кенъ-тегиз этип яратты. 11-12. Онда мейвалар, салкъымлы хурма тереклери, къабукълы захире данелери, гузель къокъулы отлар бар. 13. Эй инсанлар ве джинлер! Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие (яни инкяр эте) билирсиз?! 14. О, инсанны (яни Адем алеһи-с-селямны) пишкен чамур киби къуру балчыкътан яраткъандыр. 15. Джин-Иблисни исе темиз алевден яратты. 16. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 17. О, эки Шаркънынъ (яни Куннинъ ве Айнынъ догъгъан ерлерининъ) да, эки Гъарпнынъ (Куннинъ ве Айнынъ баткъан ерлерининъ) да Раббидир. 18. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 19. О, бир-бирине къошулмакъ истеген эки денъизни айырып, ян-яна акъызып къойды. 20. Экисининъ арасында сед олып, олар шу седни ашып оламазлар. 21. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 22. Бу эки денъизден де инджи ве мерджан чыкъар. 23. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 24. Денъизде юрьген дагълар киби юксек котерильген (елькенли) гемилер де ялынъыз Онынъдыр. 25. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 26. Ер юзиндеки эр шей фанийдир (келип-кечиджидир). 27. Анджакъ улу ве джумерт олгъан Раббинънинъ юзи— барлыгъы бакъийдир (даимийдир, эбедийдир). 28. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 29. Коклерде ве Ерде

олгъан кимселер эр шейни Ондан истерлер. О эр ань ишнен мешгъульдир.

Изаат. Бу аетнинъ ози саде олгъанына бакъмадан, Ислямий акъиденинъ (Ислям дининиъ) эсас чизгилеринден бирини толу суретте ифаделегендир. Яни ерде ве кокте Алла-таалягъа мухтадж олгъан ве Ондан имдат ярдым тилемеген бир джанлы ёкътыр. О эр кунь, эр саат, эр ань Ози яраткъан кяинаттаки бутюн джанлы алемни идаре этип тургъан Раббидир. Бу ает «Алла-таала барлыкъны ве ондаки эр шейни яраткъан да, сонъ оларны озь алына ташлап къойгъан», деген айры фельсефеджилерге ачыкъ бир исбаттыр.

30. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 31. Эй джин ве шайтан топлулыкълары! Тезден (Къыямет Куни) сизинъ де эсабынъызны кесмек ичюн элимиз бошайджакъ.

Изаат. Яни азгъана олгъан бу фурсат кечкенинен, дюнья аяты битип, ондаки иш-амель де битер ве Алла-таала бутюн инсанларнынъ ве джинлернинъ дюньяда япкъан амеллерининъ эсап-китабыны япмакъ ве ляйыкъ мукяфат джезаларыны бермек ичюн бошайджакътыр. Шу Куни Танъры-таалянынъ адиль джезасындан ич ким къачып къуртулмаз. Ашагъыдаки аетлерде бу акъта сёз кете.

32. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 33. Эй джин ве инсан топлулыкълары! Эгер сиз (Алланынъ джезасындан къачып) Коклернинъ ве Ернинъ чевресини ашып кечмеге кучинъиз етсе, кечинъиз! Амма Алланынъ берген бир кучи олмаса, кечалмазсынъыз! 34. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 35. Эй Инсанлар ве джинлер! (О куньде) Устинъизге тютюнсиз бир алев ве къоюу тютюн (думан) йиберилир ки, сиз (ондан ич) къуртулып оламазсыз! 36. Ойле экен Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 37. (Къыямет олгъанда) Кок ярылып (джеһеннем азабындан) тери киби къызарып къалгъанда; — 38. Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 39. О куни япкъан гунаһлары акъкъында не бир инсандан ве не де бир джинден соралыр. 40. Ойле экен, Раббинъизни ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 41. О Куни сучлылар сима-бельгилеринден таныырлар да, алын сачларындан ве аякъларындан якъаланырлар. 42. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 43. Иште сучлыларнынъ ялан деген джеһеннеми будыр! 44. Олар шу (джеһеннем) атешинен къайнакъ сув арасында долашып турарлар.

Изаат. Яни дюнья аятындан куфр иле отькен кимселер

ахретте джеhеннем атешинде куер экенлер, джеhеннем хадимлери олгъан мелеклерден бир ютум сув сорарлар. Шу вакъыт оларгъа къайнакъ сув берилип, кене атешке атылырлар ве бу ал эп текрарланып турар. Мезкур аетлерде кяфирлерге бериледжек азаплар беян этильди. Энди ашагъыдаки аетлерде иман саиплерини беклеп тургъан гузель акъибет — дженнеттеки эбедий сеадетли аят тильге алына.

45. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 46. Раббиден (**яни Онынъ огюнде турып, дюньяда япкъан бутюн амеллерине джевап берювден**) къоркъкъан киши ичюн эки дженнет бардыр. 47. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?!

48. Бу эки дженнет (**салкъынлыкъ берген**) тюрлю тереклернен толыдыр. 49. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 50. Бу дженнетлерде эки акъар чокъракъ бардыр. 51. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 52. Бу дженнетлерде эр тюрлю мейвадан эки чешити бардыр. 53. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 54. О ерде (**дженнетлилер**) орьтюлери парлакъ атластан олгъан миндерлерде ясланып отурырлар; эки дженнетнинъ де мейвалары оларгъа якъын олыр (**яни дженнетлилер анги бир мейваны ашамакъ истеселер, шу мейванынъ ози оларгъа эгилип, якъын келир**) 55. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 56. О ерлерде (**дженнетлерде**) козьлерини (**эркеклерге тикилип бакъмакътан**) тыйгъан ве озьлерине ич бир инсан я да джин тиймеген къызлар бардыр. 57. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 58. Олар (**сафлыкъ ве пакликте**) тыпкъы якъут ве мерджан кибидирлер. 59. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 60. Яхшылыкънынъ къаршылыгъы яхшылыкъ дегильми?!

Изаат. Яни дюнья аятында иман ве яхшы амеллернен отькен кишининъ ахреттеки мукяфаты дженнеттир. Инсан келимесининъ манасы — яхшы амель этмектир. Пейгъамбер алейhи-с-селямдан: «Иhсан недир?» деп соралгъанда, о шойле джевап берген экен: «Иhсан — Алла-таалягъа гуя Оны корип тургъандай ибадет этювинъдир. Зира ки, сен Оны корьмесенъ де, О шубhесиз, сени корип турыджыдыр».

61. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 62. Бу эки дженнеттен башкъа эки дженнет (**багъы**) даа бардыр. 63. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?!

64. Ренклери къоюю ешильдир (яни олар ич къурумайлар ве сарармайлар). 65. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 66. Экисинде де токътамай фышкъырып тургъан эки чокъракъ бардыр. 67. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 68. Экисинде де тюрлю-тюрлю мейвалар, хурмалыкълар ве нар тереклери бардыр. 69. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз. 70. О ерлерде яхшы табиатлы ве гузель юзьлю къадынлар бардыр. 71. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 72. Чадырлар ичинде аху козьлилер бардыр. 73. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 74. Оларгъа (дженнетлилерден) эвель не бир инсан, не бир джин токъунгъандыр. 75. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 76. Дженнетлилер о ерде ешиль ястыкъларгъа ве аджайип килимлерге ясланырлар. 77. Ойле экен, Раббинъизнинъ ниметлеринден къайсы бирини ялан дие билирсиз?! 78. Улу ве пек джумерт олгъан Раббининъ ады не юджедир!

Вакъиа суреси

56

Меккеде энген бу суре 96 аеттен ибареттир. Бу суреде Къыямет оладжагъы ве шу вакъытта юзь береджек деһшетли вакъиа-адиселер эм де шу Куни кишилер учь тайфагъа бёлюнеджеклери акъкъында хабер бериле ве суре девамында эр бир тайфанынъ тападжакъ акъибети беян этиле. Шунынъ ичюн де о «Вакъиа» яни «Вакъиа олыджы (Къыямет)» деп адландырылгъандыр.

Шунынъ киби, бу суреде джеһеннем деһшетлери ве дженнет манзаралары тафсилятлы суретте тасвирлене эм де ахрет аятыны инкяр эткен кимселерге ич ред этилип олунмайджакъ весикъалар иле джевап бериле. Суренинъ сонъында юкъарыда анъылгъан эр бир хабернинъ акъикъатен керчек экени бир даа къайд этилип, бутюн муъмин-мусульманларгъа Улу Раббининъ адыны паклеп, тесбиһ этмеге — шерефлемеге эмир бериле.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1-3. Къыямет къопкъанда, кимини алчалтаджакъ ве кимини юксельтеджек олгъан о вакъианынъ (Къыяметнинъ) ялан олмагъаны ортагъа чыкъаджакъ ве онда ич бир ялан айтыджы олмаз.

Изаат. Яни акъикъатен къопаджакъ къыямет саати кельгенде, дюнья аятында Алла-таалянынъ шанына ялан уйдырып юрьгенлернинъ ич бириси ялан айтып оламайджакъ эм де бу дюньяда озь нефси- истеклерине къапылып, мал ве байлыгъынен кейф этип юрьген динсиз-имансыз кимселерни Къыямет джеһеннемнинъ энъ тюбюне ташлап алчалтыр, амма бу дюньяда даима юзь берип тургъан зулум ве акъсызлыкъ азабындан эзилип юрьселер де, озь иман-итикъадларында къавий тургъан муъмин-мусульманларны исе дженнетлердеки юксек дереджелерге котерип юксельтир.

4-7. Эй инсанлар! Ер сарсылдыкъча сарсылып, дагълар уфандыкъча уфатылып, тоз-думангъа чеврильген вакъытта сиз учь тайфа оладжакъсынъыз. 8. Яхшы ишлер ишлегенлерини бельгилемек ичюн амель дефтери сагъ тарафтан берильгенлер; сагъ тараф саиби олмакъ не буюк бахыттыр! 9. Яман ишлер ишлегенлерини бельгилемек ичюн амель дефтерлери солдан берильгенлер; не языкъ о сол тарафлыларгъа!

Изаат. Сагъ тараф саиплери дюнья аятындан иман-итикъад иле отькенлери себебинден оларгъа Къыямет Куни амель дефтерлери сагъ тарафтан берилип, олар дженнет ниметлерине ляйыкъ олгъан бахытлы кишилердир. Сол тараф саиплери исе дюнья аятындан куфюрликнен отькенлери себебинден Къыямет Куни оларгъа амель дефтерлери сол тарафтан берилип, олар джеһеннемге атыладжакъ бедбахт кишилердир.

10. Яхшылыкъ япувда илери олгъанлар, къаршылыгъыны алувда да илери оладжакъларды. 11-12. Иште Наим дженнетлеринде Алла-таалягъа энъ якъын этильгенлер олардыр. 13-14. Олардан буюк бир къысмы эвельки умметлерден олып, аз къысмы сонъкилердендир (**яни Муһаммед алейһи-с-селямнынъ умметиндендир**)

Изаат. Яни Адем алейһи-с-селямдан башлап, та Муһаммед алейһи-с-селямгъадже отькен бутюн пейгъамберлерге инангъан ве оларнынъ янларында турып, Алла-тааля йиберген динге давет этювде ярдымджы олгъан эвельки умметлер арасындаки илери затларнынъ сайысына нисбетен Муһаммед алейһи-с-селямнынъ уммети арасында илери затларнынъ сайысы аздыр.

15-16.(**Олар къыйметли ташларнен**) безетильген софаларда бир-бирине къаршы-къаршы ясланырлар. 17-18. Эбедий яш олгъан (**ич де къартаймагъан**) огъланлар акъкъан чокъракътан (**мей**) толдырылгъан касаларны, йыб-

рыкъларны, къаделерни сюзип турарлар. 19. О(**мей**)лерден оларнынъ башлары да агъырмаз, саргъуш да олмазлар. 20-21. Даа озьлери сайлап алгъан чешит мейвалар ве истегенлери киби къуш этлери де (**теклиф этилир**). 22-24. (**Дюнья аятында**) япкъан яхшылыкъларына къаршылыкъ оларакъ седефтеки инджилер киби аху козьлилер бардыр. 25-26. О ерде бош ве гунаhкъа къояджакъ бир сёз эшитмезлер. Ялынъыз селямгъа къаршылыкъ «Селям!» денильгени эшитилир. 27. Амель дефтерлери сагъдан берильгенлер; Сагъ тараф саиби олмакъ не буюк бахыттыр! 28-34. Олар тикенсиз Нилуферлер янында, салкъымлары саркъкъан банан тереклери ве узангъан кольге тюбюнде; чагълап акъкъан сувлар кенарында; битмез-тюкенмез олгъан ве ясакъ да этильмеген бол мейвалар арасында, юксек тёшеклер устиндедирлер. 35. Биз оларны (**аху козьлилерни**) янъыдан яраткъанмыздыр. (**Яни олар анадан догъмадырлар, Аллаhнынъ къудретинен пейда олдылар**). 36-38. Сонъ оларны сагъ тараф саиплери ичюн (**яшта да, дюльберликте де, бой-постта да**) эписини бирдайын этип, эшлерине якъышлы бакире къызлар этип яраттыкъ. 39-40. (**Сагъ тараф саиплери олгъанлар**) эвельки (**уммет**)лер ичинде де чокълыкъны тешкиль этелер, сонъкилернинъ (**Муhаммед алейhи-с-селям умметининъ**) ичинде де чокълыкъны тешкиль этелер. 41. Дефтерлери сол тарафтан берильгенлер; не языкъ о сол тарафлыларгъа! 42-44. (**Олар**) инсаннынъ беденини тельме-тешик эткен (**сыджакъ**) Самум ели ве къайнакъ сув ичинде, серинлиги ве хошлыгъы олмагъан къара бир туман кольгесинде булунырлар. 45-46. Чюнки олар бундан эвель, дюньяда зевкъ ичинде булунып экенлер, буюк гунаh ишлевде аякъ тиреп турар эдилер. 47. Шойле сёйлер эдилер: «Олип де, топракъ ве бир топ кемикке чеврильген сонъ биз керчектен де гъайрыдан тириледжекмизми?» 48. Эвель келип кечкен баба-делелеримиз де?» деп (**масхара этер**) эдилер. 49-50. Эй Муhаммед! Айт ки: «Шубhесиз, эвелькилер де, сонъкилер де белли бир Куньде, бельгиленген вакъытта топлашаджакътырлар. 51. Сонъра сиз, эй сапыкълар, (**гъайрыдан тирилювни**) ялан дегенлер; 52. Догърусы, сиз (**джеhеннемнинъ ортасында оськен**) Зокъкъум терегинден ашайджакъсынъыз. — 53. Къарынларынъызны онынънен толдыраджакъсыз. — 54. Сонъ онынъ устине къайнакъ сувдан ичеджексиз. — 55. Эм сувсагъан девенинъ ичкени киби ичеджексинъиз!» 56. Мына бу оларнынъ джеза (**Къыямет**) Куниндеки «зияфет»-леридир! 57. Эй инсанлар! Сизни яраткъан

Бизмиз. Сиз аля даа (ахретте гъайрыдан тирильтмеге къадир экенимизни) тасдыкъ этмейсизми?!

Изаат. Яни ёкътан бар этмеге къадир олгъан зат, шубhесиз, гъайрыдан тирильтмеге де къадирдир. Энди ашагъыдаки аетлерде Танъры-тааля Озининъ гъайрыдан тирильтмеге къадир олгъанына дёрт шейни — инсанны яраткъаныны, небататны (экин-осюмликлерни) яраткъаныны, сувны яраткъаныны ве от-алевни яраткъаныны делиль этип кетире.

58-59. Айтынъыз, акъыткъан менинъизден инсанны яраткъан сизсинъизми? Ёкъса, яратыджы Бизмизми?

Изаат. Акъикъатен, бу инсаннынъ кози огюнде даима текрарланып тургъаны ичюн дикъкъат этильмеген буюк бир муджизедир. Эгер киши бэдениндэн айрылып чыкъып тургъан тер, козь яшы киби олгъан бир тамчы сувдан — мениден аз бир муддет кечкен сонъ, озь-озинден эркек я да ыргъачы джынсына менсюп, эшиткен, корьген бир инсан пейда олып къалса... Тасавур этип олунмайджакъ бу иш насыл этип олды? Я бу инсан озининъ кемиклери, эти ве терисинен; тамырлары, тюк ве тырнакъларынен эм де тек озине хас олгъан хасиет-табиатынен къаерге яшырынып алгъан эди?! Анги бир адам бир тамчы сув озь-озинден мына бойле инсангъа чевриле деп олыр?! Ич ким! Чюнки меним ананынъ ичине тюшкенинен эр-къадыннынъ иш-амели бите: олар шу бир тамчы сувдан юкли олунамы-ёкъмы — буны бильмеге къадир дегиллер... бу ягъы энди ялынъыз Яраткъаннынъ истегине багълы. Эгер О истесе, Озь къудретинен бир зерре уджейреден ибарет олгъан шу менийден инсаннынъ бутюн азаларынынъ эр бири озине хас олгъан бинълердже уджейрелерини асыл эте ве эр бир азанынъ уджейресине озь вазифесини бельгилеп бере. Шу бир тамчы сувдан яваш-яваш инсан кевдесини асыл эте ве онъа джан кирсете... Акъикъатен, бу иляhий муджизеде акълыны ишлеткен кишилер ичюн етерли ибрет бардыр.

60-61. Олюмни де аранъызда Биз бельгилегенмиздир **(яни сизге аятны да, олюмни де Биз беремиз)**. Ве Биз сизлерге эджель берип, еринъизге сизге бенъзегенлерни денъиштирмеге эм де сизни озинъиз бильмеген шекильде гъайрыдан яратмагъа аджиз дегильмиз. 62. Ант олсын ки, сиз илькиде насыл этип асыл олгъанынъызны бильдинъиз, кене де ойланмайсыз! 63-64. Сиз сачкъан экинлеринъиз акъкъында тюшюнип бакътынъызмы? Оларны сиз осьтирип чыкъарасызмы, ёкъса Биз осьтиремизми?! 65. Эгер истесек, Биз эльбетте оны къуру чёп этер эдик ве сизлер шашып къалып: «Догърусы, биз борджгъа баткъан эдик; ёкъ, атта **(берекеттен)** маърум къалдыкъ» **(деп яйгъара къопаргъан олыр)** эдинъиз. 68-69. Айтчынъыз, ичкен сувынъызны булуттан эндирген сизмисиз, ёкъса оны Биз эндиремизми?! 70. Истесек, оны адджылаштырыр эдик; не

ичюн шукюр этмейсиз? 71-72. Сиз якъкъан от-алевинъиз акъкъында тюшюнип бакътынъызмы? О агъачларны бар эткен сизмисиз, ёкъса Биз бар этемизми?! 73. Биз оны бир ибрет ве ёлда къонакълагъанлар ичюн ярарлы эттик. 74. Эй Муhаммед! Улу Раббининъ адыны (**эр анги нукъсандан**) паклеп, Оны шерефле! 75-76. Хайыр, йылдызларнынъ баткъан ерине емин этерим ки, — бунынъ не буюк емин экенини бильсенъиз де! — 77-80. Догърусы, о ялынъыз арынгъанлар (**темиз-пак олгъанлар**) токъуна биледжек сакълы бир Китапта мевджут экен, алемлернинъ Рабби тарафындан эндирильген улу Къуръан-ы Керимдир! 81. (**Эй кяфирлер**), сиз бу сёзге — Къуръангъа хор бакъасынъызмы (**яни сиз бойле улу Китапны назаргъа алмай инкяр этмектесинъизми**)?! 82. Ве сизлер (**Къуръанны**) ялан демек (**киби бахытсызлыкъ**)ны озинъизге рызыкъ-насип этип алырсызмы?! 83-85. (**Вефат этеяткъан**) кишининъ джаны богъазына етеяткъанда ве сиз о заман бакъып къалыр экенсиз, Биз онъа сизден даа якъынмыздыр, амма корьмезсинъиз. 86-87. Сиз (**гъайрыдан тирильмейджекмиз деген**) сёзинъизде догъру олсанъыз, шу (**джан**)ны (**кене джесетке**) къайтарсанъыз. (**Ёкъ, сиз оны ич къайтарып оламазсынъыз!**). 88-89. Эгер шу ольген киши (**Аллагъа якъын этильген**) илерилерден олса, онъа раатлыкъ, хошлыкъ ве бол ниметли дженнет бардыр. 90-91. Эгер (**амель**) дефтери сагъ тарафтан берильгенлерден олса: «Эй сагъ тараф саиби, санъа селям олсын! денилир. 92-94. Эгер сапыкъ (**гъайрыдан тирилювни**) ялан деген сол тараф саиби олса, онъа къайнакъ сувдан «зияфет» берилир ве о джеhеннемге сокъулыр. 95. Догърусы, бу (суреде айтылгъан шейлер) чин керчекнинъ озидир. 96. Улу Раббининъ адыны шерефле!

hадид суреси

57

29 аеттен ибарет бу суре Мединеде энген олып, о бутюн алем даима Яраткъанны шерефлеп турмакъ керекликлиги акъкъында хабер берювнен башлана. Бундан сонъ Алла-таалянынъ иляhий сыфатлары беян этиле.

Суре муъминлернен мунафыкъларнынъ ахреттеки вазифелери акъкъында хабер берип, о ерде мунафыкълар дюньядаки киби

муъминлернинъ арасына къошылып кеталмай айрылып къаладжакълары айтыла ве бу дюнья аятынынъ кечиджи экени баарь ягъмуры тюбюнде дёрт кунь сефа корип, ачылып, сонъ язынынъ сыджагъына даянмай къурып-къаврап къалгъан чечеклерге бенъзетиле.

Суре Иса пейгъамберининъ ёлына иришкенлерни Алладан къоркъмагъа ве Онынъ сонъки пейгъамбери олгъан Муһаммед алейһи-с-селямгъа инанмагъа чагъырувнен екюнлене.

Бу суреде адамларнынъ аманлыкъ куньлеринде де, агъыр куньлеринде де бирдайын зарур ве файдалы олгъан демир-маден акъкъында айтылгъаны ичюн о «Һадид» яни «Демир суреси» деп адландырылгъандыр.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1. Коклерде ве ерде олгъан эр шей Алланы шерефлей. О кучьлидир, Хаки́мдир. 2. Коклернинъ ве Ернинъ укюмранлыгъы Онынъдыр. О аят берир, эм олюм берир. О эр шейге къадирдир. 3. О биринджи ве сонъынджыдыр (**яни эр шейден сонъ къаладжакъ ялынъыз Онынъ Озидир**); бар олгъаны ашкярдыр; акъикъий маиети инсан ичюн гизлидир. О эр шейни билиджидир.

Изаат. Бу аетте эр бир муъмин Алла-таалянынъ бар олгъаны ве Онынъ екяне Алла олгъанына инанмакънен бирге итикъад этильмеге лязим олгъан дёрт иляһий сыфаты беян этиле: Алла бириндживидир, яни о Энъ эвельки зат олып, ондан эвель ич бир заман отькен дегильдир; Алла сонъынджыдыр,, яни О эбедий-менгу олып, эр шей ёкъ олыр, лякин Онынъ сонъы-ахыры ёкътырдыр; Алла бардыр, яни кяинатта ве алемдеки эр шей Онынъ бар олгъанына ачыкъ-айдын делиль олып турмакъта; Алла маһфийдир, гизлидир, яни Онынъ затыны — Озини козьнен тасавур этмек мумкюн олмаз ве Онынъ маиети-акъикъатына ич акъыл етмез.

4. О Коклерни ве Ерни алты куньде яратып, сонъра Озининъ Аршына (коктеки тахтына) ерлешкен Заттыр. О, ерге кирген (**ягъмур ве къар сувы, чешит ер асты байлыкълары ве хазинелер, джеседлер киби**) шейлерни де, ондан чыкъкъан (**от-олен, осюмликлер ве чокъракъ сувлары киби**) шейлерни де, коктен энген (**рызыкъ ве насип, хайыр-къысмет киби**) шейлерни де, анда (**кокке**) котерильген (**яхшы амель ве дуа-тилеклер киби**) шейлерни де билир. Къаерде олсанъыз олынъыз, О сизнен берабердир. Алла не япаяткъанынъызны корип турыджыдыр. 5. Коклер ве Ер Онынъ мулькидир. Бутюн ишлер ялынъыз Аллагъа къайтарылыр. 6. О, геджени куньдюзге къатар, куньдюзни геджеге къатар. О, къальплердеки сырларны билиджидир. 7. Эй инсанлар! Аллагъа ве Онынъ Пейгъамберине инанынъыз

эм де сизни варис эткен шейлерден (яни вакътынджа элинъизде булунгъан ве эрте-кеч истесенъиз де, истемесенъиз де башкъаларынынъ къолына кечеджек Алла берген мал-мульктен) хайыр садакъа беринъиз! Аранъыздан инангъан ве хайыр-садакъа бергенлер ичюн буюк эджир-мукяфат бардыр. 8. Пейгъамбер сизни Раббинъизге инанмагъа чагъырыр экен, не ичюн Аллагъа инанмазсынъыз?! Эм О сизден (рухларынъызны яраткъан вакъытта инанманъыз ичюн) сёз алгъан эди. Инаныджы олсанъыз, бу чагъырувгъа къошулынъыз! 9. Сизни (куфр) къаранлыгъындан (иман) айдынлыгъына чыкъармакъ ичюн ап-ачыкъ аетлерни (яни Къуръан-ы Керимни) эндирген Одыр. Догърусы, Алла сизлерге нисбетен шефкъатлыдыр, мерһаметлидир. 10. Коклернинъ ве Ернинъ мирасчысы олгъан Алла ёлына не ичюн сиз хайыр-садакъа бермейсинъиз?! Ичинъизден Мекке фетһинден (гъалебесинден) эвель хайыр-садакъа берген ве дженклешкен кимселер, сонъындан хайыр-садакъа берген ве дженклешкенлернен бир дегильдирлер — о бирилери даа устюн дереджедедирлер. Алла эписине дженнетни ваде эткендир. Алла япкъан ишлеринъизден хабердардыр. 11. Ким де Аллагъа бир одюнч такъдиминде булунса (яни Алла ёлына хайыр-саһавет, джумертлик япса), Алла онынъ къаршылыгъыны къат-къат этип берир ве онынъ ичюн буюк эджир-мукяфат бардыр. 12. Инангъан эркек ве къадынларнынъ оглеринде ве сагъ тарафларында нурлары (яни япкъан яхшы амеллери) ёлларыны айдынлатып кетеятылгъан Куньде оларгъа шойле дениледжектир: «Муджде! Бугунь ичлеринден ирмакълар акъкъан, ичинде темелли къалынаджакъ дженнетлер сизинъдир!» Иште бу буюк къуртулышнынъ озидир! 13. Эки юзьли мунафыкъ эркек ве къадынлар муъминлерге: «Бизни де бекленъиз, ышыгъынъыздан биз де файдаланайыкъ», дейджеклери Куньде оларгъа: «Артынъызгъа къайтынъыз да, ышыкъ аранъыз», денилир. Сонъ инангъанларнен экиюзьлилер арасына, къапысынынъ ичинде раһмет ве тышында азап олгъан бир дивар таргъырылыр. 14. Экиюзьлилер инангъанларгъа: «Биз (дюнья аятында) сизлернен берабер дегиль эдикми?» деп сесленирлер. Олар: «Эбет, ойле, лякин сиз озинъизни алдаттынъыз, бизге тузакъ къурдынъыз эм де (Ислямнынъ һакъ дин экенине) шубһелендинъиз; сизни, Алланынъ эмри (олюм) кельгендже (омюр даа узакъ экен ве Алла эр бир гунаһны багъышлар, деген) бош хаяллар алдатты. Сизни Алла акъкъында (Онынъ джумертлиги кенъ, Озю яраткъан къулларыны ич бир вакъыт азапкъа огъратмаз, деп) алдавджы шайтан алдатты», дерлер. 15.

Бугунь сизлерден де (эй мунафыкъылар), кяфир олгъан кимселерден де (джеһеннем азабындан къуртулмакъ ичюн) ич бир тёлев (алым) алынмаз. Бараджакъеринъиз — атештир! О сизлер ичюн энъ ляйыкъ ер! Не къадар яман акъибет бу!

Изаат. Мезкур аетлерде тыштан муъмин, ичтен исе мунафыкъ олгъан кимселернинъ ахретте оладжакъ акъибетлери беян этиле. Энди муъминлерге мураджаат этилип, оларны озьлеринден эвель келип-кечкен китап саиплери киби къалиплери къатып, фасикъ-итаатсыз олып кетмемелери ичюн гонъюллерини Алланынъ зикрине ве Къуръангъа сыгъынмагъа чагъырылалар.

16. Инангъан затлар ичюн Алланы анъмакъ ве ондан энген керчекке сыдыкъ къалипнен багъланмакъ вакъты кельмедими?! Олар даа эвель озьлерине китап берильген кимселер киби олмасынлар; оларнынъ узеринден узун заман кечти де, къалиплери къаттылашты. Оларнынъ (еһудий ве насранийлернинъ) чокъусы ёлдан чыкъкъан кимселердир. 17. Эй муъминлер! Алланынъ, Ер юзини олюминден сонъ тирильткенини билинъиз (яни Алла къурып-къакъшып къалгъан ерни ягъмурнен «тирильткени» киби, сизинъ къалиплеринъизни де Алланы анъув ве Къуръангъа сыгъынув иле йымшатыр). Мына Биз тюшюнирсинъиз деп, сизге (Озь иляһий къудретимизге делиль олгъан) аетлерни ап-ачыкъ этип анълаттыкъ. 18. Догърусы, садакъа берген эркек ве къадынларгъа эм де Аллагъа эйи бир такъдимде булунгъанларгъа (берген хайыр-садакъалары) къат-къат этип къайтарылыр. Олар ичюн (ахретте) джумертликнен бериледжек улу эджир-мукяфат бардыр. 19. Аллагъа ве Онынъ пейгъамберлерине инангъанлар — мына булар Раббилерининъ узурында сыдыкъ къалипли олгъанларнынъ шеитлернинъ озидирлер. Олар ичюн (ахретте) эджир-мукяфат ве (ёлларыны айдынлатып тургъан) нурлар бардыр. Кяфир олгъан ве Бизим аетлеримизни ялан деген кимселер исе — иште олар джеһеннемлидирлер! 20. Билинъиз ки, бу дюнья аяты факъат (бир нефеслик) оюн-кулькю, кейф-зийнет, озь-ара макътанув ве даа чокъ мал ве бала-чагъа арттырувдан ибареттир. Бу, гуя ягъмурнынъ кучинен оськен ве зираатчылар олгъан кяфирлерни де айретте къалдыргъан экинге бенъзер; сонъра о къурур, оны саргъан алда корерсиз. Сонъ къуру чёп олып къалыр(дюнья аятынынъ алы да бундан башкъа дегильдир). Ахретте исе (шу дёрт куньлик дюньягъа алданып къалгъанлар ичюн) къатты азап ве (дюньядан иман-итикъад иле кечкенлер ичюн) Алла тарафындан магъфирет (багъышлав) ве разылыкъ бардыр. Дюнья аяты исе алдавджы бир

кечириювдир. 21. Эй инсанлар! Раббинъиз тарафындан оладжакъ магъфиретке эм де Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине инангъанлар ичюн азырланылгъан, кенълиги Ерниен Кокнинъ кенълиги къадар олгъан дженнетке ашыкъынъыз! Бу Алланынъ улу лутфы олып, оны Ози истеген кишилерине берир. Алла улу лутф-у мерһамет саибидир. 22. Ер юзине ве сизинъ башынъызгъа тюшкен ич бир мусибет ёкътыр ки, Биз оны пейда этмезден эвель о, Китапта булунмасын. Догърусы, бу Аллагъа къолайдыр.

Изаат. Яни аятта юзь берген эр бир яхшы-яман, буюк-кучюк вакъиа-адисе, эльбетте Алла-таалянынъ къудрети иле пейда олмакъта. Ираткъаннынъ эмри олмайынджа биревнинъ беденине бир тикен биле кирмез. Бу акъикъатнынъ беян этилювининъ себеби...

23. Сизлер къолынъыздан кеткен шейге янмаманъыз ве Алланынъ сизге берген ниметлерине (адден ашыкъ) къуванмаманъыз ичюндир. Алла гъурурлы, макътанчакъ кимселерни асыл севмез. 24. Булар саранлыкъ эткен ве башкъаларыны да саран олмагъа чагъыргъан кимселердир. Ким де Алланынъ буюрувындан юзь чевирсе, бильсин ки, Алланынъ ич бир шейге ихтияджы ёкъ ве О алгъышкъа ляйыкъ заттыр. 25. Ант олсын ки, пейгъамберлеримизни айдын-ачыкъ весикъа-муджизелернен йибердик ве оларнен бирге Китап эм де инсанларнынъ адалетли олмалары ичюн ольчю — теразе эндирдик. Биз даа къатты олгъан ве инсанларгъа бир чокъ файдасы олгъан демирни бар эттик. Бу Алланынъ динине ве пейгъамберлерине корюнмеден ярдым эткенлерни бильмек ичюндир. Догърусы, Алла къуветлидир, кучьлидир. 26 Ант олсын ки, Нухны ве Ибраһимни Биз йибердик эм де оларнынъ сойындан олгъанларгъа пейгъамберлик ве Китап (яни Теврат, Инджиль, Зебур ве Къуръан) бердик. Амма сойларындан бир талайы догъру ёлдадыр, бир чокъы да ёлдан чыкъкъандыр. 27. Сонъра оларнынъ излеринден арды-сыра пейгъамберлеримизни йибердик ве Мерьем огълу Исаны да (оларнынъ артындан) йибердик эм де онъа Инджильни бердик ве онъа уйгъанларнынъ гонъюллерине шефкъат ве мерһамет дуйгъулары къойдыкъ. Раһибликни (монахлыкъ) исе озьлери тапып чыкъардылар. Биз оларгъа буны (раһиб олувны) язгъанымыз, буюргъанымыз ёкъ, лякин олар озьлери Алланынъ разылыгъыны истеп (раһибликни адет) яптылар да, сонъындан онъа кереги киби риает этмедилер. Биз олардан иман кетиргенлерге эджир-мукяфат бердик, амма чокълары ёлдан чыкъмышлардыр. 28. Эй инангъанлар! Алладан къоркъынъыз, Онынъ пейгъамберине инанынъыз ки,

Алла сизге раһметини эки къат этип берир ве сизлер ичюн (Къыямет Куни огюнъизни) айдынлаткъан нур берир, сизни багъышлар. Алла багъышлайыджыдыр, мерһаметлидир.
29. Китап эһли бильсинлер ки, Алланынъ лутфындан ич бир шей эльде эталмазлар; лутуф Алланынъ элиндедир, оны истегенине берир (Онынъ юкъарыдаки укюмлери бу акътадыр) Алла улу лутуф саибидир.

ЙИГИРМИ СЕКИЗИНДЖИ ДЖУЗ

Муджаделе сурееси

58

22 аеттен ибарет бу суре де Мединеде энген олып, онынъ башында бир къадын къоджасынынъ япкъанына шикяет этип келип пейгъамбер алейһи-с-селямнен мунакъаша эткени беян этиле. Сурeнинъ «Муджаделе» яни «Мунакъаша сурeси» деп адландырылгъанынынъ себеби будыр.

Бу суреде еһудий ве мунафыкъларнынъ гунаһ, яманлыкъ, пейгъамберге итаатсызлыкъ акъкъында озь-ара фысылдашып тиль тапкъанлары, оларнынъ муъминлерге ве пейгъамберимизге япкъан азар-эзиетлери эм де ахыры озьлерининъ тападжакъ азап-акъибетлери акъкъында хабер бериле.

Шунынъ киби де, бу суреде муъминлерге оларнынъ озь-ара мунасебетлеринде ве пейгъамбер алейһи-с-селямнен япкъан муамелелеринде риает этмелери лязим олгъан эдеп-ахлякъ хусусында косьтеришлер бериле.

Сурeнинъ сонъында Алла-таалягъа ве ахрет Кунине инангъан кишилернинъ сыфат-фазилетлери акъкъында айтылып, оларнынъ иришеджек бахыт сеадетлеринден хабер бериле.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1. Эй Муһаммед! Алла, къоджасы акъкъында сенинънен тартышкъан ве Аллагъа шикяетте булунгъан къадыннынъ сёзини эшитти. Алла сенинъ джевабынъны да эшитир. Догърусы, Алла эшитиджидир, билиджидир.

Изаат. Бу аетнинъ назиль олгъанына ашагъыдаки вакъиа себеп олгъандыр. Сахабалардан Авс ибн Самитнинъ къадыны Хавла бинти Саълаба деген бир къадын пейгъамбер алейһи-с-селямнынъ узурына келип: «Я ресульуллаһ Авс мени зиһар (талакъ) этти», деп озь къоджасына шикяет эте. «Зиһар» ибареси арапларда киши озь къадынына: «Анамнынъ бедени киби сенинъ беденинъ де манъа

арам,» демекни анълата. Ислям дини кельмезден эвель зиһар этильген къадын къоджасы ичюн анагъа чеврилип къала, яни талакъ этильген эсаплана эди. (Бу хусуста «Азһаб» суресининъ дёртинджи аетинде де беян этиле). Шунынъ ичюн мезкур къадын къоджасынынъ бу япкъанындан шашып, араларда яш балалары олгъаныны, эгер эр-къадын айрылсалар, шу балаларгъа джебир олунаджагъыны айтып келе. Лякин пейгъамберимизге «Зиһар» меселеси акъкъында аля даа Алла-тааля тарафындан бир укюм кельмеген эди. Шу себептен о, шикяетчи къадынгъа: «Демек, сен къоджанъа арам олгъансынъ,» деп джевап бере. Амма о къадын бу джевапнен къанаатленмей, кене озь сёзлерини текрарлай. Ресульуллаһ да кене эвельки джевапларыны къайтара. Экиси бу акъта тартышып тургъан эснада бирден пейгъамбер алейһи-с-селямгъа юкъарыдаки ве ашагъыдаки аетлер назиль олуна эм де оларда Алла-тааля «Зиһар»» меселеси хусусында Озь укмюни беян эте.

2. Ичинъизде къадынларыны «зиһар» эткенлер бильсинлер ки, къадынлары оларнынъ аналары дегильдир. Аналары анджакъ оларны догъургъанлардыр. Догърусы, айткъанлары яман ве асылсыз бир сёздир. Алла, шубһесиз, афу этиджи ве багъышлайыджыдыр.

И з а а т. Яни озь къадыныны анасына бенъзетюв киби фена ве яман сёз айткъанлар озьлерининъ япкъанына пешман олып, тевбе этселер, шубһесиз, Алла-тааля афу этиджи ве багъышлайыджыдыр. Оларнынъ арасында ич бир тюрлю талакъ тюшмей. Лякин озь къадыныны зиһар этип, сонъра онъа къайтмакъ истеген кимсе бу яптыгъы ичюн белли бир мыкъдарда кефарет— тёлев тёлемек борджлы. Энди ашагъыдаки аетлерде шу кефаретнинъ мыкъдары беян этиле.

3. Озь къадыныны зиһар этип, сонъра айткъан сёзинден къайткъан кимселер барышмакътан эвель бир къулны азат этмек кереклер. Сизге бу хусуста бойле огют берильмектедир. Алла не япкъанынъыздан хабердардыр. 4. Ким де (азат этмек ичюн) къул тапмаса, олар эр-къадын къошулмаздан эвель эки ай ораза тутмакъ кереклер. Бунъа кучи етмеген киши алтмыш факъырны тойдырмалы. Бу къолайлыкъ, Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине инангъанынъыздан отьрюдир. Булар Алланынъ къойгъан сынъырларыдыр. Ве (бу къанунларны) инкяр эткен кяфирлер ичюн элемли азап бардыр. 5. Эльбетте, Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине къаршы чыкъкъанлар, озьлеринден эвелькилер насыл огъратылгъан олсалар, ойле огъратыладжакълардыр. Биз ап-ачыкъ аетлер эндирдик, буларны инкяр эткенге алчалтыджы азап бардыр. 6. Шу (кяфирлер азапкъа огъратылгъан) Куньде Алла оларнынъ эписини гъайрыдан тирильтип, (дюнья аятында) япкъан амеллерини бильдирир. Буларны Алла бир-бир эсаплап къойгъан-

дыр, амма озьлери унуткъандырлар. Алла эр шейге шааттыр. 7. Алланынъ Кокте олгъанларны да, Ерде олгъанларны да бильгенини бильмейсинъми?! Учь киши Озь-ара гизли сёйлешип турсалар, дёртинджиси мытлакъа Одыр; беш киши сёйлешип турса — алтынджысы мытлакъа Одыр. (Субетлешкенлер) бундан азмы я да чокъмы олып, не ерде олсалар да, О мытлакъа оларнен берабердир. Сонъра Къыямет Куни япкъанларыны оларгъа хабер берир. Догърусы, Алла эр шейни билиджидир. 8. Гизли топланмагъа ясакъ этильген, сонъра кене ясакъ этильген шейни япмагъа бельсенерек, гунаһ ишлемек, душманлыкъ япмакъ ве пейгъамберге итаатсызлыкъ этмек ичюн гизлиден субетлешкенлерни корьмединъми?! Эй Муһаммед! Олар сенинъ алдынъа кельгенде, санъа ойле бир шекильде селям берелер ки, Алла санъа ойле сёзнен селям бермеген эди. Яни ичлеринден: «Не ичюн айткъан сёзимиз ичюн Алла бизни азапламай? (Эгер Муһаммед һакъ пейгъамбер олса, эльбетте, Алла бизни азапкъа огъраткъан олыр эди)», дерлер. Оларгъа джеһеннем азабы етер, анда янаджакълар. Не къадар яман акъибеттир!

Изаат. Бу aeт муъминлерни корьгенде бир-бирлеринен гизлиден фысылдашып, тюрлю ишмарлар япып, оларны азарлагъан еһудий ве мунафыкълар акъкъындадыр. Пейгъамбер алейһи-с-селям оларны бу къылыкъларындан вазгечтирген сонъ да олар озь фысылдашувларындан вазгечмедилер ве атта адден ашып, ресульулла къаршыларына раст кельгенде, онъа «Эсселяму алейкум», яни сизге тынчлыкъ-аманлыкъ олсын, демек ерине: «Эссаму алейкум», яни сизге олюм олсын, дей эдилер. Шунынъ ичюн Алла-таала оларнынъ джезалары джеһеннемге кирюв олгъаны хусусында хабер бере.

9. Эй инангъанлар! Озь аранъызда гизлиден фысылдашып лаф эткенде гунаһ ишлемек, душманлыкъ этмек ве пейгъамберге итаатсызлыкъ этмек хусусында фысылдашманъыз; яхшылыкъ япмакъ ве Аллагъа къаршы чыкъмакътан сакъынув акъкъында фысылдашынъыз. Къыямет куни узурында топланаджагъынъыз Алладан къоркъынъыз! 10. (Еһудий ве мунафыкъларнынъ) озь-ара фысылдашувлары факъат шайтан тарафындан олып, инангъанларны гъамлы этмек ичюндир (Лякин) Алланынъ изни олмайынджа шайтан оларгъа бир зарар кетирип оламаз. Инангъанлар ялынъыз сыгъынсынлар! 11. Эй инангъанлар! Топлашувларынъызда(дост-берадерлеринъиз келип) «Бизге де ер беринъиз», деселер, дерьал ер беринъиз ки, Алла сизге де кенишлик берсин. (Еринъизден) «Турынъыз!» денильгенде, аман турынъыз. Алла ичинъизден инангъанларны ве озьлерине илим берильгенлерни дереджелердже юксельтсин. Алла япкъан шейлеринъизден хабердардыр.

Изаат. Бу аетте муъминлерге меджлис, топлашув эдеплери акъкъында тербие берильди ве олар гонъюль боллыгъына, яни меджлислерге келип къошулмакъ истегенлерге янларындан ер бермеге, эгер ер къалмагъан олса, турып озь ерини бермеге давет этильдилер. Бу аетте илимнинъ фазилети де айрыджа къайд этильди ки, бу хусуста Пейгъамбер алейhи-с-селям тарафындан чокъ хадислер ривает этильген олып, олардан бири мына шу хадиси шерифтир: «Алимнинъ адий адмагъа коре фазилети тыпкъы Айнынъ йылдызларгъа коре фазилети кибидир.»

12. Эй инангъанлар! Пейгъамбернен шахсен лаф этмек истесенъиз, бу субетинъизден эвель факъырларгъа садакъа беринъиз. Бу озинъизнинъ даа яхшы ве даа темиз олманъыз ичюндир. Эгер садакъа бермеге бир шей тапалмасанъыз, кедерленменъиз. Алла, шубhесиз, багъышлайыджыдыр, аджыгъанлардандыр. 13. Субетинъизден эвель садакъа берювден (**фукъарелешип къалырман, деп**) къоркътынъызмы? Буны япмагъан экенсиз ве Алла тевбенъизни къабул эткен экен, энди толу намаз къылынъыз, зекят беринъиз, Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине итаат этинъиз. Алла япкъан шейлеринъизден хабердардыр. 14. Эй Муhаммед! Алланынъ гъазабына огърагъан къавмни (**еhудийлерни**) дост эткен кимселерни (**мунафыкъларны**) корьмединъми? Олар (**мунафыкъłар**) не сизлерден (**яни мусульманлардан**), не де олардан (**яни еhудийлерден**) дыр! Олар (**озьлерининъ мунафыкъ экенлерини**) биле турып, («**Биз мусульманмыз», деп**) ялан ерде емин де этерлер! 15. Алла олар ичюн къатты бир азап азырлагъандыр. Япкъан шейлери не ямандыр! 16. Олар озьлерининъ еминлерини къалкъан этип алып (**адамларны**) Алланынъ ёлындан четлетирлер. Олар ичюн алчалтыджы бир азап бардыр. 17. Маллары ве балалары оларгъа Алланынъ къатында бир файда бералмазлар. Олар джеhеннемлилердир, о ерде темелли къаладжакъłардыр. 18. Алла оларнынъ эписини гъайрыдан тирильткен Куньде, сизге емин эткенлери киби Онъа да емин этерлер ве озьлерини (**шу ялан еминлери себебинден**) бир файда ичюн эсас бар деп саялар. Дикъкъат этинъиз; олар, шубhесиз, яланджыдырлар. 19. Шайтан оларнынъ башларына тикилип, Алланы анъмакъны унуттыргъандыр. Иште олар шайтаннынъ тарафдарларыдыр. Яхшы билинъиз ки, шайтаннынъ тарафдарлары, эльбетте, зарар кориджилердир. 20. Эльбетте, Алла ве Онынъ Пейгъамберине къаршы чыкъкъанлар — иште олар энъ алчакъ кимселернен берабердирлер. 21. Алла (**Лавhул-Маhфузда**) «Ант олсын ки, Мен ве Меним пейгъамберлерим устюн чыкъаджакъмыз», деп язгъандыр. Догърусы, Алла къуветлидир, кучьлидир. 22. Аллагъа ве Ахрет Кунине инангъан

къавминиң Алла ве Онынъ пейгъамбери тарафындан чызылгъан чызыкътан чыкъкъан кимселернен атта олар озьлерининъ бабалары, я да огъуллары, я да агъа-къардашлары, яхут сой-тувгъанлары олсалар биле— достлашкъанларыны корьмезсинъ. Иште Алла оларнынъ къалиплерине иман къойгъандыр ве оларны сагъ тарафтан олгъан Рухнен— Къуръаннен къуветлендиргендир. Оларны, ичлеринден ирмакълар акъкъан, ичинде темелли къалынаджакъ дженнетлерге къояр. Алла олардан хошнуттыр, олар да Алладан (Онынъ берген эджир мукяфатларындан) хошнуттырлар. Иште булар, Алладан яне олгъанлардыр. Яхшы билинъиз ки, сеадетке иришеджек олгъанлар Алладан яне олгъанлардыр!

Хашир суреси

59

24 аеттен ибарет бу суре Мединеде назиль олгъандыр. Сурениң мундериджеси — еһудийлерниң Бану Надир деген къабилесиниң хиянетликлери себебинден озь юртларындан сюргюн этилювлерини ве Ислям тарихында Ухуд дагъы урушы адынен белли олгъан урушны тафсилятлы беян этювден ибареттир. Шунынъ ичюн де бу суре «Топлап сюргюн этюв» деген мананы берген «Хашир келимесинен» адландырылгъандыр.

Сурениң сонъында Алла-таалянынъ гузель адлары ве иляһий сыфатлары зикир этилип, муъминлер ялынъыз Алладан къоркъмагъа чагъырылалар,

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1. Коклердеки ве Ердеки эр шей Алланы тесбиһ этерлер (Макъталырлар). О кучьлидир, Хакимдир. 2. Китап эһлинден (еһудийлерден) инкярджы олгъанларны бириндджи топланышта юртларындан чыкъаргъан Одыр. Эй инангъанлар! Сиз оларнынъ чыкъып кетеджеклерини асыл ойламагъан эдинъиз. Олар да озьлери къургъан къалелери оларны Алладан къорчалар деп санар эдилер. Амма Алланынъ азабы оларгъа беклемеген ерден кельди, къалиплерине къоркъу салды. Олар эвлерини озь эллеринен ве инангъанларнынъ эллеринен боздылар. Эй акъыл саиплери, (оларнынъ вазиетинден) ибрет алынъыз!

Изаат. Пейгъамбер алейһи-с-селям Меккеден Мединеге һид-

җрет этип кельген сонъ еһудийлернинъ Медине этрафында яшагъан Бану Надир къабилеси оныннен битарафлыкъ хусусында мукъавеле тизген эдилер. Лякин мусульманлар Ухуд урушында енъильген сонъ, Бану Надир еһудийлери арадаки мукъавелени бозып, мусульманлар арасына сокъулгъан айры мунафыкъ кимселернен тиль тапып, Мекке кяфирлерине адам йиберелер де, Муһаммед алейһи-с-селямгъа къаршы дженклешмек ичюн оларнен бир олмагъа азыр экенлерини бильдирелер. Ресулуллаһ бу хиянетликни эшиткен сонъ, еһудийлернинъ Меккеге йиберильген эльчилери Къаъб ибн Ашрафнынъ къатиль этильмесине эмир бере ве ози аскерлеринен барып, Бану Надир къабилесини сарымгъа ала. Отьлери патлагъан еһудийлер пейгъамберимизге янъыдан мукъавеле тизейик деп теклиф эткенде, о хаинлернен ич бир тюрлю мукъавеле тизмек мумкюн олмагъаныны бильдирип, олардан котерип олгъанлары къадар юк алып дерьал шу ерден чыкъып кетмелерини талап эте. Шойле этип еһудийлер яшаяткъан эвлерини темелинедже бозып, эр шейлерини девелерге юклеп, ич бир урушсыз озь диярларындан чыкъып кетелер.

3. Эгер Алла оларгъа сюргюнликни язмагъан олса, эльбетте, оларны бу дюньяда башкъа бир тарзда азаплар эди. Ахретте оларгъа атеш азабы бардыр.

Изаат. Мединеде мусульманларны аркъа тарафтан урмакъ истеген къомшу еһудийлерни Азрети Пейгъамбер алкъагъа сарып, оларны мемлекеттен сюргюн этмеге меджбур олды. Мунафыкълар да оларгъа ярдым этмеге сёз берген олсалар да, сёзлерини ерине кетирмедилер. Мезкур аетлер бу вакъиагъа ишарет этмектелер.

4. Бу оларнынъ Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине къаршы чыкъкъанларындан отьрюдир. Ким де Аллагъа къаршы чыкъса, бильсин ки, Алланынъ джезасы, шубһесиз, къаттыдыр.[2] 5. Инкярджы китап эһлининъ юртларында хурма тереклерини кестинъизми я да оларны кесмейип тургъанлары киби къалдырдынъызмы— (япкъан эр бир ишинъиз) Алланынъ изнинендир. Алла ёлдан чыкъкъанларны бойле этип резилликке огъратыр. 6. Эй инангъанлар! Оларнынъ малларындан Алла Озь пейгъамберине берген шейлер ичюн сиз не ат ве не деве чаптыргъанынъыз ёкъ. Лякин Алла Озь пейгъамберлерине, истеген кимселерине иште шойле этип усьтюнлик берир.[3] Алла эр шейге къадирдир. 7. Алланынъ, енъильген мемлекетлер халкъынынъ малларындан Озь пейгъамберине бергени Алла, Пейгъамбер, онынъ якъынлары, етимлер, ёкъсуллар ве ёлда къалгъанлар ичюндир ки, тек о маллар зенгинлер арасында болюштирилип алынмасын. Пейгъамбер сизге не берсе, оны алынъыз, сизни неден маърум этсе, ондан ред этинъиз ве Алладан къоркъынъыз! Догърусы, Алланынъ джезаландырувы къаттыдыр. 8. Алланынъ берген бу гъанимет маллары хусусан юртларын-

дан ве малларындан айырылгъан, Алладан бир лутуф ве разылыкъ тилеген, Алланынъ динине ве Онынъ пейгъамберине ярдым эткен (Меккеден кельген) факъыр муhаджирлерининъдир.[4] Иште догъру олгъанлар булардыр. 9. Даа эвельден (муhаджирлерден эвель) Мединени юрт эткен ве гонъюллерине иман ерлештирген кимселер (ансарлар) озьлерининъ (янына) hиджрет этип кельгенлерни северлер. Оларгъа берильген шейлер ичюн озьлеринде ич бир разысызлыкъ ис этмезлер. Озьлери ихтияджда булунсалар биле, оларны озьлеринден устюн тутарлар. Озь нефсини тыя бильгенлер— иште олар сеадетке иришиджи затлардыр.

Изаат. Мезкур аетлерде озьлерининъ эв-баркъларыны терк этип, пейгъамбер алейhи-с-селямнен берабер Мединеге hиджрет этип кельген муhаджирлернинъ арзу-ниетлери факъат Алланынъ разылыгъыны истемек эм де Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине ярдым этмек олгъаны къайд этиле ве еньиште алынгъан гъаниметлерден бир къысмы оларнынъ акъкъы олгъаны айтыла. Бунынъ киби де оларнынъ огюне чыкъкъан ярдымджы-ансарларнынъ (олар пейгъамберимизге ве башкъа муhаджирлерге эр бир иште ярдымда булунгъанлары ичюн мына бу адгъа ляйыкъ олдылар) багъры кенъ олгъаны, олар озь менфаатларындан башкъаларынынъ менфаатыны устюн къоя бильгенлери къайд этиле.

Улемалардан Абу Зайд деген кишининъ ашагъыдаки сёзлери тыпкъы шу ансарлар акъкъында айтылгъан. Балхлы бир йигит манъа: «Озинъизнинъ адетлеринъиз акъкъында айтсанъыз», деген эди. Мен айттым: «Тапсакъ ашаймыз, тапмасакъ сабыр этемиз», дедим. Шу вакъыт о йигит: «Бизде Балхнынъ итлери шойле япалар, биз исе тапмасакъ сабыр этемиз, тапсакъ озимизден зияде мухтадж олгъанларгъа беремиз», деди.

10. Олардан сонъ дюньягъа кельген затлар айтырлар: «Раббимиз! Бизлерни ве бизден эвель инаныпотькен къардашларымызны Озинъ багъышла ве къальбимизде инангъанларгъа нисбетен кин ташлама. Раббимиз! Шубhесиз, Сен шефкъатлысынъ, мерhаметлисинъ,» дерлер. 11. Эй Муhаммед! Мунафыкълар озьлерининъ китап эhлинден (еhудийлерден) олгъан кяфир аркъадашларына: «Эгер сиз юртынъыздан чыкъарылсанъыз, ант олсын ки, биз де сизнен берабер чыкъып кетермиз ве сизлер хусусында ич кимсеге итаат этмемиз,» дегенлерини корьмединъми? Алла шааттыр ки, олар, шубhесиз, яланджыдырлар. 12. Эгер олар (еhудийлер озь диярларындан) чыкъарылсалар, ант олсын ки, (мунафыкълар) оларнен берабер чыкъып кетмезлер; эгер (еhудийлерге къаршы) дженк этильсе, (мунафыкълар) оларгъа ярдым да этмезлер ве эгер ярдым этселер биле, дёнип кери къачарлар эм оларгъа

ярдым да олмаз. 13. Эй инангъанлар! Оларнынъ (**мунафыкъларнынъ**) юреклеринде къоркъу салгъан Алладан зияде сизлерсинъиз. Чюнки олар (**Алланынъ къудретини**) анъламагъан кимселердир. 14. Олар (**мунафыкълар ве еһудийлер**) бирлешип сизнен факъат обалы-тёпели къасабалар ичинде (**гизленип**) я да диварлар артына сакъланып урушны къабул эте билирлер (**яни бир вакъыт сизге къаршы ачыкъ джеңкке чыкъып оламазлар**). Олар тек озь араларында (**лаф патлатаракъ**) кучьлидирлер. (**Агъызларындаки сёзлерден**) оларны бирлик деп санарсынъ, (**амма**) къалиплери бир-биринден айрыдыр. Бунъа себеп оларнынъ акъылсыз къавм олгъанларыдыр. 15. Олар тыпкъы озьлеринден эвель откен, озь япкъанларынынъ зарарыны таткъан кимселер (**яни Бедир урушында енъилип, масхара олгъан мушриклер**) кибидирлер. Оларгъа джан якъыджы азап бардыр. 16. Экиюзьлилернинъ вазиети тыпкъы инсангъа: «Инкяр эт!» деп, инсан да инкяр эткен сонъ: «Догърусы, мен сенден узакъым, алемлернинъ Рабби олгъан Алладан къоркъарым», деген шайтаннынъ вазиети кибидир. 17. Экисининъ де (**шайтаннынъ ве онынъ сёзине къапылып кяфир олгъан инсаннынъ да**) акъибетлери ичинде темелли къаладжакъ атеш оладжакътыр. Залымларнынъ джезасы иште будыр! 18. Эй инангъанлар! Алладан къоркъынъыз! Эр кес ярынгъа (**Къыямет Кунюне**) не азырлагъанына бакъсын. Алладан къоркъынъыз! Чюнки Алла япкъанларынъыздан хабердардыр. 19. Алланы унуткъан, Алла да оларгъа озь-озьлерини унуттыргъан кимселер киби олманъыз. Олар ёлдан чыкъкъан кимселердир. 20. Джеһеннемлилернен дженнетлилер бир дегильдирлер. Къуртулышкъа иришкен кимселер дженнетлидирлер. 21. Эй Муһаммед! Эгер Биз Къуръанны бир дагъгъа эндирген олса эдик, сен онынъ (**шу дагънынъ**) Алланынъ къоркъувындан эгилип-ярылып кеткенини корер эдинъ. Бу мисаллерни, инсанлар, тюшюнсинлер, фикир этсинлер деп кетирмектемиз. 22. О, корюльгенни де, корюльмегенни де бильген, Озинден башкъа танъры олмагъан Алладыр. О мерһаметлидир, аджыгъанлардандыр. 23. О, Озинден башкъа танъры олмагъан, укюмран, чокъ азиз, аманлыкъ берген, умют берген, корип-козетип тургъан, кучьли сёзини эр шейге кечирген, улу олгъан Алладыр. Алла путперестлернинъ къошкъан тенъдешлеринден пактир, мунеззеһтир. 24. О, Яратыджыдыр, ёкътан бар этиджидир; яраткъанларына шекиль берген ве энъ яхшы адлар Онынъки олгъан Алладыр. Коклерде ве Ерде олгъан эр шей оны тесбиһ этерлер. О, къудрет ве икмет саибидир.[5]

Девамы келеджек санда.

КЪОШМА АНЪЛАТУВЛАР

50-джи суре.

1. Бу суре II Мекке деврининъ башында (615-джи я да 616-джы йылда) яни Меккенинъ илери адамлары тарафындан Муһаммеднинъ ваазларына бойкот япылгъан вакъытта назиль олынгъандыр.

2. Ривает этильгенине коре, бу къабиле озь койини гузель бир чокъракъ (къую) янында къургъан. Алла динни инкяр эткенлери ичюн бу Ресс къабилесини джезалагъан: чокъракъ ёкъ этильген ве кой де ернен ексан олгъан.

3. 39-джы ве 40-джы аетлерИслямда даа 4 вакъыт намаз къылув шарт олгъан девирге аит олсалар керек.

51-джи суре.

1. Суре I Мекке деврининъ сонъки йылларында (614-нджи я да 615-джи йылда) назиль олынгъандыр. Бу суре бир чокъ эвельки сурелер киби, садж услюбинде яни везинли, ольчюли несир усулынен язылгъан.

2. «Биз оны (Кокни) кенишлетиджимиз». Бу ерде «Биз къудретлимиз», манасында.

52-джи суре.

1. 51-джи суре биткенинен бу суре окъулгъандыр.

53-джи суре.

1. Бу энъ эвельки сурелерден бири олып, I Мекке деврининъ ортасында (612-джи я да 613-джи йылда) назиль олынгъандыр. Мында биринджи кере Муһаммед пейгъамбер Алланынъ йиберген шейини— вахийни насыл этип алгъаны хусусында айтыла. Бу вахий онъа Джебраиль мелек вастасынен бериле.

54-джи суре.

1. Бу суре II Мекке деврининъ башында назиль олынгъандыр ве о озининъ услюби джеэтинден I Мекке деврининъ шиирий сурелерине якъындыр.

2. «Тахтадан, мыхтан ясалгъан...» Бу Нух пейгъамбернинъ къайыгъы, гемисидир.

55-джи суре.

1. Бу, I Мекке деврине аит энъ эрте назиль олынгъан сурелерден биридир. Бу, язылувында арды-сыра рефрен— текрарлав къулланылгъан бирден-бир суредир.

2. Къуръанда шималь ве дженюп сёзлери асыл анъылмай. «Эки шаркъ» дегени— шаркъ ве шимальдир. «Эки гъарп» дегени исе гъарп ве дженюптир.

3. Маҥшер Куни гунаҥлары акъкъында кимседен бир шей соралмайджакъ. Чюнки эр шей амель дефтеринъде язувлыдыр.

56-джы суре.

1. Бу суре 55-джи суренен бир вакъытта назиль олынгъандыр. Лякин бунда рефрен— текрарлавлар ёкътыр.

2. 77-джи ве 78-джи аетлер мусульманларда энъ чокъ окъулгъан, къулланылгъан аетлердир. Адети узьре, олар мукъаддес китапнынъ къапына язылалар.

57-джи суре.

1. Бу суре III Мекке девринде: яни Ухуд дагъындаки уруштан сонъ чокъкъа бармадан окъулгъандыр.

58-джи суре.

1. Бу суре IV Медине девринде (628 с.) назиль олынгъандыр.

59-джы суре.

1. Бу суре III Медине девринин башында назиль олынгъандыр. О Ухуд дагъындаки уруштан сонъ Бану Надир деген еҥудий къабилесининъ Медине вадийсинден къувылып чыкъарылгъаны вакъиасынен багълыдыр.

2. Тарихий малюматларгъа коре, Мекке мушриклери Мединеге къаршы япаджакъ уджюмлерининъ арфесинде, Надир къабилеси оларнен Муҥаммедге къаршы анълашкъанлар.

3. 6-джы аетте душмандан алынгъан гъаниметнинъ бир къысмы Пейгъамберге, яни умумий къазнагъа берильмек кереклиги айтыла.

Айны бу аетнинъ эсасында шериатта эки чешит гъанимет бельгилене: душманнен уруш нетиджесинде эльде этильген мал-мульк (бунъа «гъанимет» дениле) ве ич бир тюрлю урушсыз эльде этильген мал-мульк (бунъа «файъ» дениле). Эльде этильген «гъанимет»нинъ бештен бир пайы къазнагъа бериле, къалгъаны исе уруш иштиракчилери арасында такъсим этиле. Урушсыз эльде этильген «Файъ» исе бутюнлей шахсен пейгъамбернинъ элине кече ве о джемиетнинъ керегине, эсасен силяланувгъа сарф этиле.

4. 8-джи аетте эльде этильген «файъ»дан Меккеден къачып кельген факъырларгъа— муһаджирлерге ярдым бермек косьтериши бериле.

5. 22-джи, 23-джи ве 24-джи аетлер, адети узьре, чешит мерасимлерде дуа оларакъ окъулалар.

МЕВЛЮД ШЕРИФ АКЪКЪЫНДА

Редакциямызгъа келеяткъан мектюплернинъ бир чокъунда «Йылдыз»» меджмуасынынъ саифелеринде сонъки вакъытларда ислямиетке аит къыйметли малюматлар, Къуръан-ы Керимнинъ тафсири, «Йасин» суресининъ арапча метни, пейгъамберимиз Азрети Мухаммеднинъ аятына даир левхаларнынъ дердж этилюви халкъымызгъа диний бильги ашлавда, къадимий миллий урф-адетлеримизни гъайрыдан тиклевде муим хызмет одейджеги айрыджа къайд олуна. Бунынънен бир сырада, базы аркъадашлар дуалар ве сеналарда сыкъ-сыкъ окъулгъан «Мевлюд шериф» акъкъында бираз анълатув бермемизни ве, эгер мумкюн олса, онынъ метнини (текстини) журналда басып чыкъармамызны риджа этелер.

«Бизлер озь Ватанымыз Къырымгъа чешит джумхуриетлерден сюргюнликтен къайтып кельмектемиз,— деп яза Джанкой районынынъ Весёлое коюнде яшагъан Ибраим Билял аркъадаш.— Эксери алларда дуаларымызда «Мевлюд шериф» окъумакъ сырасы келе. Лякин, чокъ вакъыт, дуагъа топлангъанлар арасында базы анълашылмазлыкълар келип чыкъа. Чюнки адамларнынъ эллеринде мевджют олгъан «Мевлюд шериф»нинъ метни бир чешит дегиль. Бирисининъки колемдже буюк, башкъасынынъки исе къыскъа... Айры бейит ве сёзлернинъ маналарыны да анъламакъ къыйын...»

Эбет, окъуйыджыларнынъ бойле фикир бильдирювлеринде эсас ёкъ дегиль. Акъикъатен шимди дуаларда окъулаяткъан «Мевлюд шериф»нинъ метинлери чешит адамлар тарафындан язып алынгъан олып, олар арасында базы фаркълар, бунынъ киби де окъылувында бир чешитлик ёкълыгъы дуюла.

Окъуйыджыларымызнынъ бойле фикирлерини ве «Мевлюд шериф»нинъ диний эдебиятта озюне хас ер туткъаныны, онынъ тюркий мусульманлар тарафындан асырлар девамында бегенилип, севе-севе окъулгъаныны козь огюне аларакъ, бу хусуста базы малюматлар бермек ве онынъ халкъымыз арасында баягъы кениш даркъагъан вариантыны дикъкъатынъызгъа авале этмек къарарына кельдик.

Аслы арап сёзи олгъан Мевлюднинъ манасы догъув,

догъгъан ер демектир. «Мевлюд шериф» исе, Пейгъамберимиз Азрети Мухаммед алейхи весселемнинъ аяты акъкъында икяе этиджи шиирий месневий бир эсердир.

Сулейман Челеби язгъан «Мевлюд» эсерининъ эски ве асыл вариантлары ве, бунынъ киби де, шимди халкъ тарафындан сыкъ-сыкъ окъулгъан ве базы денъишювлерге огърагъан сёзлери кирсетилип, 1990 сенеси Истанбулда нешир этильген китапкъа белли тюрк алими Фарукъ Тимурташ тарафындан язылгъан кириш сёзде Пейгъамберимизнинъ аятына багъышлангъан эсерлер талиль этиле, тюркче «Мевлюд шериф»нинъ язылув тарихы, онынъ муэллифи акъкъында къыйметли малюматлар бериле.

Тюрк диний шаири Сулейман Челеби тарафындан язылгъан ве тюркий мусульманлар арасында мешур олгъан «Мевлюд»нинъ асыл ады «Весилет-ун-Неджат» (Къуртулыш ёлу, себеби) дир. Профессор Ф. Тимурташнынъ язгъанына коре, С.Челебининъ аятына даир малюматлар пек аз. Онынъ не заман догъгъаны белли дегиль. Лякин, «Мевлюд»ни 1409-1410 (иджрий 812) сенеси язгъан вакъытта 60-65 яшында олгъаны эсапкъа алынса 1346-1351 (иджрий 747-752) сенелери арасында дюньягъа кельген дие тахмин этмек мумкюн.

Муэллифнинъ адындаки «Челеби» сёзи онынъ бильгили бир зат олгъаныны косьтере. О девирде «Челеби» лагъабы шах-заделерге, мевлявий тарикъаты буюклерине ве бильгили, кямиль, фазыл кимселерге берильген.

Сулейман Челебининъ не вакъыт вефат эткени де кесен-кес белли дегиль. Бурсалы алим И. Тахир буны 1422 (иджрий 825) сенеси деп косьтере.

Сулейман Челебининъ «Весилет-ун-Неджат»ы тюркчеде бойле мевзуда язылгъан ильк эсердир. Сонъундан бу ёлда баягъы эсерлер мейдангъа кельген исе де, оларнынъ ич бири бу къадар шурет къазанып оламады, деп яза Ф. Тимурташ.

Мевлюдлер Азрети Пейгъамберимизнинъ догъгъан куни мунасебетинен отькерильген шенълик ве мерасимлерде окъулмакъ макъсадынен язылгъандырлар. Бу сырада, Сулейман Челебиге къадар даа бир чокъ арапча Мевлюдлер язылгъаны белли. Олар арасында Муйиддин Араби, Эль-Бакри ве Ибн-ул-Джезерилернинъ эсерлери айрыджа къайд этиле.

«Мевлюд» XV асырда язылгъанына бакъмадан, онынъ тили саде, анълайышлыдыр. Бу мевзуда язылгъан дигер эсерлернен тенъештирильгенде Сулейман Челебининъ «Мевлюд»инде арапча, фарсча сёзлер олдыкъча аз къул-

ланылгъаны корюле. Эсернинъ язылув услюби де саде ве гузельдир. «Мевлюд»нинъ асырлар девамында бегенилип, севилип окъулувынынъ себеби де онынъ саделиги ве вакъиаларнынъ самимиетле беян этилювиндедир.

«Весилет-ун-неджат» яни «Мевлюд» «Мунаджат», «Муэллиф ичюн дуа», «Алемнинъ яратылыш себеби— Мухаммед Рухунынъ яратылышы», «Веладет», «Пейгъамбернинъ васифлери», «Пейгъамбернинъ вефаты» ве «Китабынынъ сонъу» адлы докъуз болюктен ибарет олып, оларгъа «Бахир» де дениле. Эр бир болюк озь ара айрыджа фасылларгъа болюнгендир. Бу ерде шуны къайд этмели ки, шимди окъулаяткъан «Мевлюд» нусхаларында бу болюклернинъ эписи мевджут дегиль.

Мевлюд мерасимлеринде болюклер арасында Къуръан-ы Керимден суре ве аетлер, иляилер ве дуалар окъулгъаны себебинден базан «Мевлюд»нинъ басма нусхаларына бу дуа ве медхиелер де къошулгъандыр.

Бойледже, базы болюклернинъ къыскъартырылгъаны, илявелер къошулгъаны себебинден «Мевлюд»нинъ бугуньки куньде чешит аджимдеки, базан исе денъишикли сатырлары мевджут нусхалары да барлар. Асыл «Мевлюд» 730 бейиттен (1460 сатырдан) ибареттир. Лякин, халкъ арасында окъулаяткъан нусхалары 150-400 бейит арасындадыр.

«Мевлюд»ке иляве этильген бейит ве фасыллар арасында онынъле энди бирлешип кеткен, халкъ тарафындан бегенильген парчалар да барлар. «Веладет» болюгиндеки «Мерхаба» фаслыны бунъа мисаль оларакъ косьтермек мумкюн.

Асылында Азрети Пейгъамберимизнинъ догъум йыл дёнюмини хатырламакъ макъсадында язылгъан Мевлюд чешит себеплернен, ильк эвеля Азрети Мухаммед Пейгъамберимизнинъ догъум йыл дёнюми мунасебетинен Ребиуль эвель (яни Мевлюд) айы ичинде ве Мирадж, Регъаиб, Берат геджелери окъутылгъан.

Шимдики кунюмизде «Мевлюд шериф»ни джемаат оларакъ окъумакъ адет тюсюни алды. «Мевлюд» окъумагъа башламаздан эвель Къуран-ы Керимден бир суре тилявет этилир ве Рухи Ресулине салават кетирилир. Сонъра «Мевлюд»нинъ эр бир болюги (бахри) невбетинен ве муайен мусикъий макъамларнен окъулыр. Эр бахирден сонъ кене Къуран-ы Керимден суре тилявет этилир. «Мевлюд»нинъ вефат болюги окъулмаз.

«Мевлюд шериф»нинъ Аз. Пейгъамберимизнинъ догъумына аит болюгининъ:

Сусадым гъаст арареттен къати,
Сундылар бир джам толусы шербети, —

деген сатырлары окъулып башлангъанда о ерде булунгъанларнынъ шербет ичмелери адеттир. (Эвельде шербет берильген я шекер дагъытылгъан ве гуль сувы сепильген. Шимди исе фесильген къокъутыла).

«Мевлюд»нинъ сонъунда дуа окъуларакъ, Дженабы Хакънынъ магъфиретине сыгъынылыр, Фатиха окъулыр, Бунынънен мерасим сонъуна ирер.

Биз ашагъыда «Мевлюд шериф»ни Тюркиеде нешир олунгъан ве халкъымыз арасында окъулып келинеяткъан нусхаларындан файдалангъан алда азырлап дердж этмектемиз. Метин сёзлерининъ тюркче айтылувы ве окъулувы шекиллерине коре азырланылды. «Мевлюд»нинъ сонъунда базы сёзлер ве ибарелерининъ лугъаты иляве олунмакъта.

Закир Къуртнезир.

МЕВЛЮД ШЕРИФ

(Рухи Ресулине салават)

Мунаджат

Аллах адын зикр иделим эвведя,
Ваджиб олдур джумле ишде эр къула.
(Аллах-Аллах)

Аллах адын эр ким ол эввель анъа,
Эр иши асан идер Аллах анъа.
(Аллах-Аллах)

Аллах ады олса эр ишин оню
Эргиз эбтер алмая онынъ сонъу.
(Аллах-Аллах)

Эр нефесте Аллах адын де мудам,
Аллах адыйле олур эр иш темам.
(Аллах-Аллах)

Бир гез Аллах десе ашкъ иле лисан,
Докюлюр джумле гунах мисли хазан.
(Аллах-Аллах)

Исми пакин пак олур зикр эйлеен,
Эр мурада иришир Аллах диен.
(Аллах-Аллах)

Ашкъ иле гель имди Аллах диелим,
Дерд иле, козь яш иле ах иделим.
(Аллах-Аллах)
Ола ким рахмет къыла ол падишах,
Ол керим-у, ол рахим-у, ол Илях.
(Аллах-Аллах)
Бирдир ол, бирлигине шек ёкъдурур,
Герчи янълыш сёйлеенлер чокъ дурур.
(Аллах-Аллах)
Джумле алем ёкъ икен, ол вар иди,
Ярадылмышдан гъани джеббар иди.
(Аллах-Аллах)

Вар икен ол, ёкъ иди инсу мелек,
Арш-у ферш-у, ай ве кунь эм нух фелек.
(Аллах-Аллах)
Сун иле бунлары ол вар эйледи,
Бирлигине джумле икърар эйледи.
(Аллах-Аллах)
Къудретин изхар идуп эм ол джелиль,
Бирлигине бунлары къылды делиль.
(Аллах-Аллах)
Ол деди бир керре вар олды джихан,
Олма дерсе махв олур ол дем хеман.
(Аллах-Аллах)
Бари не хаджет къылавуз сёзи чокъ,
Бирдир Аллах, андан артыкъ Танъры ёкъ.
(Аллах-Аллах)
Хашредек гер денилирсе бу келям,
Нидже хашр ола бу олмая темам.
(Аллах-Аллах)

Гер дилерсиз, буласыз од-дан неджат,
Ашкъ иле, дерд иле идинъ эс-селят.

(Бу ерде эс-селят айтылыр. Сонъ бир дуа окъулыр,

Субханеке айтылып, «Фатиха» суресинден сонъра Рухи Ресулине салават кетирилир).

Язана дуа

Эй азизлер, иште башларсыз сёзе,
Бир васиет къыларыз илля сизе.

Ол васийет ки дерим эр ким тута,
Миск киби къокъусы джанларда тюте.

Хакъ тааля рахмет эйлее анъа,
Ким бени ол бир дуа иле анъа.

Эр ки дилер бу дуада булуна,
Фатиха ихсан иде бен къулуна.

(Бу ерде дуа окъулыр).

Хакъ Тааля Нур бахри

Хакъ Тааля чун яратты Адеми,
Къылды Адемле музейййен Алеми.

Адеме къылды фериштелер сюджуд,
Эм анъа чокъ къылды ол лютф исси джуд.

Мустафа нуруны алнында къоды,
Биль Хабибим нурудыр бу нур деди.

Къылды ол нур анынъ алнында къарар,
Къалды онынъ иле нидже рузигяр.

Сонъра Хавва алныны накъл итди биль,
Дурды анда дахи нидже ай-у йыл.

Шит догъды анъа накъл этди бу нур,
Анынъ алнында теджелли къылды нур.

Ирди Ибрахим-у Исмаиле эм,
Сёз узаныр гер къаланын дер исем.

Ишбу ресм иле мусельсель муттасиль,
Та олунджа Мустафая мунтекиль.

Кельди чун ол Рахметен Лиль-алемин,
Варды нур анда къарар этди хемин.

Гер дилерсиз буласыз од-дан неджат,
Ашкъ иле, шевкъ иле идинъ эс-селят.

(Бу ерде эс-селят айтылыр, бир дуа ве Фатиха суреси окъулыр).

Пейгъамбернинъ догъумы

Эмине хатун Мухаммед анеси,
Ол садефден догъды ол дурданеси.

Чюнки Абдуллахдан олды хамиле,
Вакът иришди хефте ве эйям иле.

Эм Мухаммед гельмеси олды якъын,
Чокъ аляметлер белюрди гельмедин.

Ол Реби-уль эввель айы ниджеси,
Он икинджи гидже иснейн гиджеси.

Ол гидже ким догъды ол хайруль бешер,
Анеси анда нелер корьди нелер...

Деди корьдим ол Хабибин анеси,
Бир аджеп нур ким, кунеш перванеси.

Беркъ уруп чыкъты эвимден нагехан,
Коклере дек нур иле толды джихан.

Коклер ачылды ве фетх олды зулем,
Учь мелек корьдим, элинде учь алем.

Бири Мешрикъ, бири Магърибде анынъ,
Бири дамында дикильди Кябенинъ.

Индилер коктен мелеклер саф-у саф,
Кябе киби къылдылар эвим таваф.

Кельди урийлер болюк-болюк бугюр,
Юзьлери нурындан эвим толды нур.

Эм хава узре дёшенди бир дёшек,
Ады Сюндюс дёшеен оны мелек.

Чин корюнди бана бу ишлер аян,
Айрет ичре къалмыш идим бен хеман.

Ярылып дивар чыкъты нагехан,
Кельди учь урий бана олды аян.

Базылар дерлер ки, ол учь дильберин,
Асиейди бири ол мех пейкерин.

Бири Мерьем хатун иди ашикяр,
Бириси эм урийлерден бир нигяр.

Кельдилер лютф иле ол учь мехджебин,
Вердилер бана селям ол дем хемин.

Чевре яныма келуб отурдылар,
Мустафайы бир-бирине муштулар.

Дедилер огълунъ киби ич бир огъул,
Ярадылалы джихан кельмиш дегиль.

Бу сенинъ огълунъ киби къадри джемиль,
Бир аная вермемиштир ол Джелиль.

Улу девлет булдунъ, эй дильдар сен,
Догъисердир сенден ол хулкъы хасен.

Бу келен ильми ледун султаныдыр,
Бу келен тевхид-у ирфан кяныдыр.

Бу келен ашкъына девр эйлер фелек,
Юзине муштакъ дурур инс-у мелек.

Бу гидже ол гиджедир ким, ол шериф,
Нур иле алемлери эйлер лятиф.

Бу гидже дюньяйы ол дженнет къылар,
Бу гидже эшяя Хакъ рахмет къылар.

Бу гидже шадан олур эрбабы диль,
Бу гиджее джан верир эсхабы диль.

Рахметен лиль алеминдир Мустафа,
Эм шефий-уль музнибиндир Мустафа.

Васфини бу ресме тертиб этдилер,
Ол мубарек нуры тергъиб этдилер.

Эмине эдер чу вакъыт олды темам,
Ким вуджуде келе ол хайруль-энам,

Сувсадым гъает араретден къати,
Сундулар бир джам долусы шербети.

Къардан акъ иди эм согъукъ иди,
Лезети дахи шекерде ёкъ эди.

(Ашагъыдаки сатырлар Тюркиеде нешир олунгъан «Мевлюд шериф» метнинде ёкъ. Оларны семетдешлеримиз та шербетни эр кес ичкенге къадар окъуйлар. Эр бир бейит биткен сонъ «Хакъ-къа, ляхи-ляхи иллал-лаху ляхи-ляхи иллал-лаху» дениле):

Кетурдилер хул-лехи, хай,
Я Мухаммед кий дею,
Бен хул-лейи киймезим, хай,
умметим киймейиндже.

Кетурдилер бурагъы, хай,
Я Мухаммед бин дею,
Бен бурагъы бинмезим, хай,
умметим бинмейиндже.

Кетурдилер мизаны, хай,
Я Мухаммед къон дею,
Ресуль идер къонмазым, хай,
умметим басмайынджа.

Кетурдилер сыраты, хай,
Я Мухаммед кеч дею,

Ресуль идер кечмезим, хай,
умметим кечмейиндже.

Ачты дженнет къапысын, хай,
Я Мухаммед кир дею.
Ресуль идер кирмезим, хай,
умметим кирмейиндже.

Кетурдилер кевсери, хай,
я Мухаммед, ич, дею,
Бен кевсери ичмезим, хай,
умметим ичмейиндже.

Ичтим аны олды джисмим нура гъаркъ,
Идемездим кендими нурдан фаркъ.

Кельди бир акъкъуш къанадыйле реван,
Аркъамы сигъады къувветле хеман.

Догъды ол саатте ол султан-ы дин,
Нура гъаркъ олды семават-у земин.

Саллу алейхи ве-Селлим-у теслима,
Хатта теналу дженнетен ве наима.

(Бу ерде эс-селят айтылып, бир дуа этилир. Ашагъыдаки «Мерхаба» бахри аякъкъа къалкъкъан алда окъулыр).

«Мерхаба» бахри

Ярадылмыш джумле олды шадуман,
Гъам гидуб алем ениден булды джан.

Джумле зеррат-ы джихан идуб нида,
Чагърышубан дедилер ким: «Мерхаба!»

Мерхаба, эй, алий султан, Мерхаба,
Мерхаба, эй, кяни ирфан, Мерхаба.

Мерхаба, эй, сирри фуркъан, Мерхаба,
Мерхаба, эй, дерде дерман, Мерхаба.

Мерхаба, эй, бульбули багъы Джемал,
Мерхаба, эй, ашинайи Зуль-джелял.

Мерхаба, эй, маху хуршиди Худа,
Мерхаба, эй, Хакъдан олмаян джуда.

Мерхаба, эй, асий уммет мельджеи,
Мерхаба, эй, чаресизлер эшфеи.

Мерхаба, эй, джаны бакъий, мерхаба,
Мерхаба, ушшакъа сакъий, мерхаба.

Мерхаба, эй, къуррет-уль-айни Халиль,
Мерхаба, эй, хаси Махбуби Джелиль.

Мерхаба, эй, рахметен лиль-алемин,
Мерхаба, сенсинъ шефи-уль-музнебийн.

Мерхаба, эй, Падишахи ду джихан,
Сенинъ ичюн олды кевн иле мекян.

Эй, джемалы кунь, юзи бедри мунир,
Эй, къаму душмушлере сен дестгир.

Дестгирсинъ къаму уфтаденинъ,
Эм пенахи бендеи азаденинъ.

Эй, гонъюллер дердининъ дерманы сен,
Эй, ярадылмышларын султаны сен.

Сенсинъ ол султан-ы джумле энбия,
Нури чешми эвлия ве асфия.

Эй, рисалет тахтынынъ сен хатими,
Эй, нубуййет мухрунинъ сен хатеми.

Чюнки нурынъ рушен этди алеми,
Гуль джемалынъ гульшен этти алеми.

Олды заиль зульмет-и джехлу далал,
Булды багъ-ы марифет айны кемал.

Я Хабибаллах бизе имдад къыл,
Сонъ нефес дийдарынъ иле шад къыл.

Гер дилерсиз, буласыз од-дан неджат,
Ашкъ иле, дерд иле эдинъ эс-селят.

(Бу ерде эс-селят айтылып, бир дуа окъулыр. Сырасы кельгенде шуны айтмакъ лязим ки, шимди халкъымыз арасында булунгъан «Мевлюд шериф» метнинден «Азрети Пейгъамберимизнинъ муджизелери», «Пейгъамберликнинъ гондерилиши», «Мирадж»» болюклери мевджут дегиль. Бунынъ себебинден олар окъулмай кельмектелер. Биз де оларны шимдилик тюшюрип къалдырдыкъ).

Я Иляхи «Мунаджат» бахри

Я Иляхи ол Мухаммед хакъкъы-чюн,
Ол шефаат кяни Ахмед Хакъкъы-чюн.

Ол гедже сёйлешилек сёз хакъкъы-чюн,
Ол гедже Хакъкъы корен козь
хакъкъы-чюн.

Козю яшы Хакъкъы-чюн ашыкъларын,
Багъры башы хакъкъы-чюн садыкъларын.

Ашкъ отундан джигери пурьян ичюн,
Дерд иле къан агълаян гирьян ичюн.

Сыдкъ иле ёлунъда къаим къул ичюн,
Азретинъе догъру варан ёл ичюн.

Я Иляхи сакъла сен иманымыз,
Верелим иман иле та джанымыз.

Биз гуняхкяр асий муджрим къуллары,
Ярлыгъайуб къыл гуняхлардан бери.

Мустафая эм дживар эт, я Керим,
Дженнет-уль фирдевс ичинде, я Рахим.

Лютф иле косьтер бизе дийдарыны,
Ниметинъле тойлагъыл къулларынъы.

Афв эдип исьянымыз, къыл рахмети,
Ол хабибинъ юзи, сую хурьмети.

Санъа ляйыкъ къулларынъла хемдем эт,
Эхли дердинъ сухбетине махрем эт.

Эм Сулейман-ы факъыра рахмет эт,
Ёлдашынъ иман макъамын дженнет эт.

Я Иляхи, къылма бизи даллин,
Бу дуая джумленъиз дейинъ амин.

Умметинден разы олсын ол муъин,
Рахметуллахи аллейхим эджмаин.

(Шимди Ихляс суресинден (къулхуваллаху эхад...) башланып, «Элиф-лям...» дан сонъра дуа ашагъыдаки тарзда башланыр).

Мевлюд шерифни хатим дуасы

Эузу билляхи минешшейнанир-раджим.
Бисмилляхир-Рахмани-Рахим.
Эль-хамду лилляхи Раббиль— алемин. Вес-селяту вес-селяму аъля Сейийдина Мухаммедин ве аъля алихи ве сахбихи эджмайин.

Дженабы Эр-хамер—Рахимин! Хабиби Экрем ве Небиййи Мухтерем Саллалаху Тааля Алейхи ве Селлем урьметине къыраат олунгъан «Мевлюд шерифи»(эгер Къуръан-ы Керим ве Ясин шериф де къабул олунаджакъ исе, оларнынъ адлары да къошып айтылыр) дергяхы иззетинде къабул эйлее.

Хасыл олан эджру месюбаты ол сейийдуль — Къевнейн Ресуль-ус-секъалейн имам-уль-Харемейн Саллаллаху алейхи весселлем Эфендимиз Азретлерининъ равзаи мубареклерине тарафымыздан факъиране ве аджизане ихда эйледик. Раббимиз васил эйлее.

Руху сейийдул-энамы джумлемизден хошнут ве саейи шефаатыны узеримизе саебан эйлейе. Инде Ресуллилахда макъбулиет ве махбубиет муессер эйлее.

Ве саир энбияйи изам ве Ресули Кирам Аллехимуссаляту весселям Хазеретынынъ эрвахы шерифлерине икрам эйлее.

Али эзваджи тахират, Асхабы гъазийн, Энсару мухаиджрийн, табиийин, эиммен муджтехидийн ридвануаллахи Тааля алейхим эджмаийн Хазаратынынъ эрвахына икрам эйлее.

Ве эвлияйи арифин, муридин, мансубин, къадде-саллаху эрвахехум хазератынынъ эрвахына ий-сал эйлее.

Ве алельхусус: Бу джемиетимизе себеп олан зат-ы шерифин сайины мешкур, зенбини магъфур, амелини макъбул эйлее. Сурий ве маневий мушкилатыны халлу асан эйлее. Эвляды мухерремелерини улемаи, амилин, сулехаи салахин, агънияйи шакиринден эйлее. Усулы фуруларындан ахирете иртихал эденлерин такъсиратларыны магъфур эйлее. Нидже-нидже меджлислерин эмсалий кесиресиле кендилерини месрур эйлее.

Берде ве Вахирде булунан мусафирин ве асакирине селяметлер ихсан эйлее. Вахтымыз хитамында келимеи шеадет иле ченге къапатмакъ, иман иле хусну хатимелер насип эйлее.

Ве къабирде шейтан-ы аллейхи ляненинъ мекринден эмин эйлее. Суаль-и мункерейнинъ суаллерини асан ве джевапларына мукътедир эйлее. Дженнет-у джамалыйле джумлемизе икрам эйлее. Дуаларымызы дергахи иззетинде макъбул эйлее.

Сонъ келямымызы келиме-и Тевхид: «Ля иляхе иллаллах. Мухаммедур-Ресулуллах» ве Келиме-и Шеадет буюрынъ:

«Эшхеду эн ля илахе иллаллах ве эшхеду энне Мухаммеден абдуху ве Ресулух» эйлее.

Субхане Раббике Раббиль иззети амма есифун. Ве селямун алель Мурселин. Вельхамду Лилляхи раббиль алемин. Бихурмети Сеййидиль Лилляхи Тааля Эль-Фатиха.

«Мевлюд шериф»ни окъугъанда расткельген базы сёзлер ве ибарелернинъ лугъаты

арш-ферш— арш-докъузынджы кок, алем тасавурынынъ сонъу; ферш — ер юзю, дюнья.

асий уммет мельджеи— адий халкъ сыгъынгъан ер.

Ашинайи Зуль-Джелял — улулыкъ саиби олгъан Алланы бир деп таныгъан.

багъ-и Джемал— гузеллик багъчасы.

бедри мунир— нур, ышыкъ бериджи (Азрети Мухаммеднинъ сыфатларындан).

беркъ— шемшек (яшин).

бир гез— бир кере, бир сефер.

бугюр— бу заман, бу дефа.

Буракъ— Дженнетте минильген айванлардан бир чешитининъ ады. Шемшек киби сурьатлы. Азрети Мухаммед оны мингендир.

ваджиб— энь керекли.

васил— етишмек, наиль олмакъ.

васф— сыфат, хусусиет.

велядет— догъум.

гер— эгер.

герчи— исе де...

гъани джеббар— зенгин, къудрет ве улулыкъ саиби (Алла).

даллин— догъру ёлдан чыкъкъан (сарпкъан).

девр эйлер— дёнер.

дестгир— ярдымджы.

дею— деп...

Джелиль— буюк, улу (Алла).

джуд— джумертлик.

дийдар— юзь, чере.

дилерсиз— тилер, сорар исенъиз.

ени— янъы.

Зеррат-ы джихан — джиханнынъ зеррелери, уфакъ парчалары.

зульмет-и джехл-у далал— догъру ёлдан чыкъкъан (сарпкъан) ве бильгисизлик (джаиллик) къаранлыгъы.

икърар— къаиль олмакъ, разы олмакъ.

ильм ледун— Алланынъ сырларыны огреткен илим.

инс-у мелек— инсан ве мелек.

иснейн— базар эртеси.

кеви— олмакъ, бар олмакъ, мейдангъа кельмек.

кевсер— аят, яшлыкъ ве гузеллик багъышлайыджы сув, дженнет чокърагъынынъ сувы.

келям— сёз.

кян— (маден) оджагъы, чокърагъы.

кяни ирфан— ирфан оджагъы, чокърагъы.

къадри джемиль— гузеллик яратмагъа къадир.

къаму душмушлере— джеми, бутюн тюшкенлерге.

къаму уфтаде— джеми, бутюн (рухий) тюшкюнлерге.

къарар этди хемин— шу дакъкъасы ерине кетирди.

Къуррет-уль-айни Халиль— Ибраим Пейгъамберниӊ юзюниӊ нуры.
лисан— тиль.
лятиф— назик, дюльбер, аджайип.
магъфирет— афв этмек, гуняларны багъышламакъ.
махв— ёкъ олув, гъайып олув.
махрем— ясакъ, гизли.
махрем— ясакъ, гизли.
мах-у хуршид-и Худа— догъру ёлны косьтерген Къуръанныӊ айы ве кунеши.
мех(мах)— ай
мехджебин— ай юзли, черели.
мизан— теразе, ольчю.
мирадж— Азрети Мухаммедниӊ кокке чыкъувы.
мудам— эр даим, эр заман.
муджрим— гунакяр, къабаатлы, сучлу.
музеййен— сюсли, тюзгюн.
муин— ярдым эткен, ярдымджы (Алла).
мунаджат— дуа, тилявет.
мунтекиль— кечкен.
мусельсель— арды-сыра, бири-бирине багълы, арасы узюльмеден.
муттасиль— эр даим, даима, девамлы.
муштулар — мужделедилер
нигяр — сурет киби дюльбер.
нури чешм-и эвлия ве асфия — къальби темиз ве велилерниӊ козюниӊ нуры.
нух фелек — докъуз кок.
од — атеш
ол дем — о вакъыт
пенах — сыгъыныладжакъ ер.
равзан — багъча
Рахметуллахи алейхим эджмаин — Алла оларныӊ эписини рахмет эйлесин.
Регъаиб геджеси — Азрети Мухаммед пейгъамберимизниӊ анасы хамиледар (юклю) олгъан гедже.
сирр-и фуркъан — эйиликнен феналыкъныӊ, догърунен янълышныӊ фаркъыны косьтерген Къуръан-ы Керимниӊ сыры.
суджут — седжде этмек.
султаны дин — динниӊ султаны.
сун иле — меарет иле, санъат иле.
сунмакъ — (сайгъы, севги) ёлламакъ, теклиф этмек.
сырат — ёл (дженнет копюри)
таваф этмек — этрафыны долашып зиярет этмек.

тафсир — анълам, беян.
тевхид — Алланынъ бир экенине инанмакъ.
теджелли — корюнмек, билинмек.
темам — текмиль, бутюн, сонъ.
тилявет этмек — Къуран-ы Керимден дуа, суре окъумакъ.
фасыл — болюк
фетх олды — бойсундырылды, басып алынды.
хава — истек, ниет.
хазан — кузьде сарарып тёкюльген япракълар
Хайруль-энам — инсанларнынъ энъ хайырлысы (Азрети Мухаммед).
Хакъдан олмаян джуда — Алладан айырылмагъан.
Хас-и махбуб-и Джемиль — Улу Танърынынъ хас севгилиси.
хашр — махшер, къыямет.
хеман — айны шекильде, ойледже.
хемдем — якъын аркъадаш
хемин — анджакъ.
хефта ве эййам — афта ве кунь.
хулкъы хасен — гузель ахлякълы.
хуллехи — дженнетте кийильген (бельден ашагъысы ве бельден юкъарысы айры олгъан) урба.
шефий-уль музнибийн — гуня ишлегенлернинъ шефаат этиджиси.
эбтер — эксик, кесик, кутюк.
эдер — къыймет
энбия — небилер, пейгъамберлер.
эрбабы диль — гонъюль адамлары.
эргиз — эр сефер, эр вакъыт
эсхаб-ы диль — гонъюль саиплери.
эшфен — чокъ шефаат эткен.

Билял Мамбет

ДЕВИР ОНЫНЪ ТАЛИЙИНДЕ

Очерк

Миллетнинъ, халкъынынъ адыны таныткъан, шаныны котерген онынъ садыкъ, истидатлы, ватанпервер, халкъпервер огъул ве къызларыдыр. Озь невбетинде миннетдар халкъ да озюнинъ бойле эвлятларыны бир заман унутмай, оларны севе, сая, хатирлерини хошнут этмеге тырыша.

Ильяс Бахшыш

Эрте баарь куньлеринин биринде Акъмесджит шеэрининъ Профсоюзлар медениет сарайынынъ залы адамнен рыкъма-рыкъ толды. Кениш ве ярыкъ санагъа орта бойлу, сыджакъкъанлы, чересинде дуюлыр-дуюлмаз енгиль тебессюми олгъан, чал сачлы, башыны азачыкъ арткъа янтайткъан, ихтияр, лякин гъает тендирист, гъурурлы корюнмиштеки киши чыкъты. Залдаки халкъ оны гурьдели ве девамлы эль чырпмаларнен къаршылап алды. Чюнки мында топлангъан халкъ о кишининъ ким олгъаныны пек яхшы биле. Башларында бир дане биле къара сачы къалмагъан чал сачлы эркеклернинъ ве къадынларнынъ тасавурларында озьлерининъ атешли яшлыкъ девирлери пейда олды. Эркеклер севген къызлары оларгъа гедже пенджереге баргъанда «Кель Рустемим» тюркюсини татлы сеснен йырлагъанларыны хатырладылар. Чокъусынынъ къулакълары тюбюнде, мерхум йырджымыз Эдие Топчынынъ асретли, тылсымлы сеси текрарлангъан киби олды:

Кель Рустемим, кель дживаным, ал мени,
Бу къаранлыкъ зинданлардан чал мени,
Къучагъынъа яткъыз мени, сар мени,
Аман Рустем, яндым сенинъ севданъдан.

Шефаатсыз козьлерде козьяшлар алкъаланды. Омюрлерининъ энъ гузель девирини сюргюнликте кечирген, эллеринден-беллеринден кучь-такъат кеткенде ана-Ватангъа къавушкъан, юреклери сигар кягъыты киби юфкъарып къалгъан, хырпалангъан бу кишилерге озь бестекярларынынъ — Къырым АССРде нам къазангъан санъат эрбабы, Узбекстан джумхуриетинде нам къазангъан артист ве нам къазангъан оджа, Украина джумхуриети Бестекярлар бирлигининъ азасы, севимли Ильяс Бахшышнынъ сексен йыллыгъыны бу шеэрде козьяшсыз къайд этмек мумкюнми?!

Сюргюнликте догъуп оськен генчлик исе бу муэллифнинъ «Булутлар», «Шу геджелер», «Не ичюн кульмейсинъ» йырларыны йырламагъа пек севе эдилер. «Эй гузель», «Той вальси» чалынып башлагъанда яшлар озь-озьлюгинден ортагъа ойнамагъа чыкъа тургъанлар.

Иште бу адам, къырымтатар халкъынынъ белли бестекяры озюнинъ бутюн омюрини — кескин ве джошкъун истидатыны, салмакълы иджадыны халкъына багъышлады. Халкъ ичинде булунды, онынъ агъырыны енгиль этмеге, къуванчына исе къуванч къошмагъа тырышты. Онынъ арзу-истеклеринен, гъам ве кедерлеринен, макъсады ве ынтылувларынен яшады. О агълаcа-агълады, кульсе-кульди. Бугунь о да, халкъы да къуванчлы. Яшайышлары шимдилик гъает агъыр олса да, мында, ана-Ватан топрагъында, бу бина ичинде эписи озьлерини бахытлы ис этмектелер.

Ильяс агъа бу шеэрде догъды, шу шеэрде осьти. Ератыджылыкъ багъчасына мында адым атты. Иджады мында, озь ана-Ватанында, мукъаддес топрагъында пишкинлешти. Халкъына танылды. Яратыджылыгъы гурьдели оськен бир девирде аджджы талий, падиша зулумы, къара кучьлер оны да, бахтлы халкъыны да севимли, гузель диярындан тюбю-тамырындан сувурып чыкъарды, ят иллерге, ят топракъларгъа септирип атты. Къыран-пычакъ этти. Бу буюк бестекяргъа, аджайип инсангъа, бу къара язылы халкъкъа бир даа мында келип, бойле корюшмек ичюн нидже боранлы, туфанлы, къасыргъалы куньлерни корьмек, мешакъатлы ве олюм ёлларындан кечип кельмек керек олды. Лякин теэссюф ки, Ильяс агъанынъ пек чокъ сафдашлары, иштешлери, ёлдашлары, ватандашлары шу

ёлларда, ят иллерде козь юмдылар, эбедий анда къалдылар. Бинъ кререлер шукюрлер олсун ки, сагъ къалгъанлар кене корюшмектелер. Яш несиллер озь баба-деделерининъ ишине садыкъ оларакъ озь сафларында пек турмакъталар. Озь севимли бестекярларыны сайгъы ве итирам иле къаршылап алмакъталар. Ильяс агъа буюк чарпышмалардан ёргъун, лякин енъишнен къайтып кельген сераскер киби халкъ огюнде баш эгди, теменна этти.

Ильяс Бахшыш 1913 сенеси март 23-те Акъмесджит шеэринде догъды. 1920-1922 сенелери диний мектепте окъуды. 1931 сенеси Акъмесджиттеки Рушдие докъуз йыллыкъ орта мектепни битирди. 8-9 яшларында экенде, мандолина ве балалайка, пианино ве кемане чалмакъны огрене. Айны заманда бутюн Акъмесджитке белли олгъан педагог Малиевнинъ мешгъулиетлерине къатнап, кларнет чалмакъны огрене. Оладжакъ бестекярымызда музыкагъа олгъан авесликни мектепте дерс берген оджалары — музыкашнас Фазыл Чергеевнен ресимлер оджасы Решат Челебиев озь вакъытында анълады. Талебе ресим япмагъа да пек севе эди. О яз татили вакъытында Багъчасарайда яшагъан сой-сопларына мусафирликке баргъаныны, анда яшагъан акъранлары — мектеп талебелеринен берабер бутюн куньресим япкъанларыны шимди де сыкъ-сыкъ хатырлай. О вакъытта Багъчасарайда белли рессам Яновскийнинъ издешлери яшай эдилер. Олар бир чокъ къырымтатар баласына бу санъатны темелинден огретмеге наиль олгъан эдилер.

Ильяс Бахшыш Рушдие мектебинде окъувнен берабер белли педагоглар Чернов ве Богорадогъа къатнап, музыка назариесини огренмеге тырышты.

1931 сенеси Ильяс Бахшыш окъувыны девам этмек ичюн Москвагъа, матлубат кооперациясы институтына ёлланылды. Чюнки оларнынъ битирген мектеби шунъа уйгъунлаштырылгъан эди. Анда себзеджилик факультетине къабул олунды. Онынъ озю исе план-икътисад факультетине кирмеге истеген эди. Шунынъ ичюн де Къазан шеэрине барып, коммуналь ходжалыгъы институтынынъ мимарджылыкъ факультетине кирди. О девир ачлыкъ, ёкъсузлыкъ йыллары эди. Институтнынъ бинасыны талебелернинъ озьлери къурдылар. Техника пек аз, юкъары къатларгъа толаларны озь аркъаларына юклепип ташый эдилер. 1932 сенеси август айындан октябрь айына къадар куруджылыкъта чалышкъан сонъ, Бахшыш дёрт аркъадашынен берабер Акъмесджитке къайтып кельди. Радиокомитетке ишке ерлешти. Анда эркек диктор талап олуна

Ильяс Бахшыш (сагъда) шаир Эшреф Шемьи-заде ве кинорежиссер Эмир Фаикъцен.

эди. Он йыл девамында радиокомитетте чалышты, дикторлыкътан бедиий эшиттирювлер редакциясынынъ баш муаррири вазифесине котерильди.

Ильяс Бахшыш радиокомитетте чалышкъан йылларында чокътан-чокъ истидатлы чалгъыджыларнен, йырджыларнен, драма актёрларынен корюшти. Буларнынъ эписи онъа кесен-кес санъат ёлуны сечмеге себеп олдылар. Онынъ музыка джеэтинден осьмесине радиокомитет янында булунгъан юксек профессиональ симфоник оркестр гъает буюк роль ойнады. О анда аджайип вокальджыларнен, солистлернен, гастрольге кельген белли дирижёр — иджраджыларнен, кеманеджи ве пианиноджыларнен корюшти ве таныш олды. Эркянында белли халкъ чалгъыджыларымыздан Аппаз Уста, Зиядин Уста, Исмаил Уста ве дигерлери булунгъан миллий ансамбль онынъ аятына терен тесир этти. Радиокомитет янында миллий хор коллективинде чалышкъан Сабрие Эреджепова, Зейнеп Люманова, Алиме Алиева, Эдие Топчы, Мемет Абселямов ве дигер булар киби аджайип санъаткярлар бар эди. О вакъытларда миллий коллективге бестекярымыз Яя Шерфединов ве чалгъыджы Решат Рефатов ёлбашчылыкъ япмакъта эди.

Ильяс Бахшыш Рефатов ве Шерфединовнынъ эсерлерини вокальджи-чалгъыджы оларакъ чокъ керелер иджра этти. О заман Бахшыш чалышкъан оркестр Спендиаров-

нынъ, Римский-Корсаковнынъ, Глинканынъ, Мусоргскийнинъ ве дигер бунынъ киби белли иджадкярларнынъ эсерлерини сыкъ-сыкъ иджра эте эди. Бутюн булар, эльбет, яш иджраджыгъа тесир этмей къалмады. Арадан чокъ кечмеден онынъ озю де заманевий йырлар яратып башлады.

«Ишкузар пионерлер» (сёзлери Ибраим Бахшышнынъ) йыры яш бестекярнынъ биринджи эсеридир, демек мумкюн. Бу йыр арадан чокъ йыллар кечкен сонъра Узбекстанда Эдие Топчынынъ ве Хайбуллаеванынъ иджрасында радио ичюн магнит лентасына да язылды. Экинджи яраткъан йыры Сабрие Эреджепованынъ сёзлерине олып, «Колхозгъа севги», деп адландырылгъан эди. Совет укюметине, онынъ «бахтлы келеджегине» умютнен бакъкъан адий халкъ бу заманс йырларыны пек бегене эди. Шу енъиштен рухлангъан яш бестекяр виляет комсомол конференциясынынъ ачылувы мунасебетинен «Комсомол маршы»ны язды. Сёзлери шаир Ибраим Бахшышнынъ эди. Сонъундан исе кедайларнынъ бутюн Къырым слёты мунасебетинен халкъ кедайы Джангъазы Шерфединнинъ сёзлерине «Кедайнынъ йыры» эсерини яратты. Бу йыр да къыскъа вакъыт ичинде бутюн Къырымгъа таркъады.

Ильяс Бахшыш яраткъан «Далайда» (сёзлери Ш.Алядиннинъ), «Кок булутлы, чырайсыз» (сёзлери Э.Шемьи-заденинъ), «Ай тёпемде нардайын» ве дигер онларнен йырлар халкъ вариретине чевирильдилер. Бойлеликнен, муэллифнинъ гурьдели иджады башланды. Радиокомитетте чалышкъанда юзлернен къырымтатар халкъ авалары ве йырларыны язып алды. Сонъра «Арзы къыз» (Яя Шерфединовнен бирликте), «Багъчасарай чешмеси», «Насреддин оджа», «Алтын бешик» (Абибулла Каврийнен бирликте) спектакллерине музыка яратты.

Дженктен эвель Ильяс Бахшыш иджадий яратыджылыкъны девам эттирювнен бир сырада месуль вазифелерде чалышты. 1937 сенесинден башлап, экинджи джиан дженкинедже олгъан девирде Иттифакъ Бестекярлар бирлиги Къырым болюгине ёлбашчылыкъ япты. Санькаткярларымыз арасында биринджилер сырасында онъа Къырым АССРде нам къазангъан санъат эрбабы деген юксек унван берильди.

Ильяс Бахшыш Ибадулла Грабов, Абибулла Каврий киби бир чокъ санъат усталарынен берабер чалышты.

1940 сенеси майыс айында Ильяс Бахшыш Акъмесджиттеки къырымтатар Девлет оюн ве йыр ансамблине бедиий ёлбашчы тайин олунды. Халкъкъа баягъы танылгъан яш, истидатлы бестекяр озь иджадий коллективинен

берабер 1943 сенеси Москвада отькерильмеси козьде тутулгъан къырымтатар эдебияты ве саньаты он куньлюгине буюк азырлыкълар корьмек керек эди. Ишлер энди ёлуна мингенде, къасыргъалы дженк башлады. Эр шей терсине айланып кетти. Ансамбль кузь айларында ялы бойларындаки санаторияларнынъ биналарында булунгъан госпиталлерде ярал аскерлеримизге концертлер берип башлады. Фашист ягъмаджылары Къырымны басып алгъан сонъ, ишлер бир тамам токътап къалды.

— 1942 сенесининъ март айында олса керек, — деп хатырлай Ильяс агъа, — бизге театримизнинъ белли артисти Ибадулла Грабов кельди ве манъа театрнинъ музыка болюгининъ башы оларакъ чалышмакъны риджа этти. Мен бирден разы олмадым. Шу куню яш, истидатлы бестекяр Абибулла Каврий де кельди. О дженк башламаздан эвель мен ёлбашчылыкъ япкъан ансамбльде чалыша эди. Онъа да чалышмакъны теклиф эткенлерини айтты. Баягъы девам эткен субеттен сонъ, базы бир адамларымызнен акъыл танышмакъны ляйыкъ корьдим. Арадан эки-учь кунь кечкен сонъ Каврий манъа бир даа кельди ве бизлерге Ибадулла Грабовнынъ теклифине разы олмакъ керек экенини бильдирди. О фашистлерге къаршы курешкен гизли тешкилятта эди. Анда да бойле къарргъа келинген.

Артист халкъы пек сакът дуйгъулы ола. Санада булунгъанда темаша залында олгъан денъишмелерни деръал дуя ве онъа коре иш тута. Бу чизги иджадкярларымызны шу атешли куньлерде де терк этмеди. Бизлерге чалышмакъ, халкънынъ гонълюни алмакъ, оларда гъалебеге ишанч догъурмакъ керек экенини деръал анъладыкъ.

Бойлеликнен, оккупирленген Акъмесджит шеэринде татар театри озюнинъ ишини башлады. О, 1942 сенесининъ март айындан 1943 сенесининъ октябрь айына къадар чалышты. Бу агъыр девирде Ильяс Бахшышкъа Каврийнинъ вастасынен гизли тешкилятнынъ белли бир авалелерини эда этмек сырасы кельди. Меселя, дагъда басылгъан дженкявер табачыкъларны алып келе ве темаша залында сейирджилер отураджакъ ерлерге тизип чыкъа эдилер. Оларны алгъан сейирджилер гизли тешкилятлар ве партизанларнынъ япкъан ишлеринен таныш ола эдилер. Эм бутюн авалелерни о бир минсиз япмагъа тырыша эди. Бутюн буларнен бир сырада — Ильяс агъа театрде де ишлерни зайыфлаштырмакъ мумкюн олмагъаныны яхшы анълай эди. Халкънынъ юрегини котермек, коллективге рухтан тюшмеге ёл бермемек ичюн эп янъы-янъы эсерлер

узеринде чалышты. «Багъчасарай Чешмеси», «Алтын бешик», «Арзы къыз», «Лейля ве Меджнун», «Аршин мал алан» киби пьесаларны саналаштырды. Концерт программалары азырлады. Бу вакъыт Абибулла Каврий Ильяс агъанынъ ярдымджысы вазифесинде чалыша эди.

Ишлер эм театрде, эм де гизли тешкилятта къызгъын кетеяткъан сентябрь куньлеринде театрнинъ артисти Эдем Ниметуллаев онынъ эвине Гаврилов адлы бир адам кельгенини ве о Абибулла Каврийнен корюшмек истегенини бильдирди. Корюшюв нетиджесинде исе бу кишининъ асыл ады Ибраим олып, симеизли экени анълашылды. Ибраимни шеэрге партизанлар ёллагъанлар. Абибулланы бир къач куньге озюнен берабер ормангъа — партизанларгъа алып кетмеге кельген экен. Лякин иш еринде буны кимсе бильмемек керек эди. Бу ишнинъ чаресини ёлбашчы олгъаны ичюн Ильяс агъа тапмакъ керек эди. Эм тапты. Эртеси куню саба театрде, Абибулла Каврий тюневин Симеизге хаста анасыны бакъмагъа кеткен, деген хабер таркъады.

Арадан бир кунь кечер-кечмез акъшам рус драма театринде «Атеш къорчалайыджы къадын» опереттасы екюнленген сонъ, онъа дирижёрлыкъ япкъан Бахшышны гестапо хадимлери якъалады ве сейирджилер арасындан сюйреклеп алып барып, театр бинасынынъ огюнде тургъан машинагъа тыкътылар. Студентлер сокъагъында ерлешкен гестапогъа алып барып, камерагъа уйтеклеп кирсеттилер. Анда дешетли бир гедже кечти. Саба эрте камерагъа Эдем Ниметулаевни алып кельдилер. Ниметуллаев Ильяс Бахшышкъа Абибулланы фашистлер якъалагъаныны бильдирди. Арадан эки кунь кечкен сонъ оларнынъ экиси де гестапонынъ бастырыгъындан азат олунды.

1943 сенеси октябрь айынынъ сонъларында Ильяс агъаны гедже юкъусындан уятып, конвойнен театрнинъ бинасына алып кельдилер. Труппанынъ эксери адамлары энди анда эдилер. Орталыкъ ачылыр-ачылмаз оларны буюк автобуснен къайдаларгъадыр алып кеттилер. Херсон шеэрине баргъандже автобус ич бир ерде токътамады. Андан сонъ да къайда кетеджеклерини кимсе бильмей эди.

Херсонда автобус токътады, онынъ къапылары ачылды, ёлджуларгъа чыкъмагъа рухсет эттилер. Лякин бир сааттен сонъ эр кес кене озь еринде олмакъ керек эди. Театрнинъ артистлеринден Ибрагим (Сары) Мамутов, Меджит Асанов ве Ильяс агъа Къырымгъа къачып кетмекнинъ челерини къыдырдылар. Анда кетеяткъан бир машинанынъ айдавджысынен анълаштылар. Онъа пара да

бердилер. Лякин ийлекяр айдавджы оларнынъ ишанчыны акъламады, берген параларыны алып къачып кетти. Бойлеликнен, учю де кене автобускъа къайтып кельмеге меджбур олдылар. Херсон чёллеринден, Николаевден кечип Одессагъа бардылар. Олар анда вакъытынджа яшап, эр кунь комендатурагъа барып, джедвельден кечмек керек эдилер. Ниаст, мында бичаре артистлер къайда кетеяткъанларыны анъладылар.

Одессада бир группа татарлар Тюркиеге кетмеге азырлана эдилер. Буны дуйгъан артистлер немселернен берабер Германиягъа кеткендже шу группагъа къошулып кетмек истейлер. Группагъа Амет Озенбашлы ёлбашчылыкъ япа эди. Лякин не ичюндир бу группанынъ да иши уймады. Олар да къалмагъа меджбур олдылар. Арадан эки афта кечкен сонъ, оларгъа ялынъыз Румынияда яшамакъ рухсет этильди. Бойлеликнен, декабрь айында Констанца (Добруджа) шеэрине келип чыкътылар.

Рамазан байрамынынъ биринджи куню эди. Поезд токътагъанынен ёлджулар удджетлерни тешкерювлер, козьден кечирювлер оладжакъ белледилер. Сынъырдан кечильгенде адети узре, ойле олатургъан. Лякин не ичюндир, ич бир тюрлю тешкерюв олмады. Артистлер, оларны къаршылап алгъан бир къач ерли татарнен берабер, вокзал мейданчыгъына топландылар. Андан оларны мусульман мектебине алып кеттилер. Акъшам мектепнинъ меджлислер залына Добруджада яшагъан эки юзге якъын къырымтатарлары топланды. Олар мында кечкен асырнынъ экинджи ярысында кочип кельген эдилер. Мусафирлерни эвлерге больдилер. Ильяс Бахшыш, артист Ибраим Халилов ве эким Халиль Табаналынен берабер Аджы Ибраим деген адамнынъ эвине тюшти. Лякин олар анда чокъ яшамадылар. Декабрьнинъ орталарында кене мусульман мектебине топландылар ве анда къырымтатар эмигрантлары даимий яшамакъ ичюн Добруджадан чокъ узакъ олмагъан койлерге ёлланыладжагъыны анъладылар.

Артистлер группасы Добруджадан алтмыш километр узакълыкъта булунгъан Азаплар адына койге тюшти. Эсасен татарлар яшагъан бу койде 1944 сенеси февраль айынынъ сонъуна къадар булундылар. Ич бир ерде чалышмадылар. Аман-аман отуз адамдан ибарет группаны бир кунь бир къоранта, дигер куню дигер къоранта мусафирликке давет эте, эвинде не булунса, онынънен сыйлай эди. Эльбет, яшайыш бойле девам этмеси мумкюн дегиль эди. Омюр теджрибеси баягъы олгъан бир къач адам топланып: Усеин Бакъкъал, Муртаза Велиджанов, Ильяс

Бахшыш ве дигерлери янъы концерт программасыны азырламакъ къырарына кельдилер. Бунынъ ичюн исе энъ эсасы костюмлер керек эди. Зенгин койлюлерге борджкъа пара сорап мураджаат этселер де, бир шей чыкъарып оламадылар. Артистлер рухтан тюшмедилер, эпси бир программа азырлав ишине бельсендилер. Къолу астында ич бир шей олмаса да, дирижёр ве бестекяр оларакъ бутюн нота материалларыны Ильяс Бахшыш азырламакъ керек эди. Белли йырджылардан Сабрие Эреджепова, Мемет Абселямов, оюнджылардан Мамутов, Ибраимов ве дигерлери азырлыкъ корип башладылар. Костюмлер меселесининъ де чареси тапылгъан киби олды. Артистлер озьлеринде олгъан одур-будурны сатып, онынъ парасына костюмлер тикмек кереклер, весселям. Чалгъы такъымыны топламакъ меселеси Ильяс Бахшышкъа авале олунды. О Добруджагъа барып, анда яшагъан къырымтатарлар арасындан кучюк бир чалгъы такъымы тизмек керек эди.

Бойлеликле, март айынынъ орталарында артистлер де Добруджагъа кочип кельдилер ве анда ким насыл чаресини тапса ойле де, ерли эалининъ эвлерине ерлештилер.

Мусульман мектебининъ бинасында концертке азырлыкъ ишлери башланды. Отузгъа якъын чалгъыджы топланды, аман-аман бутюн чалгъы алетлерини чалгъан адамлар бар эди. Арадан бир афта кечкен сонъ программа азыр олды. Ерли къырымтатарларнынъ ярдымынен гузель бир кинотеатрнинъ бинасыны иджареге алдылар. Бириндджи концерт гурьдели кечти. Хусусан, ерли эали концертни пек бегенди. Лякин бу концерт программасынынъ омюри къыскъа олды. Оларнынъ ишини укюмет токътатты.

Бичаре артистлер 1945 сенеси март айынынъ экинджи ярысында, ач-чыплакъ алында Таджикстаннынъ Ленинабад (Ходжент) станциясына келип чыкътылар. Халкъымызнынъ бир къалмадан Ватандан сюргюн этильгенини олар Румынияда эшиткен эдилер. Ленинабадкъа кельген сонъ, 6-нджы комбинаткъа ишке ерлештилер. О комбинатнынъ кульче идарелери Узбекстан, Къыргъызстан территорияларына да ерлешкен эди. Ильяс агъаны Андижан шеэринден етмиш километр узакъта, Къыргъызстанда булунгъан Майлы-сай кульче ятагъына ёлладылар. Анда кульче юклю вагонеткаларны сюйреклейиджи-итериджи олып чалышты.

1945 сенесининъ къара къышы эди. Чевре-чет терен къарнен орьтюли. Къыргъызстаннынъ юксек дагълары ве къырларындан къопкъан дешетли рузгяр — боран Майли-сай вадисине келип толгъан киби, козь биле ачтырт-

магъан девирде Ильяс Бахшышны къорантасынен берабер, аджеле суретте, Ленинабадкъа, 6-нджы комбинатнынъ идаресине чагъырдылар. Ёллар агъыр, автомашиналар юрмей, джаяв кетмекнинъ чареси ёкъ. Огъуллары Эскендер эки айлыкъ бала. Лякин не чаре? Эмир къулу. Айтылгъан вакъытта етип бармакъ керек, весселям! Ильяс агъанынъ къорантасыны незарет алтында озгъарып бармакъ ичюн ички ишлер болюгинден махсус адам бердилер. Олар «Андижан-2» поезд станциясына етип баргъанда поезднинъ кетмесине бир бучукъ дакъкъа къалгъан эди. Яш балаларнен ашыкъып вагонгъа чыкъкъан арада поезд юрип кетти. Бакъсалар урба ве дигер шейлери толу буюк чемодан перронда къалгъан, таз устюне чыбан. Ачлыкъ ве хорлукъкъа чыплакълыкъ да къошулды.

Ленинабадда Ильяс агъагъа, вакъытны гъайып этмеден, къорантасынен берабер Ташкентке кетмекни, Узбекстан ички ишлер министрлигининъ кочюрильгенлернинъ ишлеринен огърашкъан махсус болюгине кирмекни эмир эттилер. Ильяс агъа оларны озгъарып кетеяткъан незаретчиден бунынъ себебини сорап бильмек истеди. Лякин бир тюрлю джевап алып оламады. «Кетмек керексинъ», деген эмир берильди, весселям». Элине сюргючнен къапатылгъан бир конверт туттырдылар ве оны Ташкентке баргъан сонъ, шу чагъырткъан адамнынъ элине бермек керек олгъаныны анълаттылар.

Ташкентке кельген сонъ олар къайда бармасыны, кимнинъ эвинде геджелемесини бильмейлер. Ильяс агъа гъамлы-кедерли алда перрон бою адымлар экен, бирден акъылына Ташкентте яшагъан досту — языджы Шамиль Алядин тюшти. Онынъ эвине бармакъ къарарына кельди. Бардылар. Лякин оларнынъ вазиети де ойле мусафир къабул этеджек киби дегиль эди. Кичкене бир одачыкъ ичинде къорантасынен берабер яшай. Амма не япаджакъсынъ, достунънынъ башына эшкъал тюшип, ёл ичинде къалгъанда, санъа топланмакъ, оны да озь янынъа сыгъдырмакъ керек экенсинъ. Ойле де яптылар. Ильяс агъа Ташкентте ишлери бир сувгъа яткъандже Шамиль агъанынъ эвинде яшады.

Ташкентке кельгенлерининъ экинджи куню саба эрте Ильяс агъа Узбекстаннынъ Ички ишлер министрлигине барды. Анда, къабул одасынынъ янында озь такъдирини чезмек, нелердир сорамакъ ичюн невбет беклеген бинълернен адамны корип шашты. Не чаре? Невбетке турды. Ильяс агъа мында бир чокъ танышларыны расткетирди, олар къоранталарыны, ана-бабаларыны, тувгъанларыны

ве достларыны къыдырмакъталар. Къайда бармасыны, кимден сорамасыны бильмей мында кельгенлер. Олар да Ильяс агъаны чагъырткъан комендантккъа кирмек ичюн невбетте туралар. Ондан имдат къыдыралар. Бу адамлар беш йыл девамында ана-Ватан азатлыгъы ичюн джан алып, джан берген ватанперверлердир. Буюк гъалебеден сонъ къайда бараджакъларыны бильмейлер. Къабулхане одасынынъ диварларына пек чокъ шей язылгъан: адлар, адреслер, не ерден кельгенлери, кимлерни къыдыргъанлары... Буларны бельки бир де-бири окъур, шу къыдырылгъан адамларгъа хабер берир, деген ниетнен япкъанлар, эльбет.

Арадан учь кунь кечкен сонъ, ниает, Ильяс агъанынъ невбети де кельди. Болюкнинъ башы полковник оны буюк бир незакетнен къаршылап алды. Ильяс агъанынъ узаткъан конвертини алып, йыртты ве анда язылгъан сёзлерни окъуды.

«Сизни не ичюн мында давет эткенимизнинъ себебини билесинъизми? — деп сорады.

— Ич бир шейден хаберим ёкъ!» — деди алчакъ сеснен Ильяс агъа . Полковник тааджипленди.

— Москвагъа мектюп язып, Ташкентте яшамагъа, озь зенаатынъыз боюнджа чалышмагъа рухсет этмелерини сорагъансынъыз да, — деди.

Ильяс агъа шашмалады, чюнки о бу хусуста Москвагъа мектюп язгъан я да язмагъаныны хатырлап оламады. Сусты. Сонъра бирден хатырлады.

1945 сенесининъ март айы. Ильяс агъа поезднен Ленинабаднынъ станциясына келип тюшкенинен перронда ана-Ватандан сюргюн олунгъан бир къач къырымтатарны корьди. Лаф арасында олардан бириси Москвагъа, М.И.Калининнинъ адына мектюп язмакъны, озь зенааты боюнджа чалышмагъа рухсет этильмесини риджа этмекни теклиф эткен эди. Ильяс агъа къайдандыр бир парчачыкъ сары, орьселенген кягъыт тапты, шу фикирни язып, вокзалда булунгъан почта къутусына быракъкъан эди. Лякин ондан бойле шей чыкъар, деп ким умют эткен?

— Риджанъызны ерине кетиргенлер, учь кунь девамында ишке ерлешип, мында — Ташкентте язылмакъ керексинъиз. Лякин Ташкентте квартира тапмакъ ве язылмакъ меселеси пек къыйын, эгер бир де-бир районгъа кетсенъиз къорантанъызнен берабер ерлешмек къолай олур эди, — деди полковник.

Шамиль агъанынъ ярдымынен Ильяс Бахшыш экинджи куню ишке ерлешти. Узбекстан филармониясына музы-

ка боюнджа редактор оларакъ къабул олунды. Лякин полковникнинъ айткъаны киби яшамакъ ичюн ер тапмакъынынъ чареси олмады. Ильяс агъа Узбекстаннынъ бир де-бир виляетине ёлламаларыны риджа этип, Медениет министрлигининъ санъат идаресине мураджаат этти. Оны Фергъанадаки виляет Узбек музыкалы-драма театрине музыка болюгининъ башы вазифесине тайин эттилер.

Бойлеликле, Бахшыш 1946 сенесининъ февралинден 1956 сенесининъ декабрине къадар Фергъана шеэринде яшады ве чалышты. Узбек театринде чалышувнен берабер Горький адына рус драма театрине де давет олунды ве анда да музыка болюгининъ башы вазифесинде булунды. Рус драма театринде чалышкъанда «Мария Стюарт», «Омюр йыры», «Эки эфендининъ хызметчиси» спектакллерине музыка язды, «Кремль курантлары» ве дигер спектакллерни музыка джеэтинден яраштырды.

Узбек музыкалы драма театринде исе «Лейля ве Меджнун», «Таир ве Зоре», «Беш кумюшлик келин» (Азербайджан муэллифининъ эсери) ве дигер бир сыра спектакллерни азырлады. Театрде чалышувнен берабер Ильяс агъа бедиий авескярлыкъ коллективлерине де чокъ ярдымлар япты. Бир сыра мектеплер янында балалар хоры коллективлери мейдангъа кетирди. 1949 сенеси Узбекстанда биринджи кере Фергъана шеэринде мектеп талебелерининъ «Йыр байрамы» отькерильди. Анда учь бинъден зияде мектеп талебеси иштирак этти. Бойле аджайип тешеббюси ичюн Ильяс Бахшышкъа виляет комитетининъ Фахрий ярлыгъы берильген эди.

Бир тарафтан гедже-куньдюз чалышув, джиддий ишлер, иджадий ишлер — араштырувлар ве енъишлер, экинджи тарафтан исе ички ишлер идаресининъ къатты незарети, эр айда комендатурагъа къатнавлар, акъсыз ерде акъаретленювлер... Оларны унутмакъ олурмы? Ниает, партиянынъ XX съезди, Сталин шахсиетине сыгъынувнынъ фаш этилюви. Къырымтатарлар комендатлардан къуртулдылар. Оларгъа озь тувгъан Ватанлары Къырымдан гъайры эр ерде яшамакъ мумкюн олды. Ильяс агъа Къырымгъа кетмек мумкюн олмагъан сонъ, къайда бараджакъ?! Фергъанада къалды, озь ишини девам этти.

1956 сенеси декабрь айында Узбекстан джумхуриетининъ, догърусыны айткъанда, Узбекстан Коммунистлер партиясы Меркезий комитетининъ Узбекстанда къырымтатар оюн ве йыр ансамблини мейдангъа кетирмек хусусында махсус къарары илян олунды. Ильяс Бахшыш бу ансамбльге ёлбашчы тайин этильди. Бу ишни эда этмек

«Къайтарма» ансамбли коллективи. 1967 с.

«Къайтарма» ансамбли коллективи. 1987 с.

ичюн онъа Ташкентке авушмакъ керек эди. Лякин бу вакъиа бестекярымызны чокъ къувандырмады. Чюнки о дигер бир сыра сюргюн олунгъан уфакъ миллетлернен берабер бизим халкъымызны да озь ана-Ватанымызгъа къайтарырлар, деп умют эте эди. Лякин бутюн къырымтатар халкъы киби онынъ умюти де бошкъа кетти.

Энди не япарсынъ, ич олмагъанда имкяны олгъаны къадар халкъымызнынъ зенгин медениетини, аньанелерини, адетлерини — умумен фольклёр зенгинлигини сакълап къалмакъ керек. Шунынъ ичюн де Ильяс агъа бойле мүреккеп ве муим ишке разылыкъ берди.

Ильяс Бахшыш Ташкентке кельген сонъ, бу ишлернинъ башында Шамиль Алядин тургъаныны, онъа даветнамени Шамиль агъа ёллаттыргъаныны анълады. Тамам он сене эвельси, 1946 сенесинде олгъаны киби кене онынъ эвине барды. Шахсий весикъаларыны ресмийлештирген сонъ, даа бир артисти, бир чалгъыджысы олмагъан ансамбльнинъ бедиий ёлбашчысы оларакъ ишке бельсенди. Виляетлерге ве районларгъа бармакъ, керекли адамларны тапмакъ, оларнынъ арасындан ансамбльге ляйыкълыларны сечмек, оларны Ташкентке кетирмек керек эди. Яшамагъа мескен ёкъ, айлыкълар исе чокъ авес этиледежк киби дегиль. Энъ эсасы, филармониянынъ мемуриети башкъа виляетлерден чагъырылгъан адамларны ятакънен — мескеннен теминлемек меселесини озь устюне алмады. Ильяс агъанынъ озю де тамам ойле, ансамбльге ёлбашчы оларакъ давет этильген олса да, онынъ къорантасына яшамагъа ер ёкъ эди. О да яшамакъ ичюн озюне иджареге эв къыдырып башлады. Ташкентнинъ Къашкъар, деп адландырылгъан мааллесинден, топракъ табанлы бир ханели эв тапып, къорантасынен анда кочьти.

1957 сенесининъ март айында азырлыкъ ишлери башланды. О вакъытта ансамбльнинъ эркяны текмилленген эди. 1957 сенесининъ июнь 6-сында ансамбль азырлагъан концерт программасынынъ биринджи премьерасы олды. Сонъундан о ансамбльге «Къайтарма» ады берильди.

Куньлер кече, аят девам эте, инсанлар къартая... Лякин Ильяс агъа темелини къойгъан «Къайтарма» ансамбли эп яшара, эп янъы кучь ве гъайретке тола, янъы-янъы истидатларны тапа ве халкъкъа таныта.

Ильяс Бахшыш 1963 сенеси, ансамбль кереги киби аякъкъа баскъан сонъ, озюнинъ эсас иши, балалар музыка мектебине ишке авушты. Къырымгъа, ана-Ватангъа къайтып кельгенедже Ташкенттеки 8-нджи балалар музыка мектебинде директор вазифесини эда этти. Ташкентте

яшагъан ве чалышкъан йыллары девамында Узбекстанда нам къазангъан артист, Узбекстанда нам къазангъан оджа унванларыны къазанды, онларнен фахрий ярлыкъларнынъ ве дигерлеринин саиби олды. Лякин Ватан асретлиги, ана—Ватангъа олгъан севги оны ич бир вакъыт терк этмеди.

1979 сенеси. Халкъымызгъа кене де къырымтатар, Къырым меним Ватаным, деген сёзлерни айтмакъ къатиен ясакъ олунгъан девир. Шу вакъытларда Ташкентнинъ меркезинде ерлешкен «Зарафшан» ресторанынынъ банкет залларындан биринде белли эдибимиз — несирджи эм де драматург Юсуф Болатнынъ етмиш йыллыкъ юбилейи къайд олунды. Юсуф агъа о вакъытта «Ленин байрагъы» газетасы редакторынынъ муавини вазифесинде чалыша эди. Юбилей акъшамында эдибимизнинъ сой-соплары, дост-эшлери, иш ве иджат аркъадашларынен бир сырада, Москвадан Бутюниттифакъ Язываджылар бирлигинден, Узбекстан Язываджылары бирлигинден ве дигер ерлерден, шу джумледен, Пакистандан кельген дюньяджа белли бир эдип — Файыз Ахмад Файыз да бар эди. Юсуф Болатны хайырлав сёзлери чокъ айтылды. Невбет Узбекстан Язываджылары бирлиги реисининъ муавини, шаир Рамиз Бабаджангъа берильгенде о халкъымызнынъ инсаниетлилиги, эмексеверлиги хусусында айрыджа айтты. «Бизлер сизлернен тек дост я да таныщ дегиль, агъа, апте-къардаш, сой-акъраба олып къалдыкъ. Энди бизлерге бири-биримизден айырылмакънынъ чареси ёкъ», — деди.

Узбекстанда белли йыр шаири Акмаль Полат исе:

«Узбек ве къырымтатар, бу эки миллет шимди джаны ве къанынен къошулды. Чюнки бизлер бири-биримизге къыз алып, къыз бердик. Бир миллетке чевирильмектемиз», — деди.

Ильяс агъа бу сёзлерден пек тесирленди. Къальбинде аман-аман къыркъ йылдан берли озюне мекян къургъан элем ве яныкъ бир кереден къозгъалды. Бу яныкъ — атеш бутюн бедениНе таркъады. Юреги чапаланды, санчты, сыкъылды, Юректен толукъкъан Ильяс агъа даянып, юрек аизарыны бастырып оламады, ериндеН турды, сёз сорады. Сёз бердилер.

— Урьметли Рамиз ве Акмаль къардашларым, сизинъ айткъанларынъыз пек догъру. Сизге ич де итираз этмек мумкюн дегиль. Дженк атеши даа сёнмеген, алевленип тургъан агъыр бир вакъытта бизлерни, мында ач, чыплакъ, акъаретке, ашшалапувларгъа огъратылгъан алда алып кельдилер. Бунъа разысынъызмы, ёкъмы...буны сизлерден

де сорагъан олмады. «Агъалар» ойле укюм чыкъардылар. Бир гъарип халкъны экинджисине кетирип урдулар. Бири-бирини ашар, ёкъ эте белледилер. Башталары далгъаланувлар олды, лякин эпси бир достлукъ чокъ маниалар олгъанына бакъмадан, инсанларнынъ юрегине кирмеге ёл тапты.

Бу диярда акъикъатен де эки халкъ джандаш ве къандаш олып кетмекте. Лякин тээссюф ки, оларнынъ бириси озь юртунынъ саиби, экинджиси «мусафир». Мусафирликте яхшы амма, озь эвинъде даа да гузель. Илле десенъ, пек чокъкъа созулгъан «мусафир»лик бизлерни пек ёрултты. Бизлер де эр кес киби мусавий акъ-укъукълы, ана-Ватаны ве Ватанында эви-баркъы олгъан адамлар сырасында булунып, сизлерни сайгъылы ве къыйметли мусафир этип, озюмизге чагъырмагъа, сыйламагъа истеймиз...»

Ильяс агъанынъ сеси къалтырады, козьлеринден аджджы, элемли козьяшлары тыгъырдылар. Лякин бу аджизлик бельгиси дегиль эди. Девлет хафсызлыкъ комитети ат патлаткъан девирде бойле шейлер айтмакъ, озюни бойле тутмакъ буюк джесюрликни, къараманлыкъны талап эте эди.

Шу вакъиадан сонъ Ильяс агъанынъ чокъ достлары оны бастырыкъкъа алыныр, деп къоркъып юрьдилер. Эльбет, Ильяс агъагъа бу тешкилят тешеккюр айтмады. Зарур тедбирлерни корьди. Оны чокъ чеккеледи. Лякин апске алып оламады. Базан буюк джесюрлик ве кескин истидат огюнде Девлет хавфсызлыкъ комитети де аджизлик япа экен.

— Халкъымызнынъ тарихыны озь ишине, озь миллетине ольгендже садыкъ къалгъан Ильяс киби инсанлар яраталар, — деген эди о вакъытта халкъымызнынъ белли эдиби Шамиль Алядин.

Ильяс агъанынъ шахсий весикъалары арасында энди баягъы сарарып къалгъан, бираз орьселенген бир мектюпчик бар. Оны бир вакъытлар белли шаиримиз Шемьи-заде язгъан. Мектюп шойле аджайип сёзлернен башлана:

«Сайгъылы Ильяс!

Мицкевич: «Поэзия, музыка, умумен нефис саньат — Ватан демек. Ватансыз нефис саньат ёкъ», — дей. Бу сёзлер бизим меденистимизнинъ шимдики вазиетини пек яхшы косьтере.

Санъа, яратыджылыгъына ёл берильмеген истидатлы саньат аркъадашыма, единджи он йыллыгъына аякъ басаяткъан куньонъде узун, семерели омюрлер ве меденистимизнинъ тирильген куньлерине етишип даа чокъ, юрек джоштурыджы эсерлер яратманъны истейим».

Ильяс агъа бу куньлерни корьди, иншалла, даа чокъ юрек джоштурыджы эсерлер яратаджагъына эминмиз.

1989 сенеси узакъ девам эткен сюргюнликтен сонъра сагъ-селямет къалгъан бир къач эсли-башлы театр артистлеримизден Айше Диттанова, Аким Джемилев, Сеитхалиль Осман, Сулейман Умеров, Мухсин Османов, Меджит Асанов, Мерьем Ибраимова ве дигерлери ана-Ватанда гъайрыдан озь музыкаль драм театримизни мейдангъа кетирюв ишине бельсендилер. Оларгъа чокътан-чокъ ресмий къанунларны ачмакъ, иш башындаки адамларнен корюшмек, оларгъа озь фикирлерини айтып анълатмакъ керек олды. О вакъытта даа Ташкентте чалышкъан Ильяс агъа Къырымгъа еди кере келип кетти. Ниает, 1990 сенеси Акъмесджитте театрнинъ ачылмасына наиль олдылар. Онынъ биринджи бедиий ёлбашчысы Ильяс агъа олды. Къыскъадан айткъанда, Ватанымызда тувгъан театримизнинъ янъыдан догъувы да Ильяс Бахшышнынъ адынен багълыдыр.

Ильяс агъанынъ иши бу куньлерде пек сыкълет. О чокъ йыллар девамында халкъ йырларыны топлап, эки томлыкъ эльязма азырлагъан эди. Анда озюнинъ эсерлеринден де баягъы барлар. Туркиели иш адамларындан бири якъында Ильяс агъагъа бу эсерлерни Туркиеде нешир этмекни ишандырды. Муэллиф шимди бу эки томлыкъ узеринде джиддий чалышмакъта. Бундан да башкъа Бахшыш топлагъан ве ноталарыны къайтадан ишлеген эллиден зияде халкъ йыры шимди Киевде айры китап оларакъ нешир олунмакъта.

Юнус Темиркъая

ХАЛКЪ ОДЖАСЫ

Очерк

Бинъ докъуз юз отуз беш сенесининъ апрель айы. Дерекойнинъ, Айвасылнынъ багъчалары сют беяз ренкли чечеклер ичинделер. Сокъакълар къаладалыкъ. Саба эрте къайдадыр ашыкъкъан адамлар арасында биз де бармыз. Биз — бу Ялта къырымтатар педагогика техникумыны битиреджек студентлер: Акъкъий Муслядин, Медине Азизова, Бекир Сейдамет, Шазие Къубединова ве бу сатырларнынъ муэллифи эдик.

Исмаил Акъкъий.

Бизлер сабакътан къайда ашыкъа эдик, аджеба, дерскеми? Ёкъ, биз шу этрафта намы кеткен айтувлы халкъ оджасы — Исмаил Акъкъий оджа чалышкъан Дерекой мектебине кетемиз. Бизлер беш киши бу мектепте оджалыкъ амелиятыны кечеджекмиз. Озюмиз шенъмиз, кейфимиз гузель, юреклеримизде къуванч, чюнки амелиятны энъ яхшы мектеплерден бири олгъан Дерекой мектебинде, эм де Исмаил Акъкъий киби итибарлы оджанынъ элинде кечеджекмиз. Буны, яни мектеп мемуриети бизим амелиятымызгъа ёлбашчылыкъ япув ишини Исмаил Акъкъий оджагъа авале эткенини бизге кунь эвельден техникумда айткъан эдилер.

Чокъкъа бармай биз, илериде оладжакъ бир группа яш оджалар, юрегимизде къуванч ве эеджаннен, этрафтаки шырныкълы баарь авасы киби кулер юзьлернен, элимизде дефтерлер олгъан алда Дерекой мектеби босагъасына аякъ бастыкъ.

Мектепнинъ директоры мешур ватанпервер Дагъджылар сулялесининъ азасы олгъан, оккупация девринде фашистлер тарафындан джанаварджа чекиштирилип ольдирильген Эдие Дагъджы эди. Эдие ханум бизни кулер юзьнен ве буюк самимиетнен къаршылап алды ве чокъкъа бармадан къапыдан кирип кельген узунджа бойлу, ачыкъ бакъышлы, гузель, бир минсиз кийинген дюльбер адамнен — Исмаил Акъкъий оджанен таныштырды да, кечеджек амелиятымызда бизге мувафакъиет тиледи.

Огюни алып айтмакъ истейим ки, бу мектепте ве бу оджанынъ элинде бизим оджалыкъ амелиятымыз гъает мувафакъиетли, гъает мундериджели кечкен, аля ве яхшы ишаретлернен екюнленген эди. Бу амелият деври шахсен меним озюмде буюк тээссурат къалдырды ве мында мен Исмаил Акъкъий киби аджайип адамдан, буюк оджадан бильги алгъаным ичюн омюрлик миннетдардырым. Ве бу адамнынъ айдын хатрасы менде бугуньгедже яшамакъта.

1935 сенеси. Омрюни озь ватанында, озь халкъынынъ бильгисини, медениетини, илимини юксельтмеге ве бу макъсатнен миллий кадрлар азырлав киби алидженап ишке багъышламагъа азырлангъан яшлар ичюн не аджайип девир эди. Бизде буюк ниетлер, аджайип хаяллар, умютлер бар эди. Бизим бир чокъумыз техникумны битирген сонъ, келеджекке даа буюк умютлер иле Акъмесджит девлет педагогика институтына окъумагъа кирдик. Тээссюф ки, озюмизнинъ азиз ниетлеримизни амельге кечирмек насип олмады. Бизлер институтны битиргенде, хайырсыз дженк башланды, сонъра исе оккупация ве, ниает, сюргюнлик фелякети къопты. Яни тек бизим, яш мутехассысларнынъ дегиль, бутюн халкъымызнынъ такъдири бербат олды.

Лякин шуны айта билем ки, бутюн бу фаджиалар, сюргюнлик омрюнинъ къыйынлыкълары ве мешакъатлары бизге Исмаил Акъкъий оджа киби инсаниетли симаны унуттырмады, онынъ хатрасы юреклеримизде даима яшай.

Исмаил Акъкъий Ялтадаки шаркъ музейининъ директоры Якъуб Кемал, белли артист Хайри Эмир-заде, Яъя Наджий Байбуртлы, Осман Акъчокъракълы, Асан Черкеев, Шамиль Токътаргъазы, Мемет Нузет, профессор Амет

Исмаил Акъкъый оджа (сагъда, аякъ устюнде) мектеп талебелеринен берабер.

Решит, Гъаниев Ариф киби медениет эрбаплары ве халкъ оджаларындан бири эди ве о оларнынъ эписинен шахсен таныш олып, оларнен сыкъы алякъада булуныр эди. Яъя Наджий Байбуртлы, Усеин Шамиль Токътаргъазы, Ариф оджа Гъанийлернен исе даа якъын ве дост эди.

Исмаил Ариф Мемет огълу Акъкъий оджа аслында Багъчасарайлы олып, 1876 сенеси анда догъды. О, Багъчасарайдаки дюньяджа намлы Зынджырлы медресесини битирген сонъ Истанбулда окъуп кельген Хатидже Ибраим къызына эвлене, оньнънен берабер Ялта янындаки Дерекойге кочип келе ве шу ерде оджалыкъ этип башлай.

Исмаил Акъкъийнинъ оджалыкъ эткен мектеби заманына коре, илери кеткен мектеплерден бири эди. Буны о вакъытта алынгъан фотосуретлер де тасдыкълайлар. 1904 сенеси чыкъарылгъан бу фотосуретте огълан балаларнен къыз балаларнынъ бир ерде берабер окъугъанлары тасвирлене. Бундан да башкъа къыз балаларнынъ эписи мектепли къызлар формасындалар. О вакъытта мектеплердеки окъув, окъутув ве тербие ишлери акъ падиша акимиетининъ эмельдарлары тарафындан къатты незарет алтына алынгъан олсалар да, Исмаил Акъкъий оджа гизлиден къыз балаларны ана тилинден ялынъыз окъумагъа дегиль, язмагъа да огретир эди. Дерекой мектеби огъул ве къыз балаларгъа дин дерсинен бир сырада фен дерслери де (джогърафия, тарих, табиат, эсап) окъутыр эди. Бир дередже гизлиден алынып барылгъан бу ишнинъ тешкиль олунмасына Исмаил Акъкъий оджа буюк иссе къошкъандыр. Ялта маариф болюгинден мектепке тешкериджилер кельгенде о, фен дерслери боюнджа китапларны мектепнинъ магъазына сакълатыр эди.

Исмаил Акъкъий оджа Дерекой мектебинде къыркъ йылгъа якъын оджалыкъ япты ве озь ишинен, озь фаалиетинен шу кой джемаатында буюк итибар къазанды, халкъкъа озюни севдирди. Койнинъ сакинлери оны озь ана-бабаларыны урьмет эткен киби урьмет эте эдилер. О, оджалыкъ ишинен бир сырада джемаатнынъ бутюн ишлерине къошулып, озюни фааль бир джемаатчы оларакъ косьтерди.

Дженктен эвель Исмаил оджа Къърымда отькерильген бутюн тиль конференциаларында иштирак этти, анда тиль меселелери боюнджа чыкъышларда булунды. О, халкъымызнынъ намлы эрбаплары Али Боданинский, Халиль Чапчахчы, Селим Меметов ве дигерлеринен бир сырада, Номан Челеби-Джихан ве Джафер Сейдамет ёлбашчылыгъында кечирильген биринджи къырымтатар миллий Къу-

рултайынынъ делегаты ола. Къурултайгъа о Ялта районындан сайлана.

Акъкъий оджа Къурултайда окъув-тербие ишлери акъкъында чыкъышта булунгъан эди. Озюнинъ бу саада фаалиети саесинде о талебелер тарафындан арап элифбесини яхшы менимсев ичюн элифбени саделештириджи махсус къулланма нешир эттирди. Эгер умумен арап язысынынъ мурекккеплигини козь огюне аладжакъ олсакъ, бу китапчыкъ талебелер ичюн арап элифбесини огренювде муим роль ойнагъандыр.

Озю даима бир араштырыджы, тешеббюсчи бир адам оларакъ Акъкъий оджа башлагъан ишини сонъуна чыкъармагъа, тапкъан япъылыгъыны даа кениш мыкъяста амельге кечирмеге алышкъан эди. Бу меселеде де о ялынъыз шу къулланманы нешир эттирмекнен токъталмады. О, арап элифбесининъ саделештирильген арифлерини къуйдырув акъкъында Москвадаки Т.И. Гаген адына санайы-тиджарет джемиетине мектюп язып, шу юкъарыдаки меселенинъ аль олунмасыны тезлештирюв акъкъында риджада булунды. Лякин теэссюф ки, Русиеде инкъиляп вакъиалары юзь алгъаны себебинден бу иш о вакъытта япылмай къалды.

Мына о вакъытта Москвадан Исмаил Акъкъий оджагъа кельген джевап мектюби:

«Москва, сентября 15-го дня 1917 г.

Господину учителю Исмаилу эфенди Акки.

Ялта — Дерекой.

Милостивый Государь.

Руководствуясь содержанием вашего письма от 4-го ч.с/мъс., сообщаемъ, что въ данное время мы не можемъ ничего предпринять относительно татарского шрифта изъ за невозможности сношения съ фабрикой, но по окончании войны, мы покорнейше просим Васъ вернуться къ этому вопросу.

С совершеннымъ почтением
Правление Торг.-Промыш. Т-ва Т.И.Гагена.
Директор Н.Чернов»

Чар укюметининъ къырымтатар балаларыны окъутув боюнджа туткъан сиясети, башлангъан дюнья дженки ве инкъиляп вакъиалары Исмаил Акъкъий оджанынъ озь огюне къойгъан алидженап макъсатларны омюрге кечирмеге о вакъытта имкян бермедилер.Октябрь инкъилябындан сонъ Шевкъий Бекторе, Яъя Наджий Байбуртлы киби

оджалар тарафындан тертип этильген элифбе китаплары да бу арап элифбесини саделештирмеге малюм бир дереджеде ярдым эттилер.

Халкъымызны джаиллик джеалетинден къуртарув ичюн фааль курешкенлерден бири олгъан Исмаил Акъкъий оджа хусусий адамларгъа да къырымтатар тилини огретти. Меселя, о 1910-джы йылларда Ялтада раатлангъан Бухара ханы Алимхангъа онынъ риджасы муджиби татар тилинден дерс берди, даа догъррусы, онъа къырымтатар тилини огретти. О, кунь бою балаларны окъутты, акъшамлары исе ликбез ачып буюклерни окъумагъа-язмагъа огретти. Бу саада онынъ омюр аркъадашы Хатидже ханым да къоджасынен бир сырада ликбезде эркеклерни ве къадынларны окъутып, оларны саватлы этти. Бундан да башкъа бу окъумыш къадын озь балаларыны тюрк эдебиятынынъ белли векиллеринден Намыкъ Кемал, Риза Тевфикъ, Тевфикъ Фикрет, Ибраим Алядин, Эмин Бюлент киби языджы ве шаирлернинъ эсерлеринен таныштырды. Айны заманда къырымтатар языджыларындан Номан Челеби-Джихан, Джафер Сейдамет, Шевкъий Бекторе, Абдулаким Ильмий, Амдий Герайбай, Бекир Чобан-заде, Шамиль Токътаргъазы, Асан Чергеев, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи киби эдиплернинъ эсерлерини озь балаларына къайта-къайта окъуп, оларда тувгъан эдебиятымызгъа севги уяндырды. Хатидже ханым сюргюнлик девринынъ бутюн укъубетлерини, джефаларыны корип, омюрини толу яшап оламай Узбекстанда вефат этти.

Исмаил оджа эдебиятны пек севе ве арада-сырада озю де кучюк-кучюк шиирчиклер яза тургъан эди. Мына онынъ кендже огълуна багъышлап язгъан бир шиири:

ДЖАНПАРЕ ОГЪЛУМ ЭКРЕМГЕ!

Бир кунь шойле, шу чагъынъда
Отурмыштынъ къучагъымда,
Ананъ, аптенълер янынъда,
Барып чектирдим бу ресми
Къалсын дие ядынъда.

Ал бу ресми, къой къаршынъа;
Бакъ юзюме, акъ сачыма,
Дал хаяле озь башынъа:
Пек чокъ кечмез, келир бир кунь,
Таш тикилир шу башыма.

О вакъыт— агъласанъ да тоялмазсынъ,
Сагъынсанъ да коралмазсынъ.
Бутюн дюньяны серте-сер
Арасанъ да буламазсынъ.

Сакъын бу хале инджинме,
Аят бундан ибареттир.
Баба китер, эвлят къалыр;
Бу— къануний табиаттыр.

Бундан сонъра мени анджакъ
Хайыр иле анъдыраджакъ
Сенсинъ, меним козюм нуры,
Акъкъий намын яшатаджакъ.

1930 сенеси.

Исмаил Акъкъий оджанынъ омрю ве фаалиети шуны косьтере ки, о озь деврининъ терен бильгили, акъыллы, тешеббюсчи адамларындан экен, миллетимизнинъ медениетини котерювде ёрулмакъ бильмей хызмет эткен федакярларымыздан бири эди.

Онынъ аилевий яшайышына келеджек олсакъ, олар къадыны Хатидже ханымнен берабер татлы-муаббет омюр кечирдилер. Олар учь балалы олдылар: эки къыз ве бир огълан осьтюрдилер. Шекуре къызлары 1910 сенеси догъды. О, бабасынынъ изинден кетерек, Ялта Педрабфакыны битирип оджа олды. 1929 сенеси о Къырым АССР Топракъ Ишлери Комиссарлыгъынынъ тютюнджилик боюнджа баш агрономы Макъсудов Эхаткъа акъайгъа чыкъты. Шекуре 80 яшындан кечип, кечкен сене вефат этти. Кучюк къызлары Джемиле 1920 сенеси догъды. О 1941 сенеси медицина институтыны битирди ве дженк башлангъанда джебэге ёлланылды, дженкнинъ сонъуна къадар Ватан огърунда дженклешти: яралыларны, хасталарны тедавийледи. 1945 сенеси дженк биткен сонъ «Медицина хызмети капитаны» рутбесинде Ташкент виляетине кельди. О анда кельген сонъ Коммунист адлы колхозда локъсахане ачтырув пешине тюшти ве чапып-чапкъалап колхозда локъсахане ачтырмагъа мувафакъ олды, озю де анда эким олып чалышты. О шимди сагъ-селямет, пенсияда, Алушта шеэринде яшай. Онынъ омюр аркъадашы Салиев Осман Сейтумер огълу халкъ кочюрильгенде Алушта шеэр иджра комитетининъ реиси эди.

Учюнджи балалары Экрем 1925 сенеси догъды. О Таш-

1-иджи сырада (сагъдан) Исмаил Арифмемет огълу Акъкъий къучагъында огълу Экремнен, рефикъасы Хатидже ханым ве кендже къызы Джемиленен. Юкъарыда уйкен къызы Шекуре ханым — ве онынъ къоджасы Эхат Макъсудов.

кент Тыббиет техникумыны битирип, 1958 сенесинден 1988 сенесине къадар Ташкент вилятининъ Янъыёл шеэриндеки тиш хасталыкълары тедавийханесинде тиш техниги вазифесинде чалышты. Экрем шимди сагъ-селямет, пенсияда.

Экрем Акъкъий озю гъает тербиели, гузель табиатлы, медениетли бир адам ки, о озь къорантасынынъ медений-тербиевий муитини озюне бутюнлей синъдирип алгъан. Ана-бабасынынъ тильге, эдебияткъа, медениетке алельхусус мунасебетлери, севгилери онъа о дереджеде терен ашлангъан ки, о бу мевзуларда саатлернен субетлеше биле. Эм эр шей хусусында о дереджеде эсаслы ве билип лаф эте ки, гуя къаршынъда иджаткяр зиялыларымыздан бири отура. Эм акъикъатен ойле. Экрем бей озю чокъ окъуй, ана тилимизде чыкъкъан бутюн газета ве журналларнен таныш олып тура, рафларында дженктен сонъ Ташкентте ана тилинде нешир этильген китапларнынъ аман-аман эписи бар. Онынъ омюр аркъадашы Алиме ханым да чокъ бильгили, эйи табиатлы, медениетли бир къадындыр. Оны да акъикъий зиялы къадынларымыздан бири дие билемиз.

Яни Исмаил Акъкъий оджанынъ аилесиндеки медений муит айны олгъаны киби огълу Экремнинъ аилесинде текрарлангъан. Бу ал несиллер арасында узлюксиз багъ олгъаныны, асылында омюрде сой къувгъаныны, халкъ сёзлеринде айтылгъаны киби, алтын-кумюш чамургъа батса да тотланмагъаныны, яни яхшы адамнынъ, илери адамнынъ несили де яхшы олгъаныны косьтере. Алма терегинден иракъ тюшмез, дегенлери де будыр. Джумленен берабер башларына тюшкен къарсамбалар, мисильсиз къыйынлыкълар шараитинде бу адамлар озь инсаний, медений чизгилерини, эйи хасиетлерини джоймагъанлары да шу акъикъатны тасдыкъламакъта.

Исмаил огълу Экрем Акъкъий бей бундан эки-учь йыл эвель сюргюнликтен къайтып келип, Къырымнынъ энъ къадимий диний ве медений меркезлеринден бири олгъан Къарасувбазар шеэринде яшай. Онынъ бир къызы тыббиет эмширеси, бир къызы математика оджасы, бир къызы да музыка оджасы, огълу исе алий малюматлы лейхаджы-муэндистир.

Исмаил Акъкъий оджанынъ озю исе пек чокъ дигер намлы эрбапларымыз сырасында Сталин репрессиясынынъ къурбаны олды.

Малюм ки, рус шовинистлерининъ башкъа миллетлерге нисбетен туткъан сиясетинен бир кельген Сталин репрессияларындан макъсат— башкъа халкъларнынъ, хусусан тюркий халкъларнынъ медениетини балталап, оларнынъ илери адамларыны, зиялыларыны, языджы ве шаирлерини ёкъ этмек ве бунынънен халкънынъ келеджегине чукъур къазмакъ, халкънынъ миллий инкишафына сед чекмек теракъкъиятына ёл бермемек эди. Яни о халкъларны динден-имандан, тильден, миллий анъдан айырып, ассимиляция япып, тюбю тамырынен ёкъ этмек эди. Бу вахший сиясетнинъ эскенджесине биринджи олып огърагъан, онынъ нетиджесини биринджи олып озь елькесинде сынагъан бизим халкъымыз олды. Иште Исмаил Акъкъий оджа да шу сиясетнинъ башлангъыч девринде, яни 1937 сенеси халкъ душманы баанеси иле къапатылып, менфур КГБнинъ невбеттеки къурбанларындан бири оларакъ, шу джеллятларнынъ элинден шеит кетти.

Исмаил Акъкъий оджа ве онынъ киби юзлернен, бинълернен эрбапларымыз хаин душман элинден шеит кеттилер. Лякин оларнынъ онларнен йыл девамында халкъкъа ашлагъан бильгилери, миллий дуйгъулары, халкъкъа олар тарафындан ашлангъан, шекиллендирильген миллий анъ, миллий гъурур, ана юрткъа, Ватангъа севги чизгилери

халкъымызда аля яшамакъта ве бу чизгилер халкъымызда артса артты, эксильмедилер. Бугуньде халкъымызнынъ озь ана юртына къайтып келювинде ве Ватанда озь миллий меденистини тиклемеге бель багълагъанында бунынъ да буюк ролю бардыр. Яни Исмаил Акъкъий оджа киби эрбапларымызнынъ озь девриндеки алидженап фаалиетлери шимди де, халкъымызнынъ Ватанда янъыдан аякъкъа тикленювинде де миллетке, онынъ келеджегине хызмет этмекте.

Бизлер халкъымызнынъ медениети саасында федакяране курешкен ве бу ёлда къурбан олгъан бу медениет эрбабынынъ— халкъ оджасы Исмаил Акъкъийнинъ азиз рухуна теменна этемиз ве бойле адамларнынъ азиз хатрасы юреклеримизде даима яшайджакътыр.

Муртаза Велиджанов

КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪ ЙЫРЛАРЫНЫНЪ СЁЗЛЕРИ АКЪКЪЫНДА

IX. СОНЪ СЁЗ

Ашагъыда кетирильген джедвельге 350 халкъ йырынынъ адлары кирсетильди. Олардан 46-сы башкъа халкълардан кечкен йырлардыр. Буларнынъ да эксериси Тюркиеден кечкен олып, бир къачы да Ашыкъ Умер, Ашыкъ Керим, Ашыкъ Гъарип киби ашыкъларнынъ йырларыдыр. Къалгъан 304 йыр къырымтатар йыр фольклорынынъ хазинесидир ки, бу сайы асыл да, йырларымызнынъ толу джедвели дегильдир. Эбет, йырларнынъ сайысы бундан олдыкъча чокътыр. Я оларнынъ не къадары унутылып, гъайып олгъандыр?!

Эгер озь вакътында халкъ йырларыны топлав, язып алув иши тешкилятландырылгъан олса, я да нота языларь булунып, олар сакълангъан олса, эминликнен айтмакъ мумкюн ки, бу ракъам бир бучукъ-эк кере зияде олур эди.

Къырымтатар халкъ йырларынынъ элимизде олгъанларынынъ шиве ве жанр джеэтлеринден болюнюви де буюк дикъкъаткъа ляйыкътыр. Мен юкъарыда анъылгъан 350 халкъ йырыны белли олгъан учь шиве боюнджа больдим.

Эльбет, шубесиз. яры-ярыгъа эксик олгъан бу мыкъдар эсасында япылгъан классификация реаль акъикъаттан чокъ узакъ ола биле, чюнки акъикъаткъа энъ якъын нетидже ялынъыз бутюн халкъ йырлары топланылып, олар ич бир янълышсыз шивелер боюнджа болюнгени такъдирде эльде этиле биле.

Меним япкъан классификациям боюнджа биринджи ерде орта ёлакъ шивесине аит йырлар /157 йыр яни 52 файыз/, экинджи ерде ялы бою шивесине аит йырлар/105 йыр яни 34 файыз ве учюнджи ерде чёль тарафы шивесине аит йырлар /42 йыр — 14 файыз/.

Сонъу. Башы кечкен санларда.

Бу ерде чёль тарафы йырларынынъ азлыгъынынъ себебини анълатмакъ зарур деп саям. Макъамлары, эзгилери джеэтинден дереджелери хусусында фикир юрьсетип оламайым, лякин сёз байлыгъы джеэтинден чёль тарафы йырлары эксик олмакъ дегиль, аксине, дигер эки шиведен де устюнлер деп эминликнен айта билем.

Чёль тарафы йырларынынъ бу ерде аз олгъанынынъ себеби шунда ки, бириндживиден, пек чокъ мыкъдарда чынълар ве дигер бейитлер адетий мустакъиль йыр шекилини ташыйлар, экинджиден, меселе о тараф йырларыны яхшы бильмеювимде ве оларны аз топлагъанымдадыр. Шубесиз, шималь шивесине аит йырлар олдыкъча чокътыр.

Шуны айтмалы ки, халкъ йырларыны шивесине коре болюклерге больмек гъает мурекксп бир иш. Мында айры шиве сёзлерине бакъып янълыш къарар чыкъарып, хаталаргъа ёл бере билесинъ. Бу исе зиядесинен ялы бою ве орта ёлакъ йырларына аиттир.

Белли ки, шиве формалары кесен-кес белли бир территориянен черчивеленмей. Меселя, орта ёлакънынъ базы шекиллери ялы боюнынъ базы ерлеринде де къулланыла, ялы боюнынъ шекиллери исе орта ёлакънынъ куньбаты ве куньдогъуш къысымларында къулланылалар.

Меселя, сёзлернинъ морфологик тизилиши джеэтинден «Меджбур олдым», «Элиф дедим, бе дедим», «Бу геджелер» киби ве бир сыра дигер йырларны бу шивелернинъ эр экисине де аит этмек мумкюн.

Шуны къайд этмели ки, озюмнинъ халкъ йырларынынъ сёзлери акъкъында бу язываларымда мен меселенинъ тек озь анълайышым ве икътидарым ете бильген тарафлары хусусында сёз юрсеттим ве онынъ даа мурекксп тарафларына токъунмадым.

Халкъ йырлары озьлерининъ эм вокал, эм музыка, эм бедиият, эм гъае, эм жанр ве дигер аспектлери иле бир адамнынъ, атта энъ юксек ихтисаслы адамнынъ элинден келеджек шей дегиль.

Даа гъаст аз огренильген бу меселе хусусында меним бу фикирлериме кельгенде исе, догърусыны айтсам, оларда меселенинъ дегиль ки бутюн тарафы къапланып алынмакъ, атта онынъ озюм токъунгъан тарафлары биле керек дереджеде айдынлатылмагъандыр.

Язываларымнынъ эсас мевзусындан бираз четке чыкъсам да, шу ашагъыдаки меселеге дикъкъат джельп этмек истер эдим.

Малюм ки, олдыкъча зенгин къырымтатар халкъ авала-

ры хазинесинде айрыджа дикъкъаткъа ляйыкъ олгъан ве озьлерининъ чешит музыкаль хусусиетлери иле бутюн-бутюн бир циклларны тешкиль эткен гъает оригиналь макъамлар бар. Булар тантаналы характердеки «Долу»лар, терен лирик шекильдеки «Такъсим»лер, той ве дигер турмуш мерасимлерине аит «Пешраф»лар олып, олар бизде хусусий ве озьгюн бир музыкаль форманы тешкиль этмектелер.

Эльбет, оларнынъ пек чокълары изсиз гъайып олсалар керек. Лякин пек аз олса да, оларнынъ белли бир къысымы, озь аятынынъ сонъки басамагъында булунгъан бир къач ихтияр халкъ чалгъыджыларынынъ зеининде сакъланып къалгъандыр.

Шунынъ ичюн бизим музыка медениети боюнджа мутехассысларымызны гъайып олып кетмекте олгъан бу сой макъамларны нотагъа язып алув меселесинде ашыкътырмакъ истер эдим.

Иште, меним халкъ йырлары ве оларнынъ сёзлери акъкъында айтаджакъ фикирлерим бу къадарлыкъ.

Языкъ ки, къырымтатар йырлары озьлерине сонъ дередже буюк дикъкъат джельп эткенлерине бакъмадан, халкъ йырларынынъ тарихий инкишаф ёлу ильмий джеэттен даа кереги киби огренильгени ёкъ.

Халкъ йырларынынъ макъамлары белли бир дереджеде ишленильген олса да, оларнынъ сёзлери, текстлери кимсени меракъландырмады. Белли шаиримиз Эшреф Шемьи-заденинъ бу мевзугъа багъышлагъан тафсилятлы ве гъает файдалы макъалесинден башкъа бу акъта бир шей язылмады, демек мумкюн. Бу вакъыткъадже халкъ йырларынынъ ялынъыз сёзлери олгъаны киби язылып алынувнен кифаетленильди. Язылып алынгъан йыр текстлерине исе ич бир тюрлю тенкъидий козьнен янашылмады ве о текстлер ильмий нокътаий назардан ишленильмеди.

Меним бу меселе боюнджа асылында бир авескярлыкъ шекилини ташыгъан бу фикирлерим тек меним халкъ йырларына олгъан севгимден дегиль, оларнынъ сёзлерине керек дереджеде дикъкъат айырылмагъанына языкъсынгъанымдан келип чыкъкъандырлар. Энъ аджыныкълысы шу ки, бойле дикъкъатсызлыкъ нетиджесинде халкъ йырларындан бир чокъунынъ сёзлери бозулгъаны бу аджайип йырларнынъ юксек кейфиетини, яхут бедиий севиесини багъышланылмаз дереджеде эксильтелер.

Иште шу себептен мен бу гъает муим меселе боюнджа озь фикирлеримни ортагъа сюрьмеге джесаретлендим. Лякин бу языларыма асыл там манада бир ильмий иш деп

бакъмайым ве эсасен ильмий суретте талиль этильмеси талап олунгъан бу меселеге медений джемаатчылыкънынъ дикъкъатыны джельп этмек истейим. Бунъа исе не дередже наиль олгъанымны сайгъылы окъуйыджылар бильсинлер.

Языларыма екюн чекерек, шуны айтмакъ истейим, эгер меним бу къайдларым кимдедир бу меселенен я да онынъ айры бир тарафынен там ильмий суретте огърашмагъа меракъ ве авеслик догъура бильселер ве эм де онъа шу иште аз-бучукъ ярдым эте бильселер, бу манъа буюк-тен-буюк мемнюниетлик бермекнен бирге, айны заманда энъ юксек бир мукяфат сыфатында меним ичюн буюк къуванч олур эди.

РЕДАКЦИЯДАН

Белли меденист ве санъат эрбабы Муртаза Велиджановнынъ журналымызда басылмакъта олгъан мезкюр тедкъикъатынынъ башыны окъуйыджылар буюк меракънен къабул эттилер ки, халкъ йырларыны ве умумен фольклорны севгенлерде макъаленинъ сонъы да айрыджа меракъ догъураджагъына ич шубе ёкъ. Чюнки макъаленинъ сонъында, эвельде къайд эткенимиз киби, муэллиф тарафындан топлангъан 350 къадар халкъ йырларынынъ шивелер боюнджа классификациясы бериле. Бу, бизим йыр фольклорымызда биринджи кере япылгъан ильмий иш олып, онынъ халкъ йырларыны, йыр фольклорыны огренюв саасында эмиети, шубесиз, буюктир.

Эм бу иш сонъ дередже назик ве мураккеп ки, бунъа тутунгъан кишиден эм музыка ве йыр, эм эдебий тиль ве халкъ тили, эм шиирнет ве фольклор, эм миллий анъанелер, адетлер ве тарих, эм де чешит шивелер боюнджа терен ве кениш малюмат саиби олмакъны талап эте. Шунынъ ичюн биринджи кере япылгъан бу мураккеп иште айры бир нукъсанлар олмасы да итималдыр. Бунъа бакъмадан, мерхум Муртаза агъанынъ япып къалдыргъан бу ильмий иши, бу тедкъикъаты къырымтатар йыр фольклорджылыгъына джиддий иссе къошкъан ве халкъ йырларынынъ сёзлери устюнде чалышув саасына темель къойгъан муим бир хызметтир. Бойле эсерлер хусусан яшларымызны миллий фольклорнен, фольклорджылыгъымызнен меракъланмагъа, бу саада тедкъикъат ишлеринен мешгъуль олмагъа рухландыраджагъы, авеслендиреджеги шубесиздир.

Ашагъыда Муртаза Велиджановнынъ халкъ йырларынынъ сёзлерини шивелер боюнджа болюв джедвели бериле. Бу джедвельде 350 халкъ йырынынъ адлары ве оларнынъ анги бир шивеге аит олгъаны яхут къайдан алынгъаны махсус арифлернен косьтериле.

А — Ашыкъ йырлары.
Б — Башкъа халкълардан кельген йырлар.
О — Орта ёлакъ йырлары.
Ч — Чёль тараф йырлары.
Т — турклерден кечкен йырлар.
Я — Ялы бою йырлары.

Эгер окъуйыджылар бу тедкъикъат акъкъында озь фикирлерини, къайдларыны ве теклифлерини редакциямызгъа язып ёлласалар, пек мемнюн олур эдик.

ХАЛКЪ ЙЫРЛАРЫНЫНЪ ШИВЕЛЕР БОЮНДЖА БОЛЮНЮВИ

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
	А	
1.	А балам, сени ким чагъырды	Ч
2.	Авада учан телли турна	О
3.	Авада учан самолетлар	О
4.	Авдарыл, къая, бас мени	Ч
5.	Авелиймен тобенъде	Ч
6.	Австрия чёллеринде	Я
7.	Авджымысынъ, эй къыз	О
8.	Агълама, келин	О
9.	Адалар саилинде	Т
10.	Азбарынъда бадем терек	О
11.	Азбарында къуюсы бар	О
12.	Ай вар гетир, вар гетир	Я
13.	Ай дагълар, вай дагълар	Я
14.	Ай долайым	Ч
15.	Айды джаным, къара козьлюм	О
16.	Айдынъыз, яшлар, бойнагъа	О
17.	Ай майбакъла	О
18.	Айная бакътым	Т
19.	Ай-ненни	О
20.	Ай орайман	Ч
21.	Айтыр да джыларман	Ч
22.	Айттырайым бабанъа	Ч
23.	Айшем, сендеки къашлар	О
24.	Айшем — мор мелевшем	О
25.	Айшеминъ къашлары къара	Я
26.	Ай ярыкъ геджесинде	О
27.	Ай ярыкъта балтам къалды	О
28.	Акъ денъиз ялысында	Я
29.	А къызым, сени	Я
30.	Акъчал атым (ногъай бейити)	Ч
31.	Акъшам бир руя горьдим	Т
32.	Акъшамлар олды, шамданлар янды	Я
33.	Акъшам олса, гузель чыкъар	О
34.	Акъшам олса джигитлер	Ч
35.	Акъшам олды, якъамадым газымы	Я
36.	Ала бильсем	О
37.	Алаймекен, булаймекен	Ч
38.	Ал башынъа беязы	Я

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
39.	Алеб шехри (Гъарибден)	А
40.	Алием	Я
41.	Алим, Алим демектен	О
42.	Алимедир, къыз, сенинъ адынъ	Я
43.	Алты къызлар	О
44.	Алтын юзюк кесильмез	О
45.	Алим (Мен Къарасувгъа)	О
46.	Ал шалым, ешиль шалым	О
47.	Аман дегирменджи	О
48.	Аман, достлар, нейлейим	Я
49.	Амама гидер	Т
50.	Анам, мени не таптынъ	Ч
51.	Анги табибе варайым, аман	Я
52.	Антер алсанъ, торгсинден ал	О
53.	Арабалар келир-кечер	О
54.	Араба къапынъ аралыкъ	О
55.	Арафат	Я
56.	Армут далда салланыр	О
57.	Артыкъ гунеш батайыр	Т
58.	Атым текерленди	О
59.	Атым ольсе ич янмам	Ч
60.	Атымы багъладым мен бир мешее	Т
61.	Ачыл-ачыл, дагълар	О
62.	Ачыл омрюмнинъ ал гулю	О
63.	Аджем гузели	О
64.	Ах бу геджелер	Я
65.	Ах демесем, къайтейим	Ч
66.	Ашкъынъдан усьтюн	О
	Б	
67.	Бабуч	Я
68.	Багъа вардым юзюме	О
69.	Багъа вардым юзюм ёкъ	Я
70.	Багъдатлы	О
71.	Багъчадан бир гуль къопардым	Я
72.	Багъчаларда пюраса	Я
73.	Байдар-ова ёллары	О
74.	Бакъынъ, достлар	Я
75.	Балыкъчыйым	Б
76.	Бейрут	О
77.	Бей огълунынъ сарайлары	Т

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
78.	Бербер дуканы	О
79.	Бешиклер яптырдым	Я
80.	Бильмезмисинъ, аслынъ тураб олдыгъын	О
81.	Бильмем олю, бильмем сагъ	Я
82.	Бир гемим вар, адаларда ясланыр	Т
83.	Бир далда эки кираз	Я
84.	Бир данем, Айшем	Я
85.	Бир къуш эдим	О
86.	Бир меджлисте	О
87.	Бир омуздан бир омуза сачларынъ	О
88.	Бихузурым	Т
89.	Богъдай	Т
90.	Бугунь дерсинъ, ярын дерсинъ	О
91.	Бугунь айнынъ он дёрдю	О
92.	Биламадым	Я
93.	Бульбулюми учурдылар	О
94.	Бозторгъай	Ч
	В	
95.	Варирач	О
96.	Вар сёйленъиз анама	О
97.	Вар сёйленъиз гунеше	Я
98.	Вердинъ манъа бир ракъы	Я
99.	Вермем сени ят иллере	Я
	Г	
100.	Гайбушка	О
101.	Гель, артыкъ беклетме	Я
102.	Гельсин, гельсин	О
103.	Гелир бир гунь, мени анъарсынъ	Т
104.	Гемилерде талим вар	Я
105.	Гидер исенъ, огъурлар олсын	О
106.	Гидериз ялы-ялы	Т
107.	Гидинъ, булутлар гидинъ	Я
108.	Гийдим чарыкъларымы	Я
109.	Гидене бакъ, гидене	Я
110.	Козьлерим думан-думан	О
111.	Гуварталыкъ манъа бабамдан мирас	Т
112.	Гуль-Асан	Я

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
113.	Гъор-гъор одаман	Я
	Д	
114.	Дагъстан — дагъ еридир	Б
115.	Дебрели Асан	Я
116.	Дев-Дев	Ч
117.	Деведжи	Т
118.	Демирджилер	О
119.	Денъиз далгъасыз олмаз	Я
120.	Дертли къавал	Т
121.	Дерелер шума-щума	Т
122.	Десте-десте къамышлар	Я
123.	Догъдыгъым ер Гурджистандыр	Б
124.	Дост къадрини дост билир	О
	Е	
125.	Еелим-ичелим девран тургъанда	О
126.	Ешиль япракъ арасында	О
	Ё	
127.	Ёллара бакъарым	Я
128.	Ёсма	Т
	З	
129.	Залым, агълатма мени	О
130.	Зевай огълу	О
131.	Зейнебим	О
	И	
132.	Идалы гелин	Т
133.	Иппиджан	ТЧ
134.	Ирмакъ башында (Керемден)	А
135.	Ирмакъ баштан буланыр	Я
136.	Ич бир бульбуль	О
137.	Ичер-ичер ятыр эдим ирмакъ башында	О
	Й	
138.	Йине алды гъам мени	О

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
139.	Йине ешилленди дагълар	О
140.	Йине мен яндым	О
	К	
141.	Канарьям	Я
142.	Келип кирме дост багъына	О
143.	Керамет парчалары	О
144.	Кёр огълу	О
145.	Кийик (I вариант)	О
146.	Кийик (II вариант)	О
147.	Кимсе бильмез	А
148.	Киме не?	Я
149.	Коккоз баяр	О
150.	Коньялым	Т
151.	Котер къалпакъ	Ч
152.	Кусьме, дюльбер	О
153.	Кяхи-кяхи акъан сувлар	О
154.	Кятибем	Я
155.	Кязим	Я
	КЪ	
156.	Къаве къойдым фильджана	О
157.	Къавейи биширдим	Я
158.	Къадифе ястыгъым ёкъ	Я
159.	Къадифели гелин	Я
160.	Къадрием	Я
161.	Къаз баласы	Ч
162.	Къаледен топлар атылды	Т
163.	Къаледен къалее	Я
164.	Къара къыз	О
165.	Къара бибер	О
166.	Къара-къара къазанлар	О
167.	Къара къойнынъ къозусы	О
168.	Къара денъиз джол берсе	Ч
169.	Къара кер атым	Ч
170.	Къаршыда яр атланыр	О
171.	Къарылгъач	Б
172.	Къасаб огълу	Я
173.	Къасабымнынъ къоюнлары	О
174.	Къатыгъым чокъ, ашым ёкъ	О

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
175.	Къонма, бульбуль	О
176.	Къыбладан эскен салкъын джель	Ч
177.	Къыналы пармакъ	О
178.	Къыналы пармакълар, не назик эллер	О
	М	
179.	Мавилем	Я
180.	Макаров	О
181.	Мане	Я
182.	Махбубе	О
183.	Мабусхане чешмеси	Я
184.	Мезарымы терен къазынъ	О
185.	Мейвалардан учь гузель вар	Я
186.	Мейханенинъ шишелери	Т
187.	Мелекмисинъ, ешиль киерсинъ	О
188.	Мен анамнынъ бир къызы эдим	Ч
189.	Мен бир индже къамышым	О
190.	Мен бостанджы дегилим	О
191.	Мен де бильмем	О
192.	Мен гирифтарым беляя	Я
193.	Мендилим бенек-бенек	Я
194.	Мени гъамдан азат эйле	А
195.	Меним адым Умер оджа	А
196.	Меним атым акътабан	Ч
197.	Мерданем	О
198.	Мефтюним мен	Я
199.	Меджбур олдым	О
200.	Минаренинъ алеми	Б
201.	Мына селям алейким	Ч
202.	Мырат реис	Я
203.	Мушкуль имиш	Т
	Н	
204.	Назлы-назлы	О
205.	Налеи джан	Т
206.	Нахшиван	О
207.	Не къарайсынъ козимне	Ч
208.	Ногъай бейити	Ч

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
	О	
209.	Обана	Я
210.	Огълан яйлы, къыз шайлы	Я
211.	Огълан, элинъи саллама	О
212.	Одунджылар	О
213.	Озен бойларынынъ индже думаны	О
214.	Олайды	Т
215.	Олмаз, оламаз сенинъ гиби	Я
216.	Ол меним теним ичинде	О
217.	Он пармагъынъ къыналы	О
218.	Орнынъ джолы	Ч
219.	Осман деген адынъ гузель	Я
220.	Отьме, бульбуль	О
221.	Оджакъ башы ярылды	Я
	П	
222.	Пароход келир Батумдан	О
223.	Пенджереси ешиль боя	О
224.	Портакъалы уйдырдым	О
225.	Порт-Артур	О
226.	Пенджеренъде гозюм къалды	Я
	Р	
227.	Ресторандан саргъуш чыкътым	О
	С	
228.	Саат-саат юзюнъи корьсем	Я
229.	Саат къачта гелейим	Т
230.	Саба олса йине диван къурулыр	Я
231.	Саба олса уянсана	Я
232.	Сабанынъ саарь вакътында	О
233.	Сабахтан къалкътым	Т
234.	Салачыкъ башы	О
235.	Саргъуш эдим, бильмедим	О
236.	Севастополь огюнде	Т
237.	Севдим сени	О
238.	Севдигим, къадынынъы бильдим	О
239.	Северим, саярым	О

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
240.	Сеид огълы Сейдамет	Я
241.	Сени гордюкче	Т
242.	Сени манъа гъает гузель дедилер	О
243.	Сенинъ бабанъ бай киши	Ч
244.	Сеферим вар Гурджистана	О
245.	Сёйлетме мени	Т
246.	Солма, дюльбер	О
247.	Сом-сырмадан	О
248.	Стамбулда терзилер	Т
249.	Стамбулдан алдырайым шалынъы	Я
250.	Стамбул виран къалсын	Т
251.	Сув акъар тынықъ-тынықъ	О
252.	Сувукъ-сувда	Ч
253.	Судагъын ёллары	Я
254.	Судакъта огърадым мен бир гузеле	Я
255.	Суя гидер	Т
256.	Сычанчыкъ	О
	Т	
257.	Танъ йылдызы парылдай	О
258.	Тар сокъакътан	Т
259.	Таш огълан	Я
260.	Томалач	Ч
261.	Топчылар	Я
262.	Топузлы шалым	О
263.	Туна	Я
264.	Турнам (Гъарибден)	А
265.	Тюрлюдир къызларынъ чагъы	Я
	У	
266.	Улу дагъ башында къозу кебабы	О
267.	Умидлерим	Т
268.	Унерли къыз	О
269.	Уськютинъ дагълары	Я
270.	Устасына хызмет иден (Умерден)	А
271.	Усул-усул гель	О
272.	Учь гузелинъ севдасы вар башымда	О
273.	Учь къаранфиль ашладым	О
274.	Учма, къаргъам	О

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
	Ф	
275.	Фадимем	О
276.	Фелек манъа нелер итти	Я
277.	Фелек, санъа нейлемишим	Я
278.	Фереджеминъ иши атлас	О
279.	Фесим кетти дерьягъа	Ч
280.	Фындыкъ къойдым джебиме	О
	Х	
281.	Хайнана	О
282.	Хайнанам шейтан къары	Т
283.	Хамси къойдым тавая	Я
284.	Хаста гонълюм	О
285.	Хатиджем	Я
	Ч	
286.	Чакъырджы	Т
287.	Чал атымнынъ тельбеви	Ч
288.	Чал атым чапа-чапа	О
289.	Чалбаш-Бора	Ч
290.	Чал хоразым	О
291.	Чаре сазым	Я
292.	Чиппийим	Ч
293.	Чобан къызы	О
294.	Чокъ табибе итти арзу	Т
295.	Чора	Ч
296.	Чубукъчы	О
297.	Чыкътым гъариб яйласына	Я
298.	Чыкъа бильсем ёкъушнынъ башына	Я
299.	Чыкъып юксеклерден бакъма	О
300.	Чынъ	Ч
	ДЖ	
301.	Джанай	Ч
302.	Джан пареси	Я
303.	Джапалакъ борлу	Ч
304.	Джезвелер	О

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
305.	Джельтирмен	Ч
306.	Дженнеттенми чыкътынъ мелек яврысы	О
	Ш	
307.	Шевкъынъле хаялынъ	Т
308.	Шинанай	Т
309.	Шишман огълы	Я
310.	Шомпол	О
311.	Шу дагълар маври къалды	Я
312.	Шу Кефенинъ дюльберлери	Я
313.	Шу Ялтадан таш юкледим	Я
314.	Шу гозьлеринъ якъты мени	Я
	Э	
315.	Эвель меним назлы ярем	О
316.	Эвлери вар сув башында	О
317.	Эвлерим-эвлерим	Я
318.	Эдием	Я
319.	Эй дильде битмез бу ахи-вахим	О
320.	Эй къыз, сенинъ сачларынъ	Я
321.	Эй гъазылар	О
322.	Эки булгъар	О
323.	Эки пугъу	О
324.	Эки чомакъ баласы	Ч
325.	Элиф дедим, бе дедим	О
326.	Эльмаз	Я
327.	Эльмалым	Ч
328.	Эля козьде	О
329.	Эмине гидер базара	О
330.	Эминем мантар топлайыр	Я
331.	Эмине гузель	Я
332.	Эм северсинъ, эм севмезсинъ	О
333.	Эндим чешмее суя	Т
334.	Эр къасапта	Я
335.	Эр саба-эр саба	Я
	Ю	
336.	Юксек минаре	Я
337.	Юксек минареден корьдим денгими	О
338.	Юкъла, огълум	Я

№ пп.	Йырларнынъ адлары	Анги шивеге аит
339.	Кесек-кесек булутчыкълар	О
340.	Дагъдан энди бир къозы	О
	Я	
341.	Яврым Салгъыр бойы	О
342.	Ягъмыр ягъар, ер яш олыр	Я
343.	Ягъ ириттим тавада	Я
344.	Язгъа чыкъсам	Ч
345.	Ялы кенарында бир фенер янар	Я
346.	Яндым къызлар	Я
347.	Янарым-янарым	О
348.	Яр, сенинъ киби гузель олмаз	О
349.	Яры гедже	Ч
350.	Яш юрегим откъа янды	О

МУНДЕРИДЖЕ

Тешеккюр

«Мерхамет эви»нинъ ёлбашчысы, миллий арекетимизнинъ ветераны АЙШЕ ханым СЕИТМУРАТОВА «Йылдыз» меджмуасына магнитофон багъышлады;

Тюркиеде яшагъан ватандашларымыз УНСАЛ АКЪТАШ, МУЗАФФЕР АКЪЧОРА, УНВЕР СЕЛЬ, ДЖЕНГЪЫЗ КЪЫРГЪЫЗ, ВЕХБИ ТЫНМАЗСОЙ «Йылдыз» меджмуасына латин элифбесинен язгъан машинка багъышладылар.

Бахшышларны къабул этерек, оларгъа джан-юректен тешеккюр айтамыз.

«Йылдыз» меджмуасынынъ коллективи.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 4 («Звезда № 4).

Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагъы колемииден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варнанты къабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ кереклер.

Басылувгъа 25. 06. 93 с. берильди. Басылувгъа 15. 09. 93 с. рухсет этильди. Формат 84х108 1/32. Офсет усулында басылды. Шартлы матбаа табагъы 12, 6. Нешрият эсап табагъы 13, 5. Сымарыш 104. Тиражы 4210 Фияты 80 крб.

Джедвельге алынгъаны акъкъындаки шеадетнаме: Км № 0113.

Адресимиз: 333024 Симферополь шеэри, Севастополь сокъагъы, 250. «Йылдыз» журналы редакциясы.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханеси, 333700. Акъмесджит шеэри, ген. Васильев сокъагъы, 44.